પાલ ફરતો હતો' એ રીતે લખ્યું છે.[1] ત્યારે પ્ર. ચિં. માં તેમ જ જયસિંહસૂરિ, જિનમંડનગણિ વગેરેના પ્રબંધોમાં લખ્યું છે કે સિદ્ધરાજ મારી નાખશે એ બીકથી કુમારપાલ પાટણ છોડીને બ્હાર સંતાતો ફરતો હતો અને સિદ્ધરાજનાં માણસો તેને શોધવા પાછળ ફરતાં હતાં. આ રખડપટ્ટીમાં તેને અનેક પ્રકારનાં દુઃખો પડ્યાં, એકાદ વખત ત્રણ દિવસ ખાવાનું પણ નહિ મળેલું, આ રીતે સાત વર્ષ રખડવામાં ગયાં અને છેવટ એક દિવસ (પોતે માળવામાં હતો ત્યાં) કયાંકથી સિદ્ધરાજના મરણના સમાચાર સાંભળી બનતી ઝડપે તે પાટણ પહોંચ્યો.[2] પ્રબંધોનાં કથન પ્રમાણે સિદ્ધરાજ ૧૧૯૯ કાર્તિક શુદિ ત્રીજને દિવસે મરણ પામ્યો, પછી ત્રીશ દિવસ સુધી સિદ્ધરાજની ચાંખડીનું (પાદુકા) રાજ્ય રહ્યું.[3] કયાંક ત્રણ દિવસ પાદુકા રાજ્ય કહ્યું છે તે તારિખો જોતાં ભૂલ લાગે છે.

ટુંકામાં સિદ્ધરાજના મરણ વખતે કુમારપાલ પાટણમાં નહોતો અને એ ખબર સાંભળીને બનતી ઝડપથી પાટણ પહોંચ્યો એટલી વાત નક્કી. પાટણ આવી પોતાના બનેવી કાન્હડદેવને[4] મળ્યો અને તેની મદદથી, બીજા બે ઉમેદવારો કરતાં સૌને ખુશીઆરં જણાવાથી ગાદી ઉપર બેઠો. અને ૧૧૯૯ના માગશર શુદિ ચોથે તેનો રાજ્યાભિષેક થયો.[5] અને પ્ર. ચિં. કહે છે તેમ ૫૦ વર્ષનો

१ एको यः सकलं कुतूहलितया बभ्राम भूमण्डलम् ।
મોહપરાજય અં. ૧ શ્લો. ૩૮

૨ પ્ર. ચિં. પૃ. ૧૬૪-૧૬૫, પ્ર. ચ. હે. સૂ. પ્રં. ૩૯૧થી ૩૯૪, જિ. અણિનો કુ. પ્રં. પૃ. ૨૪ થી ૩૩

કુમારપાલની આ રખડપટ્ટીની વિગતો પ્રબન્ધોમાં ઘણા વિસ્તારથી વર્ણવી છે પણ એ વિસ્તાર દેખીતો કલ્પિત છે.

૩ જુઓ વિચારશ્રેણી, તથા જિ. અણિનો કુ. પ્ર. પૃ. ૩૩, ચ. પ્ર. પૃ. ૧૦૬

૪ આ કાન્હડદેવ કે કૃષ્ણદેવ કુમારપાલની બેન પ્રેમલદેવીને પરણ્યો હતો.

૫ કુમારપાલની ગાદીએ બેસવાની આ તારિખ વિચારશ્રેણીમાં આપી છે.

પ્રૌઢ ઉમ્મરનો હોવાથી તથા દેશ પરદેશમાં ફરેલો હોવાથી કુમારપાલ હુશીઆરીથી રાજ્યનું શાસન કરવા લાગ્યો.[૧]

શરૂઆતનાં કાવતરાં

ગાદીએ બેઠા પછી તરતમાં રાજ્યનાં જૂનાં ખટપટી માણસોએ કુમારપાલને કપટથી મારી નાખવાનો પણ તાગડો રચ્યો હતો પણ તેને એ કાવતરાંની અગાઉથી ખબર મળી જવાને લીધે કાવતરાંખોરો ફાવ્યા નહિ અને રાજાએ મુખ્ય કાવતરાંખોરોને મારી નખાવ્યા.[૨]

કાન્હડદેવની ઉદ્ધતાઈ અને તેને કરેલી શિક્ષા

વળી મંડલેશ્વર કાન્હડદેવ (કે કૃષ્ણદેવ) જેણે કુમારપાલને ગાદીએ બેસવામાં મદદ કરી હતી તે રાજાની સભામાં પણ તેના મનને ખૂંચે એવી મશ્કરી કર્યા કરતો. રાજાએ એકાદ વખત તેને સમજાવ્યો પણ તે સમજ્યો નહિ એટલે પોતાના મલ્લો પાસે તેના હાથ પગ ભાંગી નખાવ્યા અને બેય આંખો ફોડાવી નાખી તેને ઘેર મોકલી દીધો.[૩] આ સખત પગલાંની અસર બીજા સામંતો ઉપર ઘણી સારી થઈ અને તે બધાએ ઉપલા બનાવ પછી રાજાની પગલ પગલે સેવા કરવા માંડી.[૪]

જેમ કુમારપાલે પોતાની વિરૂદ્ધ વર્તનારની સખત ખબર લીધી તેમ પોતાના ઉપર પ્હેલાં ઉપકાર કરનાર ઉદયનના પુત્ર વાગ્ભટદેવને

અને એ સાચી છે કારણ કે સં. ૧૧૯૯ના માઘ શુ. ૧૦ને દિવસે કુમારપાલના રાજ્યમાં પ્રાકૃત સુપાર્શ્વનાથ ચરિત્ર લખાયું છે (જુઓ. જૈ. સા. ઈ. પૃ. ૨૭૫) જિ. ગણિના કુમારપાલ પ્ર. માં માગશર વદિ ૪ લખેલ છે પણ તે ભૂલ છે.

૧ કુમારપાલની પસંદગી કેવી રીતે થઇ તેનું વર્ણન પ્ર. ચિ. પૃ. ૧૬૬, પ્ર. ચ. હે. સૂ. શ્લો. ૪૦૩ થી ૪૧૫ તથા કુ. પ્ર. પૃ. ૩૩માં આપેલ છે.

૨ જુઓ પ્ર. ચિ. પૃ. ૧૬૬ તથા કુ. પ્ર. પૃ. ૩૪

૩ કૃષ્ણદેવ સંબંધી આ વૃત્તાન્ત પ્ર. ચિ. પૃ. ૧૬૭ તથા કુ. પ્ર. પૃ. ૩૩માં આપેલ છે.

૪ પ્ર. ચિ. પૃ. ૧૬૭

મહામાત્ય બનાવ્યો, આલિગ નામના માણસને મુખ્ય પ્રધાન બનાવ્યો, વૌસરિને લાટમંડલ આપ્યું વગેરે પ્રત્યુપકારના દાખલા પ્રબંધોમાં આપ્યા છે. પણ આ બાબતમાં પ્રબંધોનાં કથનોમાં ગડબડ જોવામાં આવે છે તે આગળ મંત્રીમંડળના વર્ણન પ્રસંગે જોશું.

અજમેરના આન્ન ઉપર ચડાઈ

કુમારપાલનાં પરાક્રમોમાં સૌથી વધારે મહત્ત્વનું સ્થાન અજમેરના રાજા આન્ન ઉપરની ચડાઈને ઉત્કીર્ણ લેખોમાં તથા પ્રબંધોમાં મળેલું છે. વળી કાલાનુક્રમમાં એ પ્હેલું પરાક્રમ હોવાનો સંભવ છે. કુમારપાલ ગાદીએ બેઠા પછી થોડા વખતમાં જ એ બનાવ બન્યો લાગે છે. આ બનાવનું જૂનામાં જૂનું વર્ણન દ્વયાશ્રય (સ. ૧૬) માં મળે છે. દ્વયાશ્રયકાર લખે છે કે–"પછી એકાએક[1] સપાદ લક્ષના આન્ન રાજાએ ઉત્તરના રાજાઓ સાથે મળીને કુમારપાલ સાથે

૧ અજમેરનો રાજા ગુજરાત ઉપર શા માટે ચડી આવ્યો એ દ્વયાશ્રયમાં તો કહ્યું જ નથી. ઉલટું અતર્કિત રીતે ચડી આવ્યો (સ. ૧૭-૭) એમ કહ્યું છે. પ્ર. ચિ. (પૃ. ૧૬૮)ના કહેવાનો સાર એવો લાગે છે કે સિદ્ધરાજે જેને દીકરો માનેલો તે વાહડ કે ચાહડ પોતાને ગાદી ન મળવાથી આન્નને મળી ગયો અને ગુજરાત ઉપર તેને તેડી લાવ્યો. અને ચતુર્વિંશતિ પ્રબંધ (પૃ. ૧૦૩)માં જયસિંહસૂરિના કુમારપાલ ચરિત (સ. ૪ શ્લો. ૧૫૦ થી ૧૭૩) માં તથા જિ. ગણિના કુ. પ્ર. (પૃ. ૪૦)માં લખ્યું છે કે કુમારપાલની બેન દેવલદેવીને અજમેરના ચોહાણ રાજા આન્ન કે અર્ણોરાજને પરણાવી હતી. હવે એક વખતે આ રાજા રાણી ચોપાટ રમતાં હતાં ત્યાં રાજાએ સોગઠાંને લક્ષીને ગુજરાતીઓને કાંઇક ગાળ દીધી એટલે રાણીએ ગુસ્સે થઈને પોતાના ભાઇની બીક દેખાડી. પરિણામે આન્ને લાત મારીને દેવળદેવીને કાઢી મુકી એટલે તે ભાઈ પાસે પાટણ આવી અને ભાઈને પોતાના વર સામે લડવા ઉશ્કેર્યો. હેમચન્દ્ર, તેનો ટીકાકાર અભયતિલક કે મેરૂતુંગ જેવા જૂના કોઇએ લખેલું ન હોવાથી આ ચોપાટવાળી દંતકથા રાજશેખરસૂરિએ જોડેલી હોય કે એના વખતમાં લોકમાં ચાલતી હોય પણ એ વિશ્વાસપાત્ર નથી લાગતી. આન્ન કુમારપાલની બહેનને પરણ્યો હતો એવું સૂચન પણ દ્વયાશ્રયમાં નથી એ ઘણું સૂચક છે.

વિરોધ કર્યો. અને કુમારપાલને પાછળથી દબાવવા માટે પૂર્વના (માળવાના) રાજા બલ્લાલને બોલાવ્યો. આ રીતે અજમેરનો ચોહાણ રાજા ગુજરાત ઉપર ચડી આવે છે તેવા ખબર એક જાસૂસ મારફત કુમારપાલને મળ્યા એટલે તેણે નાન્દીપુર (નાંદોદ)ના લશ્કરને બલ્લાલ સામે મોકલ્યું અને આન્ન સામે પોતે ચડી ગયો." આ બલ્લાલ સામે ગયેલા લશ્કરનો ઉપરી કાક નામનો બ્રાહ્મણ હતો એમ દ્વ્યાશ્રયના ટીકાકારે કહ્યું છે.[1] હવે બલ્લાલ સામેની ચડાઇની વાતને બાજુ ઉપર રાખી અજમેર ઉપરની ચડાઇનો વૃત્તાન્ત જોઈએ. ગ્રન્થોમાં આ વૃત્તાન્ત જુદી જુદી રીતે આપેલો છે. દ્વ્યાશ્રયના કહેવા પ્રમાણે કુમારપાલ પોતે આન્ન સામે કચ્છના, સૌવીરના તથા સિન્ધુના ઘોડાઓ તથા આરણ્યક હાથીઓ સાથે નીકળ્યો. એ આબુ પહોંચ્યો અને બનાસ નદીને કાંઠે થોડો વિશ્રામ લઈને, આબુનો રાજા વિક્રમસિંહ[2] જે પોતાનો સામંત હતો તેને સાથે લઇ અજમેર તરફ ગયો. છેવટે ચોહાણ રાજાનાં અને કુમારપાલનાં સૈન્યો વચ્ચે યુદ્ધ થયું, તેમાં ચોહાણ રાજા હારી ગયો, એટલે નમી જઇને કુમારપાલ સાથે સલાહ કરી તથા પોતાની પુત્રી જલ્હણા કુમારપાલને પરણાવી.[3]

દ્વ્યાશ્રયનું આ વર્ણન તદ્દન સમકાલીન છે અને અસંભવાદિ દોષથી મુક્ત છે. પ્રભાચંદ્ર, રાજશેખરસૂરિ, જયસિંહસૂરિ, જિનમંડન-

---

૧ દ્વ્યાશ્રય સ. ૧૯ શ્લો. ૨૩ ની ટીકા.

૨ આબુના પરમાર વંશની વસ્તુપાલ તેજપાલના મંદિરની તથા અચલેશ્વરની પ્રશસ્તિઓમાં આપેલ વંશાવલીમાં જો કે વિક્રમસિંહનું નામ નથી પણ એ પ્રશસ્તિ પહેલાં લખાયેલ દ્વ્યાશ્રયમાં છે માટે એ સાચું માનવું પડશે. (જુઓ ભારત કે પ્રાચીન રાજવંશ ભા. ૧ પૃ. ૭૫).

૩ જુઓ દ્વ્યાશ્રય સ. ૧૯ શ્લો. ૨૪ થી તે સ. ૧૯ શ્લો. ૯૦

દ્વ્યાશ્રયનું આ વર્ણન જોતાં ત્રણ દિવસ સુધી આનાકને લાકડાના પાંજરામાં કેદ રાખ્યા પછી પાછો ગાદીએ બેસાર્યાનું ચ. પ્ર. (પૃ. ૧૦૮) વગેરેનું કથન વિશ્વાસપાત્ર નથી.

ગણિ વગેરે પ્રબન્ધકારો પણ કુમારપાલ રાજા અજમેરના ચોહાણ રાજા ઉપર ચડી ગયો હતો, એમ લખે છે,[1] એ જોતાં પ્ર-ચિં-માં અર્ણોરાજ ગૂર્જર દેશને સીમાડે આવી પહોંચ્યો અને ત્યાં લડાઈ થઈ એમ લખ્યું છે[2] તે ખોટું ઠરે છે. વળી કુમારપાલના સમયના ચિતોડગઢના મોકલજીના મંદિરમાંથી મળેલા વિ. સં. ૧૨૦૭ ના લેખમાં સ્પષ્ટ લખેલું છે કે "કુમારપાલ રાજા સપાદલક્ષ દેશને ખુંદીને તથા તેના રાજાને તાબે કરીને જ્યારે ચિતોડ પાસે આવ્યો ત્યારે સમિદ્ધેશ્વરને ગામનું દાન આપ્યું."[3] આ શબ્દોથી, કુમારપાલ અજમેર ઉપર ચડી ગયો હતો[4] અને ચિતોડ રસ્તે પાછો ફર્યો હતો એમ ચોક્કસ ઠરે છે. ચિતોડ પોતાને તાબે હોવાથી વળતાં ત્યાં આરામ લઈ ચિતોડનાં મંદિરો તળાવો વગેરેની શોભા જોઈ તથા શિવમંદિરને દાન આપ્યું. વિ. સં. ૧૨૦૭ માં સમિદ્ધેશ્વરના આ દાનનો લેખ લખાયેલો હોવાથી આ લડાઈ તે પહેલાં થઈ હોવી જોઈએ.[5]

આ યુદ્ધ પ્રસંગમાં કુમારપાલનાં કેટલાંક માણસો ફરી ગયાં કે

---

૧ જુઓ ચ. પ્ર. પૃ. ૧૦૫, કુ. ચ. સ. ૪ શ્લો. ૨૧૩ થી આગળ, અને કુ. પ્ર' પૃ. ૪૦, પ્ર. ચ. હે. સ. પ્ર. શ્લો. ૪૧૯

૨ પ્ર. ચિં. પૃ. ૧૬૮

૩ सपादलक्षमामर्द्य नम्रीकृतमयानकः।
स्वयमायान्महीनाथो ग्रामे शालिपुराभिधे॥

એ. ઈ. ઈં. ૨ પૃ. ૪૨૨

૪ ચ. પ્ર. (પૃ. ૧૦૫) માં તો શાકંભરીથી પાંચકોશ છેટે યુદ્ધ થયું એમ કહ્યું છે.

૫ અજમેરનો આ રાજા આશરે અર્ણોરાજ વિ. સં. ૧૨૦૭ ને ૧૨૦૮ની વચ્ચે તેના મોટા પુત્ર જગદેવને હાથે માર્યો ગયો છે. (જુઓ ભારત કે પ્રાચીન રાજવંશ ભા. ૧ પૃ. ૨૪૨) વિ. સં. ૧૨૦૭નો ઉપર કહેલો લેખ તથા આ હકીકત જોતાં પ્ર. ચ. (હે. સ. પ્ર. શ્લો. ૪૨૩)માં ૧૧ વર્ષ સુધી કુમારપાલે અજમેર ઉપર હલ્લા કર્યા પણ જીત થઈ નહિ એમ જે લખ્યું છે તે ખોટું ઠરે છે.

શત્રુ પક્ષમાં થોડે ઘણે અંશે મળી ગયાં હોય એવું લાગે છે પણ પ્રબંધોનાં આ સંબંધી વર્ણનોમાં કલ્પના ઘણી છે તથા ગડબડ પણ ઘણી થઈ છે. મૂળ દ્વયાશ્રય (સ. ૧૮ શ્લો. ૯૭)માં એટલું જ લખ્યું છે કે "આ લડાઈમાં ગુજરાતના ચાહડ વગેરે આન્નના પક્ષમાં ગયા હતા અને આન્નના મૂળ સેવકો ગોવિન્દરાજ વગેરે કુમારપાલના પક્ષમાં હતા." આ કથનનો પાછળથી ઘણો વિસ્તાર થયો છે. આ ચાહડ કુમારપાલની હસ્તિશાળાનો ઉપરી હતો એમ દ્વયાશ્રય (સ. ૧૬ શ્લો. ૧૪)માં કહ્યું છે. જો કે ચાહડનાં નામાન્તરો પાછળથી લખાયેલા જુદા જુદા પ્રબન્ધોમાં જુદી જુદી રીતે આપ્યાં છે.[1] પણ સાચું નામ ચાહડ લાગે છે. વળી તેને પ્ર. ચિં. માં ઉદયનનો પુત્ર કહ્યો છે તે તો શ્રી. જિનવિજયજી કહે છે તેમ ભ્રાંતિમૂલક અને અસંભવિત છે.[2] આ ચાહડને પ્ર. ચિં, પ્ર. ચ. (શ્લો. ૫૨૦) વગેરે કેટલાક પ્રબંધોમાં સિદ્ધરાજનો પ્રતિપન્ન પુત્ર કહ્યો છે, ત્યારે ચ. પ્ર. (પૃ. ૧૦૭) વગેરેમાં તે ઉપરાંત તેને માળવાનો રાજપુત્ર પણ કહ્યો છે અને તેણે સિદ્ધરાજના મરણ પછી પ્રધાનો પાસે રાજ્ય માગ્યું પણ તેઓએ તેને પરવંશનો ગણીને ન આપ્યું માટે એ અજમેરના રાજાને જઈને મળ્યો એમ કહ્યું છે. આ કથનોને કશો જૂનો આધાર નથી. પણ એ ચાહડ હસ્તિશાળાનો ઉપરી હતો એમ જે મૂળ દ્વયાશ્રયમાં કહ્યું છે તેનો બીજા પ્રબંધોમાં પણ કોઈક રીતે નિર્દેશ

---

૧ પ્ર. ચિં. ની કોઈ પ્રતમાં ચાહડ નામ છે તો કોઈમાં વાહડ છે, મોહપરાજયમાં કુમાર તિલક ત્યાગ ભટ્ટ (અં. ૫ શ્લો. ૩૬) નામ લખ્યું છે; પ્ર. ચ. (હે. સૂ. પ્ર. શ્લો. ૫૪૬)માં ચારભટ અને જિ. ગ. કુ. પ્ર. માં અને જ. સૂ. ના કુ. ચ. માં ચારભટ નામ છે જ્યારે ચ. પ્ર. માં ચાહડ નામ જ છે, અને મૂળ નામ તેજ લાગે છે. ચારભટ કે ચારભટ્ટ તેનાં સંસ્કૃત રૂપો જણાય છે. સું. ગ. (પૃ. ૧૮૪)માં આહડકે ચારભટ લખ્યું છે.

૨ જુઓ. પ્રા. જૈ. લે. સં. અવલોકન પૃ. ૯૧ તથા પ્ર. ચિં. પૃ. ૧૬૮ ટિ. ૮

થયો છે.[1] આ હસ્તિશાળાના ઉપરી ચાહડ ઉપરાંત આબુનો પરમાર રાજા વિક્રમસિંહ કુમારપાલની વિરૂદ્ધ થઈ ગયો હતો એમ પ્રભાવક ચરિત (હે. સૂ. પ્ર. શ્લો. ૪૭૭ થી ૫૧૨) ને અનુસરી જયસિંહસૂરિ તથા જિનમંડનગણિ કહે છે.[2] વળી ચ. પ્ર. (પૃ.૧૦૫)ને અનુસરી નડ્ડૂલનો કેલ્હણ વગેરે સામન્તો પણ કુમારપાલથી વિરક્ત હોવાનું તથા લાંચ વગેરે દ્વારા કુમારપાલનાં ઘણાં માણસો અર્ણોરાજે પોતાના પક્ષમાં લીધાં હોવાનુ જિ-ગણિ કહે છે.[3] પ્રબંધોમાં આપેલી આ લડાઈ સંબંધી આવી બધી વિગતોમાં કેટલો વિશ્વાસ રાખવો એ પ્રશ્ન છે. બાકી મૂળ દ્વયાશ્રયમાંથી જે ઉપર ઉતાર્યું છે તે બનાવ બન્યો તે સમયે જ લગભગ લખાયું હોઇને ચોક્કસ વિશ્વસનીય છે. અજમેરના રાજા ઉપર કુમારપાલે વિજય મેળવ્યો હોવાની વાતનો ઉલ્લેખતો કુમારપાલના પોતાના અનેક ઉત્કીર્ણ લેખોમાં તથા એના અનુયાયીઓના ઉત્કીર્ણ લેખોમાં કુમારપાલના વિશેષણરૂપે મળે છે.[4] અને ફી-કો.

---

૧ પ્ર. ચિં. માં આ ચાહડ કે વાહડ ઉપરાંત એક ચઉલિંગ નામના મહાવતે પણ લડાઇ વખતે અંકુશ છોડી દીધો (પૃ. ૧૯૮) એવું કહેલું છે તે એકજ દંતકથાના બે કટકા થયા લાગે છે.

૨ કુ. પ્ર. પૃ. ૪૦ ૪૧, કુ. ચ. સ. ૪ શ્લો. ૪૩૬ થી ૪૩૮

૩ જુઓ કુ. પ્ર. પૃ. ૪૧

૪ વડનગરની સં. ૧૨૦૮ ની પ્રશસ્તિમાં નીચેનું વચન છે—

अर्णोराजनराधिराजहृदये क्षिप्त्वैकबाणव्रज
श्च्योतच्छोणितर्पणाद्मदयच्चण्डीं भुजस्थायिनीम् ।

શ્લો. ૧૪ ગુ. ઐ. લે. નં. ૧૪૭ પ્રા. લે મા. નં. ૪૫

વિ. સં. ૧૨૦૯ના ૧૨૧૩ના, તથા બીજા અનેક લેખોમાં કુમારપાલને—

निर्जितशाकंभरीभूपाल અથવા निजभुजविक्रमरणांगणविनिर्जितशाकंभरीभूपाल (એ. ઈ. ગ્રં. ૧૧ પૃ. ૪૮ તથા ઈ. એ. ૧૯૧૨ પૃ. ૨૦૩ વગેરે) જેવાં વિશેષણો લગાડેલાં છે.

વગેરે પ્રબંધોમાં કુમારપાલનાં મુખ્ય પરાક્રમોમાં આ વિજયનો ઉલ્લેખ કરેલો છે.[૧]

માળવાના બલ્લાલને માર્યો

જો કે અજમેરના વિજય જેટલું મહત્ત્વ માળવાના બલ્લાલ ઉપરના વિજયને ઉત્કીર્ણ લેખોએ આપ્યું નથી. પણ ઉપર દ્વયાશ્રયમાંથી કરેલા ઉતારામાં માળવાનો બલ્લાલ પાછળથી હલ્લો કરવા આવતો હતો તેની સામે નાન્દીપુરના એટલે લાટના લશ્કરને [૨] કાકની સરદારી નીચે મોકલ્યાનું લખ્યું છે. આગળ ચાલતાં એજ ગ્રન્થમાં કહ્યું છે કે જે વખતે કુમારપાલનાં આનની પુત્રી જલ્હણા સાથે લગ્ન થઈ રહ્યાં એજ વખતે બલ્લાલને કુમારપાલના પાંચ સામન્તોએ મળીને હરાવ્યાના ખબર પણ આવ્યા.[૩] બલ્લાલ સામે કુમારપાલ તરફથી લડવા ગયેલા આ સામન્તોનાં નામો દ્વયાશ્રયમાં કે તેની ટીકામાં નથી આપ્યાં પણ આબુનો પરમાર રાજા યશોધવલ જે કુમારપાલનો સામંત હતો તેણે બલ્લાલને મારવામાં ભાગ લીધો હતો એમ આબુના તેજપાલના મંદિરની પ્રશસ્તિમાં "યશોધવલે કુમારપાલની સામે આવેલા માળવાના રાજા બલ્લાલને માર્યો" એવું લખેલું છે તેથી સમજાય છે.[૪] વળી દ્વયાશ્રયના મૂળ કથનને કી. કૌ. જેવ

---

૧ હૃદિ પ્રવિષ્ટયદ્બાણક્લિષ્ટેનાઘૂર્ણિતં શિરઃ ।
જાઙ્ગલક્ષોણિપાલેન વ્યાઘ્રક્ષાર્ગઃ પ્રૈરપિ ॥

કી. કૌ. સ. ૨ શ્લો. ૪૬

સુ. સં. (સ. ૨ શ્લો. ૪૩) વગેરેમાં કી. કૌ. નાં આ વચનને મળતાં વચનો છે, જે ઉતારવાની જરૂર નથી.

૨ શ્રી. મુનશીની ગુજરાતનો નાથ અને રાજાધિરાજ વાર્તાઓમાં જે કાક નામનું પાત્ર આવે છે તેનું મૂળ આ દ્વયાશ્રયનો કાક લાગે છે.

૩ જુઓ દ્વયાશ્રય સ. ૧૯ શ્લો. ૧૦૦ થી ૧૨૬

૪ આબુ ચંદ્રાવતીના પરમાર રાજાઓની જે વંશાવળી આબુના તેજપાલના મંદિરના વિ. સં. ૧૨૮૭ના લેખમાં આપી છે તેમાં રામદેવ પછી

પ્રબન્ધનો તથા કુમારપાલના પોતાના સમયના વિ. સં. ૧૨૦૮ના તથા વિ. સં. ૧૨૨૫ના ઉત્કીર્ણ લેખોનો ટેકો છે.[1] એટલે માળવાના કોઈ બલ્લાલને કુમારપાલે માર્યો હોવાની વાતમાં સંદેહનું કારણ નથી. પણ આ બલ્લાલ કોણ હતો? માળવાના પરમાર રાજાઓની વંશા-

તેના પુત્ર યશોધવલનું નામ છે અને તેને વિષે લખ્યું છે કેઃ—

............यशोधवल इत्यासीत्तनूजस्ततः ।

यश्चौलुक्यकुमारपालनृपतिप्रत्यर्थितामागतं

मत्वा सत्वरमेव मालवपतिबल्लालमालब्धवान् ॥

પ્રા. જૈ. લે. સં. લેખાંક ૬૪ આબુની તેજપાલ મંદિરની પ્રશસ્તિ શ્લો. ૩૪. પણ આપણે ઉપર જોયું તેમ દ્વ્યાશ્રયમાં આબુના રાજાનું નામ વિક્રમસિંહ લખ્યું છે એ ઉપરથી વિ. સં. ૧૨૦૭ની આસપાસમાં વિક્રમસિંહ ગાદી ઉપર હોય અને આ યશોધવલ કુંઠાયો હોઈને કુમારપાલે આપેલી કોઈ જાગીર ભોગવતો હોય એમ વિ. સં. ૧૨૦૨ ના અજારીમાંથી મળેલા લેખમાં परमारवंशोद्भवमहामंडलेश्वरयशोधवल એ રીતે શબ્દો મળે છે તે ઉપરથી લાગે છે. આબુના લેખમાંથી વિક્રમસિંહનું નામ કેમ પડી ગયું એ કહેવું મુશ્કેલ છે. કદાચ વિક્રમસિંહ થોડો વખત ગાદી ઉપર રહ્યા પછી યશોધવલ ગાદી ઉપર આવ્યો હશે. વળી આ વિક્રમસિંહે કુમારપાલની વિરુદ્ધ વર્તન કર્યું હોવાનું તથા એ કારણથી તેને કેદમાં નાખી તેના ભત્રીજા યશોધવલને ચંદ્રાવતીમાં ગાદી આપ્યાનું પ્ર. ચ. (હે. સૂ. પ્ર. શ્લો. ૫૭૮)માં સ્પષ્ટ કથન મળે છે.

૧ रागाद्भूपालवल्लालमल्लिकार्जुनयोर्मृधे

गृहीतौ येन मूर्धानौ स्तनाविव जयश्रियः ॥

કી. કૌ. સ. ૨ શ્લો. ૪૮

बल्लाद (ल) धाराधिपः

श्रीमज्जांगलभूपकुंजरशिर:संचारपञ्चाननः ॥

શ્લો. ૧૦

વલભી સં. ૮૫૦ વિ. ૧૨૨૫ નો ભદ્રકાળીનો લેખ.

ભાવનગરના પ્રાકૃત અને સંસ્કૃત લેખો પૃ. ૧૮૭

વળીમાં આનું નામ હજુ પુરાતત્ત્વસંશોધકોને મળ્યું નથી. વળી સિદ્ધરાજે જીતેલો માળવાનો પ્રદેશ કુમારપાલના તાબામાં હોય એ સ્વાભાવિક છે; એટલે બધું જોતાં સંભવ એવો લાગે છે કે માળવાનો રાજા યશોધર્મ સિદ્ધરાજને હાથે કેદ થયા પછી જ્યારે તેનો પુત્ર જયવર્મા કદાચ ગુજરાતના રાજાના સામંત તરીકે માળવામાં રાજ્ય કરતો હશે ત્યારે ઘણુંકરી દ્વારા સમુદ્રના હોઈસલા રાજા બલ્લાલે[1] –વીર બલ્લાલ બીજાએ કર્ણાટકના ચાલુક્ય લશ્કરના સેનાપતિ બનીને નબળા પડી ગયેલા માળવાના રાજાને હરાવી ત્યાં પોતાની સત્તા જમાવી હશે. આ બલ્લાલને મારીને કુમારપાલે આખા માળવાને પોતાને તાબે લીધું અને જુદા જુદા પ્રાન્તો (વિષયો)માં વહેંચી માળવાના પૂર્વ વિભાગની સુપરત ભીલસા–ઉદયપુરમાં થાણું નાખી પડેલા પોતાના સુબા (મહાસાધનિક) રાજ્યપાલને કરી, એમ શ્રી. ડી. સી. ગંગુલી તર્ક કરે છે તે યથાર્થ લાગે છે.[2]

અને ઉપરનું અનુમાન સાચું હોય તો બલ્લાલનું માથું કાપી નાખ્યું એવા જે શબ્દો લેખો તથા પ્રબંધોમાં મળે છે તેનો અર્થ બલ્લાલને હરાવ્યો એટલો જ કરવો પડે; કારણ કે કુમારપાલના મરણ પછી પણ આ બલ્લાલ જીવતો હતો. વિ. સં. ૧૨૨૦ માં કુમારપાલના મહાસાધનિકે (સુબાએ) ભીલસા પાસે ઉદયપુરના ઉદાલેશ્વરને દાન આપ્યું છે[3] તેથી કુમારપાલે માળવાના એ ભાગને તાબે કર્યો હોવામાં સંદેહ રહેતો નથી. આ લેખમાં કુમારપાલ માટે અવંતી-નાથ બિરૂદ વાપર્યું છે. પણ આ લડાઈ હેમચન્દ્ર કહે છે તેમ અજમેર ઉપર ચડાઈ વખતે જ કે તે પછી તરતમાં અર્થાત્ વિ. સં. ૧૨૦૭–૮

---

૧. આ બલ્લાલનો સમય વિ. સં. ૧૨૨૯ થી ૧૨૬૮ છે (જુઓ ડફની ક્રોનોલોજી પૃ. ૧૬૦) એ જોતાં તેનું આ પરાક્રમ દ્વારા સમુદ્રની ગાદી ઉપર બેઠા પ્હેલાંનું હોવાનો સંભવ છે.

૨ જુઓ. ઈ. એ. ૧૯૩૨ અક્ટોમ્બરમાં 'પરમારો' વિષે તેનો લેખ.

૩ ઇ. એ. ગ્રં. ૧૮ પૃ. ૩૪૩ ગુ. ઐ. લે. નં. ૧૫૦.

માં થઈ છે એમ વિ. સં. ૧૨૦૮ ની વડનગર પ્રાકાર પ્રશસ્તિમાં "માળવાના રાજાના માથાને કુમારપાલે દરવાજામાં લટકાવ્યાનું કહેલું છે."[1] તે ઉપરથી નક્કી થાય છે.

મલ્લીકાર્જુન ઉપર ચડાઈ

કુમારપાલના જે ત્રીજા પરાક્રમનો ઉલ્લેખ પ્રબન્ધોમાં મળે છે તે કોંકણના રાજા મલ્લીકાર્જુનને માર્યાનો છે. પ્ર. ચિં. (પૃ. ૧૭૧)માં વિસ્તારથી આ કથા આપી છે, જેનો સાર એટલો જ છે કે "એક વખત રાજસભામાં બેઠેલા કુમારપાલ પાસે કોઈ ચારણે કોંકણના રાજા મલ્લીકાર્જુનના 'રાજ પિતામહ' બિરૂદની વાત કરી. એ બિરૂદ સહન ન થવાથી કુમારપાલે રાજસભા તરફ સૂચક નજર કરી એટલે રાજાનું મન સમજનાર મંત્રી આંબડે મલ્લીકાર્જુનનો નાશ કરવાનું માથે લીધું અને રાજાએ તેને પાંચે અંગનો પોષાક આપી સામંતો તથા લશ્કર સાથે કોંકણના રાજાને મારવા મોકલ્યો. આંબડ ચીખલી અને વલસાડમાંથી વહેતી કાવેરી (પ્ર. ચિં. માં કલવિણી નામ લખ્યું છે) નદી ઉતરી સામે કાંઠે પડાવ નાખે છે ત્યાં તો લડાઈ માટે તૈયાર થઇને આવેલા મલ્લીકાર્જુને તેના લશ્કરને મારીને વીખેરી નાખ્યું. આ રીતે એકવાર હારી ગયા છતાં બીજા નવા બળવાન સામન્તો સાથે તેને જ કુમારપાલે ફરી મલ્લીકાર્જુન ઉપર મોકલ્યો અને બીજી વખતે પાજ બાંધી, સૈન્યને સામે કાંઠે ઉતારી, લડાઇમાં મલ્લીકાર્જુનને હરાવી, તેનું માથું કાપી લીધું અને મલ્લીકાર્જુનના દેશમાંથી લુંટી આણેલી વસ્તુઓ સાથે તે માથું પણ સભામાં બોંતેર સભાસદો સાથે કુમારપાલ બેઠા હતા ત્યાં તેના ચરણમાં મુક્યું. અને તેના આ પરાક્રમથી પ્રસન્ન થયેલા રાજાએ શ્રી આંબડને 'રાજપિતામહ'નું બિરૂદ આપ્યું."

---

[1] द्वारालम्बितमालवेश्वरशिरःपद्मेन यथाहरत्
ગુ. ઐ. લે. નં. ૧૪૭ પ્રા. લે. ભા. ૧ લેખ નં. ૪૫ શ્લો. ૧૫

મલ્લીકાર્જુનને કુમારપાલે આ રીતે માર્યાની વાત ઓછા વધુ વિસ્તારથી ઘણાખરા પ્રબંધોમાં કહેલી છે.[૧] હવે આ વર્ણનને ઐતિહાસિક કસોટીથી તપાસી જોઈએ. પ્હેલું તો કોકણના રાજા ઉપર કુમારપાલની ચડાઇની વાત મુદ્દે સાચી હોવી જોઈએ કારણ કે કુમારપાલ પછી પોણોસો વર્ષે લખાયેલા કી. કૌ., સુ. સં. જેવા પ્રબંધોમાં એની નોંધ છે એટલું જ નહિ પણ સમકાલીન હેમચન્દ્રના કુમારપાલ ચરિત (સ. ૬) માં પણ એનું વિસ્તારથી વર્ણન છે. બાકી પ્ર. ચિં. વગેરેમાં મલ્લીકાર્જુનનું 'રાજપિતામહ' બિરૂદ રાજાથી સહન ન થયું અને તેથી કોકણના રાજાને મારવા આંબડને મોકલ્યો એમ જે લખ્યું છે તે તો મેરૂતુંગસૂરિની કલ્પના લાગે છે. પણ આ લડાઈના મૂળમાં ઉંડા ઉતરવા માટે ઉત્તરકોકણની ઐતિહાસિક સ્થિતિ જોવાની જરૂર છે. ઉત્તર કોકણ ઉપર એ વખતે શિલાહાર વંશના રાજાઓનું રાજ્ય હતું. તેઓ ઈ. સ. ૯૭૩ સુધી રાષ્ટ્રકૂટ રાજાઓના સામન્ત હતા, પણ પાછળથી સ્વતંત્ર થયા જણાય છે. તેઓની રાજધાની થાણામાં અને પુરીમાં હતી અને થાણા તથા કોલાબા જીલ્લાઓ તેઓને તાબે હતા. ઉપરના વૃત્તાન્તમાં કહેલો મલ્લીકાર્જુન આ શિલાહાર વંશનો રાજા હતો એ પણ ચોક્કસ. એના શક સં. ૧૦૭૮ તથા ૧૦૮૨ (વિ. સં. ૧૨૧૨ તથા ૧૨૧૬)ના શિલાલેખો ચીપલુણ અને વસઈમાંથી મળ્યા છે.[૨] આ શિલાહાર રાજાઓનું 'રાજપિતામહ'

---

૧ પ્ર. ચ. હે. સૂ. પ્ર. શ્લો. ૭૨૩, ૭૨૪; જયસિંહસૂરિનું કુ. ચ. સ. ૪ શ્લો. ૪૫૫ થી ૫૩૧, જિ. ગણિનો કુ. પ્ર. ૩૮, ૩૯; ચા. ગણિનું કુ. ચ. સ. ૩; અને કી. કૌ. (સ. ૨ શ્લો. ૪૭), સુ. સં. (સ. ૨ શ્લો. ૪૩) વ. વિ. (સ. ૩ શ્લો. ૨૯) વગેરેમાં ટુંકી નોંધજ છે. દા. ત.

चूडारत्नप्रभाकम्रं नम्रं गर्वादकुर्वतः ।
कणशः कुंकणेशस्य चक्रकार शरैः शिरः ॥

કી. કૌ. સ. ૨ શ્લો. ૪૯.

૨ શિલાહાર વંશની વંશાવળી માટે જુઓ પરિશિષ્ટ ૨ અને મલ્લીકાર્જુનના લેખો વગેરે માટે મું. ગે. ગ્રં. ૧ ભા. ૧ પૃ. ૧૮૫-૧૮૬ તથા ગ્રં. ૧૩ ભા. ૨ પૃ. ૪૨૬-૨૭ ડફની ક્રોનોલોજી. પૃ. ૧૫૫

એ સાધારણ બિરુદ હતું એ પણ ખરું છે. હવે મલ્લીકાર્જુને કર્ણના વખતથી ગુજરાતને તાબે ગયેલા અને પોતાની સરહદને અડતા પ્રદેશને દબાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો હોય અથવા કુમારપાલને પોતાના રાજ્યની સરહદ જરા વધારવાનો લોભ થયો હોય ગમે તેમ પણ કુમારપાલે કોંકણ ઉપર ચડાઈ કરી એ વાત સાચી છે અને મલ્લીકાર્જુનને મારી નાખ્યાની વાત સાચી હોય તો[1] આ લડાઈ વિ. સં. ૧૨૧૬ થી ૧૨૧૮ વચ્ચે થઈ હોવી જોઈએ કારણ કે શક સં. ૧૦૮૪ (વિ. સં. ૧૨૧૮) નો મલ્લીકાર્જુનના અનુયાયી અપરાદિત્ય બીજાનો લેખ મળ્યો છે એમ પં ભગવાનલાલે લખ્યું છે પણ થાણા ગેઝીટીઅરમાં અપરાદિત્ય બીજાના શક. ૧૧૦૬ (વિ. ૧૨૪૦) પહેલાંના કોઈ લેખની નોંધ નથી મળતી, એટલે ચોક્કસ અનુમાન કરવાનું કાંઈ સાધન નથી.[2]

આ ચડાઈમાં કુમારપાલ જાતે ગયો હોવાનું તો કોઈએ નોંધ્યું નથી. પણ જૈન પ્રબંધો મલ્લીકાર્જુન ઉપરની જીતનો યશ ઉદયનના પુત્ર આંબડ કે આમ્રભટને આપે છે.[3] ત્યારે સોમેશ્વરે વિ. સં. ૧૨૮૭માંજ લખેલી આબુના તેજપાલ મંદિરની પ્રશસ્તિમાં ચંદ્રાવતીના પરમાર ધારાવર્ષે 'કોંકણના રાજાની પત્નીઓને રોવરાવી' એમ લખીને એ યશ ધારાવર્ષને આપ્યો છે.[4] આ ધારાવર્ષે તે માળવાના બલ્લાલને મારનાર

૧ હેમચન્દ્રે પણ માથું કાપી નાખ્યાનું લખ્યું છે–કુ. ચ. સ. ૬ શ્લો. ૭૦

૨ મું. ગે. ગ્રં. ૧ ભા. ૧ પૃ. ૧૮૬ અને મું. ગેઝીટીઅર ગ્રં. ૧૩ ભા. ૨ પૃ. ૪૨૬–૨૮ અને ડફની ક્રોનોલોજી પૃ. ૧૬૪

૩ પ્ર. ચિ. વગેરેના ઉલ્લેખો પહેલાં ટિપ્પણીમાં નોંધ્યા છે પણ સુ. સં. નો નીચેનો શ્લોક ઉતારવો યોગ્ય છેઃ—

अनूपभूपो वणिजापि यस्य
यतो जितः कौंकणचक्रवर्ती ॥ સ. ૨ શ્લો. ૪૩

આ વણિજ-વાણીઓ-તે આંબડ.

૪ धारावर्षः समजनि सुतस्तस्य विश्वप्रशस्यः

યશોધવલનો પુત્ર છે. ચંદ્રાવતીના પરમાર રાજાઓમાં ધારાવર્ષ પ્રખ્યાત રાજા થઈ ગયો છે. એના વિ. સં. ૧૨૨૦થી ૧૨૭૬ સુધીના પાંચ લેખો મળ્યા છે.[1] એ ઉપરથી તેણે બહુ લાંબું રાજ્ય કર્યું જણાય છે. આ ધારાવર્ષ કુમારપાલનો સામન્ત હોવાથી જે લશ્કર કોંકણ ઉપર ચડી ગયું હશે તેમાં એ ગયો હોવાનો તથા ત્યાં તેણે પરાક્રમ કર્યું હોવાનો સંભવ છે. અજમેરનો ચોહાણ રાજા સોમેશ્વર જે સં. ૧૨૨૬ માં ગાદીએ બેઠા પ્હેલાં પાટણમાં રહેતો હતો તે પણ આ લડાઈમાં ગયો હતો અને તેણે કોકણના રાજાને માર્યો હતો એમ પૃથ્વીરાજ વિજયમાં લખ્યું છે.[2]

અને આંબડ પ્રબંધોનાં બીજાં કથનો ઉપરથી લાટનો અધિકારી હોય એમ જણાય છે.[3] અને એ જ કારણથી લાટના દક્ષિણ છેડા ઉપરની ચડાઈમાં એને મોકલ્યો હોય એ સ્વાભાવિક છે. કોંકણના રાજાને મારીને લુંટ રૂપે કેટલી વસ્તુઓ આંબડ ગુજરાતમાં લઇ આવ્યો તેની નોંધ પ્રબંધોમાં આપી છે,[4] પણ એ કલ્પિત હોવાનો વધારે સંભવ લાગવાથી અહીં ઉતારી નથી. કોકણના આ વિજયથી ગુજરાતના રાજાના હાથમાં કાંઈ નવો પ્રદેશ આવ્યો જણાતો નથી.

क्रोधाक्रान्तप्रधनवसुधानिश्चले यत्र जाताश्च्यो
तन्नेत्रोत्पलजलकणाः कौंकणाधीशपत्न्यः ॥

પ્રા. લે. લેખાંક ૬૪ શ્લો. ૩૬

૧. ભારતકે પ્રાચીન રાજવંશ પૃ. ૭૮–૭૯
૨ એજન પૃ. ૨૪૯

૩ જુઓ પ્ર. ચિ. પૃ. ૧૮૫ થી ૧૮૭ તથા ૧૮૭ પૃ. ની ટિ. ૩૪

૪ જુઓ પ્ર. ચિ. પૃ. ૧૭૨ જ. સ. નું કુ. ચ. સ. ૪ શ્લો. ૫૨૪–૫૨૫ તથા જિ. ગ. નો કુ. પ્ર. પૃ. ૩૯ આમાં સાડીચૌદ કરોડ દ્રવ્ય, સોનાના બત્રીશ કુંભ વગેરે વસ્તુઓને દંડ કહેલ છે. પણ જો રાજાને માર્યો હોય તો એ લુંટજ કહેવાય. વળી રાજાને માર્યો હોય કે હરાવ્યો હોય પણ એ પ્રદેશમાં ગુજરાતની સત્તા તો નથીજ સ્થપાઇ એમ પ્રબંધોના વર્ણનથી તથા શિલાહાર રાજાના લેખોથી જણાય છે.

સોરઠના બંડખોર સામે ઉદયનને મોકલ્યો.

ઉપરની ત્રણ ચડાઈઓની નોંધ સમકાલીન સાધનોમાં મળે છે. પણ એ ઉપરાંત જે એક ચડાઈનો ઉલ્લેખ પાછળના પ્રબંધોમાં મળે છે તેનું અવલોકન પણ અહીંજ કરી લેવું યોગ્ય છે. પ્ર.-ચિં-(પૃ. ૧૮૩) વગેરેમાં શત્રુંજયોદ્ધારના પ્રસંગમાં લખ્યું છે કે એક વખત સોરઠના સુંવર[૧] (બ્હારવટીઆ ?) સામે ઉદયનને લશ્કર સાથે મોકલ્યો હતો. પ્ર-ચ-(શ્લો. ૪૨૯)માં કહ્યું છે કે કુમારપાલનો ભાઈ કીર્તિપાલ સોરઠ સામે ગયો ત્યારે તેને ઉદયને ખંભાતથી પોતાના લશ્કરની મદદ કરી હતી. એ ગમે તેમ હો પણ કાઠીઆવાડના એ શત્રુ સાથેની લડાઈમાં ઉદયનને વાગ્યું અને એ વૃદ્ધમંત્રી મરવા પડ્યો પણ તેના મનમાં શત્રુંજયના લાકડાના મંદિરનો જીર્ણોદ્ધાર કરી પથ્થરનું મંદિર બંધાવવાનો વિચાર રમ્યા કરતો હોવાથી તેનો જીવ જતો ન હતો ત્યારે કીર્તિપાલે એ જીર્ણોદ્ધાર વાગ્ભટ કરશે એવું કબુલ કર્યું. અને વાગ્ભટે જીર્ણોદ્ધાર વિ. સં. ૧૨૧૧ કે ૧૨૧૩ માં પૂરો કરીને ધજા ચડાવી એમ પ્રબંધોમાં લખ્યું છે.[૨] જો એ બરાબર હોય તો આ બનાવ વિ. સં. ૧૨૧૧ પ્હેલાં બન્યો હોવો જોઈએ. અને જો કે કુમારપાલના કોઈ લેખમાં કે દ્વયાશ્રય, કી-કૌ-જેવા જૂના ગ્રંથોમાં આનો ઉલ્લેખ નથી પણ સોલંકીઓના સામંત નડ્ડુલના ચોહાણોના સુંધાના વિ-સં-૧૩૧૯ ના લેખમાં નડ્ડુલના ચોહાણ આલ્હણદેવે ગુર્જરેશની ઇચ્છાથી સૌરાષ્ટ્રના

૧ પ્ર. ચ. માં સોરઠના નવઘણ સામે મોકલ્યો એમ લખ્યું છે (હે. સ. પ્ર. શ્લો. ૪૩૦)

૨ પ્ર. ચિં. માં ૧૨૧૧ ની સાલ આપી છે (પૃ. ૧૮૫), પ્ર. ચ. (હે. સુ. પ્ર. શ્લો. ૬૭૨) માં ૧૨૧૩ની સાલ આપી છે. પણ જ. સ. ના કુ. ચ. (સ. ૮ શ્લો. ૬૪૨)માં અને જિ. મણ્ડિનાં કુ. પ્ર. (પૃ. ૭૩) માં પણ ૧૨૧૧ સાલ આપી છે. ચા. મણ્ડિએ પણ એજ સાલ આપી છે. (સ. ૭)

કુટિલ કાંટાને ઉખેડી નાખ્યો એમ લખ્યું છે.[1] આ આલ્હણદેવનો કિરાડુમાંથી વિ. સં. ૧૨૦૯ નો લેખ મળ્યો છે જેમાં એ પોતે કુમારપાલનો સામંત હોવાનું સ્વીકારે જ છે.[2] વળી વિ. સં. ૧૨૧૮નો તેના પુત્ર કીર્તિપાલનો એક લેખ મળ્યો છે,[3] જેમાં પણ આલ્હણે સૌરાષ્ટ્રિકોને હરાવ્યાનું કથન છે. એ જોતાં સોરઠમાં કોઈએ બંડ કરેલું અને તેને દબાવવા જે જે સામંતો મોકલ્યા તેમાં આ ચોહાણ સામંત આલ્હણ પણ હતો એમ ચોક્કસ જણાય છે.

આ ઉપરાંત પ્ર–ચિં (પૃ. ૧૯૭–૧૯૮) માં ઉદયનના પુત્ર વાગ્ભટના ન્હાનાભાઈ દાનશૂર ચાહડને સેનાપતિ બનાવીને કુમાર પાસે સપાદલક્ષ ઉપર મોકલ્યો હતો અને તેણે બંબેરા[4] નગર ઘેલો ઘાલીને લીધું તથા કુમારપાલની આણ ફેરવી વગેરે વર્ણન છે. આ બંબેરા નગરનો હજી પત્તો લાગતો નથી. મુંબઈ ગેઝીટીઅરમાં કાઠી-આવાડનું બાબરીઆવાડ હોવાનો સંભવ સૂચવ્યો છે. રાસમાળા (પૃ. ૨૩૭ ટિ ૧) માં સિંધમાં કરાંચી જીલ્લામાં જૂનું શહેર હતું એમ લખ્યું છે. સપાદલક્ષની રાજધાની તો આ વખતે અજમેરમાં હતી. વળી પ્ર. ચ. [5] માં લાટ સાથે ભંભેરીને પણ લખ્યું છે અને એ બધા દેશો રાજાની કૃપાથી આંબડ ભોગવતો હતો એમ પણ કહ્યું છે. પરંતુ ચાહડ સંબંધી આ ગડબડીઆ વર્ણનમાંથી કોઈ ઐતિહાસિક તત્ત્વ તારવી શકાય એમ લાગતું નથી.

---

૧ यत्साहाय्यं प्रतिपदमहो गूर्जरेशश्चकांक्ष ॥ सौराष्ट्रे कुटिलोमकंटक-भिदात्युद्दामकीर्तिस्तदा । એ. ઈ. ગ્ર. ૯ પૃ. ૭૦ શ્લો. ૩૨–૩૩

૨ પ્રા. લે. સં. નં. ૩૪૬ તથા એ. ઇ. ગ્રં. ૧૧ પૃ. ૪૪.

૩ એ. ઈ. ગ્રં. ૯ પૃ. ૬૮.

૪ મું. ગે. ગ્ર. ૧ ભા. ૧ પૃ. ૧૮૬.

૫ પ્ર. ચ. હે. સૂ. પ્ર. શ્લો. ૭૨૫, ૭૨૬.

અજમેરના રાજા વિગ્રહરાજે લીધેલો બદલો.

ગુજરાતના પ્રબંધો અને ઉત્કીર્ણ લેખો ગુજરાતના રાજાના વિજયો જ ગણાવે અને હાર વિષે મૌન રાખે એ સ્વાભાવિક છે. એટલે એ માટે પાડોશી રાજ્યોના ઇતિહાસો જ જોવા જોઈએ. જે અર્ણોરાજ કે આનને કુમારપાલે હરાવેલો તે અજમેરના ચોહાણ રાજાના પુત્ર પ્રતાપી વિગ્રહરાજ (વીસલદેવ) ચોથા (વિ. સં. ૧૨૦૯ થી ૧૨૨૦) એ કુમારપાલને કાંઇ ન થઈ શકયું ત્યારે પિતાને હરાવવામાં કુમારપાલને મદદ કરનાર ચોહાણ સામંત આલ્હણ ઉપર ચડાઈ કરી તેના નડૂલને ખેદાનમેદાન કર્યું અને જાબાલીપુરને બાળ્યું; એ હકીકત બીજોલ્યાના વિ. સં. ૧૨૨૬ ના સોમેશ્વરના લેખમાં નોંધાઈ છે.[1]

કુમારપાલ રાસામાં ગજનીનો સુલતાન ગુજરાત ઉપર ચડી આવ્યાની તથા હેમાચાર્યે મોકલેલ ચક્રેશ્વરી દેવીના ચમત્કારથી સુલતાન પાછો ગયાની વાતતો તદ્દન કલ્પિત છે.[2]

કુમારપાલના દિગ્વિજય વર્ણનની કલ્પિતતા.

વળી જયસિંહસૂરિનાં કુ-ચ-માં તથા તેને અનુસરીને જિનમંડનગણિના કુમારપાલ પ્રબંધમાં હેમચન્દ્રના એક અતિશયોક્તિવાળા કથનનો વિસ્તાર કરીને કુમારપાલના કરેલા જબાલપુર, સપાદલક્ષ, કુરમંડલ, મધ્યદેશ, માળવા; પંચાલ વગેરેના દિગ્વિજયનું વર્ણન કર્યું છે.[3] એ વર્ણન કર્યા પછી પાછું સપાદલક્ષના અર્ણોરાજ

---

૧ જુઓ જ. બૉ. એ. સો. અં. ૫૫ પૃ. ૪૧. તથા કીલ્હોર્નની એ-ઈ-અં-પની એપેન્ડીકસ નં. ૧૫૪

૨ જુઓ. ઋષભદાસકૃત કુમારપાલ રાસો (આનંદ કાવ્ય મહોદધિ ૮.) એમાંથી તથા ટૉડસ ટ્રાવેલ્સ ઇનવેસ્ટર્ન ઇન્ડીઆ (પૃ. ૧૮૩-૧૮૪)માંથી રાસમાળા આ ૩ પૃ. ૨૯૦-૨૯૧માં કરેલો ઉતારો જેમાં કુમારપાલને મુસલમાન ધર્મ તરફ વલણ થયું હતું એવું વાંચી રમુજ ઉપજે છે.

૩ કુ. ચ. સ. ૪ શ્લો. ૧થી ૧૧૮, કુ. પ્ર. પૃ. ૩૫-૩૬. કુ. પ્ર. માંતો પૂર્વે કુરૂ, શૂરસેન, પંચાલ, વિદેહ, મગધ વગેરે નામો અને ઉત્તરમાં કાશ્મીર,

ઉપરની ચડાઈનું તથા માળવાના બલ્લાલ ઉપરની ચડાઈનું આ પ્રબંધકારો વર્ણન કરે છે એ સ્થિતિ જ દિગ્વિજયના વર્ણનને કલ્પિત ઠરાવવા માટે પુરતી છે. બીજી ઐતિહાસિક મુસ્કેલીઓ તો છેજ.

કુમારપાલનાં લોકોપયોગી કાર્યો.

કુમારપાલનાં જેટલાં યુદ્ધકાર્યોની નોંધ પ્રબંધાદિ ઐતિહાસિક સાધનોમાં મળે છે, તેનો સાર ઉપર ઉતાર્યો છે. હવે બીજાં કાર્યોમાં પ્રબંધ લેખકો જૈન હોઈને તેઓએ જૈન મંદિરો, સત્રાગારો, પોષધશાળાઓ વગેરે બંધાવવાના કામને તથા કુમારપાલના જૈન ધર્મ સ્વીકારને ઘણું મહત્ત્વ આપ્યું છે. અને સિદ્ધરાજ પેઠે સહસ્રલિંગ સરોવર જેવું મુખ્યત્વે લોકોપયોગી કોઈ કાર્ય કુમારપાલે કર્યું હોવાનું પ્રબંધોમાં નોંધાયું નથી. પણ વડનગરને ફરતો કોટ (પ્રાકાર) કરાવ્યો હોવાનું વિ. સં. ૧૨૦૮ની વડનગર પ્રાકાર પ્રશસ્તિમાં લખેલું છે.[૧] અને ઝીંઝુવાડાના કીલ્લાના જૂના ભાગમાં કયાંક મહં. શ્રીઉદલ લખેલું મળે છે, એ ઉપરથી કેટલાક વિદ્વાનો ઉદયન મંત્રીએ એ કિલ્લો બંધાવ્યો હશે એમ માને છે.[૨] આ સંદિગ્ધ કાર્ય ઉપરાંત કુમારપાલના મંત્રીઓએ કરેલાં કેટલાંક કાર્યોની પ્રબંધોમાં નોંધ મળે છે તે મંત્રીમંડળના વર્ણન પ્રસંગમાં આગળ જોવાશે.

કુમારપાલનું જૈનધર્મ તરફ વલણ.

સોલંકી વંશના રાજાઓ મૂળરાજના વખતથી શિવભક્ત હોવાના

ઉડ્ડીયાન, જાલંધર, વગેરે જે દેશનામો તે વખતે જાણવામાં હશે તેનો દિગ્વિજય કર્યો એમ લખી દીધું છે. હેમચન્દ્રે મહાવીર ચરિત સ. ૧૨ શ્લો. ૫૨ માં ભવિષ્ય કથન રીતે જે કહ્યું છે તેનો આ વિસ્તાર છે. પ્રસ્તુત શ્લોક નીચે પ્રમાણે છે—:

सकौबेरीमातुरुष्क मैन्द्रीमात्रिदशापगाम् ।
याम्यामाविन्ध्यमावार्धि पश्चिमां साधयिष्यति ॥

૧ આ પ્રશસ્તિ પ્રા. લે. મા. ભા. ૧ (લેખાંક ૪૫)માં તથા ગુ. ઐ. લે. ભા. ૨. નં. ૧૪૭ માં છે.

૨ પ્રા. લે, સં. અવલોકન પૃ. ૯૦ તથા રાસમાળા આ. ૩. પૃ. ૩૫૧.

વડનગરનું તોરણ　　　પૃ. ૬૨૨

પુરાવા મળે છે એ આપણે જોયું છે. કુમારપાલ પણ પોતાના કુલક્રમાગત ધર્મનો અનુયાયી હોય એ સ્વાભાવિક છે. પણ જૈનપ્રબંધોના કહેવા પ્રમાણે હેમચન્દ્રાચાર્યના ઉપદેશથી કુમારપાલે વિ. સં. ૧૨૧૬માં જૈનધર્મનો સ્વીકાર કર્યો હતો.[1] પ્ર. ચિં. ના શબ્દોમાં રાજાએ પરમાર્હતનું[2] બિરૂદ પ્રાપ્ત કર્યું અને જૈનધર્મનો સ્વીકાર કર્યા પછી એ ધર્મનાં માંસ ત્યાગ, દ્યૂતનો ત્યાગ, મદ્યનો ત્યાગ, પરદારાગમન અને વેશ્યાગમનનો ત્યાગ, ચૌર્યનો ત્યાગ, વગેરે વ્રતોનો સ્વીકાર કર્યો.

કુમારપાલે કરેલો અપુત્રિકા ધનનો ત્યાગ.

પણ જે કામ માટે કુમારપાલની ઘણી પ્રશંસા કરવામાં આવી છે-"પ્હેલાંના રઘુ, નહુષ, નાભાગ, ભરત વગેરે રાજાઓએ જે રૂદતીવિત્ત નહોતું છોડ્યું તે કુમારપાલે છોડી દીધું." એમ કહેવામાં આવ્યું છે-તે રૂદતીવિત્તનો ત્યાગ રાજકીય અર્થવ્યવહારની દૃષ્ટિથી બહુ અગત્યનો છે; માટે એનો જરા ઉંડા ઉતરીને વિચાર કરવો પડશે. આ અપુત્રિકાધન કે રૂદતીવિત્તનો ઉલ્લેખ રાજોરના ગૂર્જરપ્રતિહાર વંશના રાજા મથનદેવના વિ. સં. ૧૦૧૬ ના લેખમાં પણ મળે

૧ કુમારપાલે હેમચન્દ્રના ઉપદેશથી જૈન ધર્મનો સ્વીકાર કર્યો હતો અને મદ્ય ત્યાગ, માંસત્યાગ વગેરે વ્રતો ગ્રહણ કર્યાં હતાં એટલી સામાન્ય વાત તો દ્વયાશ્રય સ. ૨૦માં અને તેના મહાવીર ચરિત સ. ૧૨માં તથા કુ. ચ. માં છે. અને પછીના મોહપરાજય, કુમારપાલપ્રતિબોધ, પ્ર., ચિં., પ્ર. ચ. (હે. સૂ. પ્ર.), અને જયસિંહસૂરિ વગેરેના કુમારપાલ પ્રબંધોમા છે. પણ સં. ૧૨૧૬ની તારિખ જિનમંડન ગણિએ આપી છે અને કુમારપાલે બાર વર્ષ સુધી હિંસા બંધ કરી એમ મોહ પરાજય (અં. ૪ પૃ. ૧૦૨)માં લખ્યું છે અને ૧૪ વર્ષ સુધી બંધ કરી એમ પ્ર. ચિં. માં કહ્યુ છે (પૃ. ૧૯૨) એનો અર્થ સં. ૧૨૧૬ માં થયેલી અમારી ઘોષણા પણ કુમારપાલના મરણ સાથે બંધ પડી એમ કહી શકાય.

૨ પરમાર્હતનું બિરૂદ હેમચન્દ્રાચાર્યના ત્રિષષ્ટિશલાકા પુરૂષ ચરિત્રની પ્રશસ્તિમાં તથા વિ. સં. ૧૨૨૧ના જાલોરના લેખમાં કુમારપાલ માટે વપરાયું છે ખરૂં (એ. ઇ. ગ્ર. ૧૧ પૃ. ૫૫, પ્રા. લે. સં. નં. ૩૫૨.)

છે.[1] એટલે મધ્યકાલીન રાજ્યોની આવકનાં સાધનોમાં આ અપુત્રિકાધનનો પણ સમાવેશ થતો એમાં સંદેહ નથી. પણ આવાં વિરલ દાનપત્રમાં જ એનો ઉલ્લેખ મળે છે એ જોતાં આ રિવાજ, બધાં મધ્યકાલીન રાજ્યોમાં સામાન્ય ન હોવો જોઇએ. વળી અપુત્રિકા ધનનો અર્થ જૈનપ્રબંધોમાં કરેલો છે તેવો જ આ લેખમાં કરેલો છે એમ કહેવું મુશ્કેલ છે. સ્મૃતિઓ આ બાબતમાં જે કહે છે તે એ છે કે ઔરસ પુત્ર, પુત્રિકાપુત્ર, દત્તક વગેરે બાર જાતના પુત્રક પ્રકારમાંથી એક પણ જાતનો પુત્ર વારસ ન હોય તો પછી પત્ની, દીકરીઓ, માબાપ, ભાઈઓ, ભાઈઓના પુત્રો, સગોત્રીઓ, મશીઆઈ, ફૂઇઆઈ, વગેરે ભાઈઓ, ગુરૂ, શિષ્ય વગેરેમાંથી એક પછી એક જે હોય તેને વારસો મળે. એ કોઈ ન હોય તો શ્રોત્રિય બ્રાહ્મણનું દ્રવ્ય બધા બ્રાહ્મણોને વહેંચી આપવું પણ રાજાએ ન લેવું એમ મનુ અને યાજ્ઞવલ્કય કહે છે.[2] અને બીજા વર્ણોનું ધન ઉપર કહેલામાંથી કોઈ પણ જાતનો વારસ નહોય તો રાજાએ લઇ લેવું એમ મનુ કહે છે.[3] અર્થ શાસ્ત્રમાં ટુંકામાં પણ નિયમ તો એજ આપ્યો છે.[4] પણ પત્નીનું નામ વારસોનાં નામોમાં લખ્યું નથી એટલું જ નહિ પણ બ્રાહ્મણ શિવાયના વર્ણોમાં જો વારસ ન હોય તો સ્ત્રીના ભરણ પોષણ માટે તથા મરનારની ઉત્તરક્રિયા માટે યોગ્ય રકમ રાખી બાકીનું રાજાએ લઈ લેવું એવું પણ એક વચન અર્થશાસ્ત્રમાં છે.[5] જો કે અર્થશાસ્ત્રનું આ વચન ધર્મશાસ્ત્રનાં ઉપર કહેલાં વચનો જેટલું સ્પષ્ટ નથી. અને

---

૧ જુઓ એ. ઇ. ગ્ર. ૩ પૃ. ૨૬૬ તથા પ્રા. લે. મા. નં ૧૨માં અપુત્રિકા ધન શબ્દ વાપર્યો છે.

૨ જુઓ મનુઅ. ૯ શ્લો. ૧૫૮ થી શ્લો. ૧૮૮ અને યા. અ. ૨ શ્લો. ૧૨૮ થી ૧૩૬.

૩ મનુ અ. ૯ શ્લો. ૧૮૯.

૪ જુઓ અર્થશાસ્ત્ર અ. ૩ અ. ૫ પૃ. ૬૦.

૫ એજન.

એ ઉપર ઐતિહાસિક નિર્ણયનો આધાર ન રખાય પણ શાકુંતલમાં[1] "એક શેઠીઓ અપુત્ર મરી ગયો છે માટે તેનું ધન રાજ્યમાં આવવું જોઈએ" એવું કથન છે. અને કુમારપાલ સંબંધી જૈન પ્રબંધોમાં અપુત્રિકા ધન રાજ્યમાં જપ્ત કરવાનો નિયમ રઘુનહુષના કાળથી ચાલ્યો આવતો હોવાનું જે વર્ણન મળે છે તેને બૌદ્ધ જાતકમાળા[2] અને ઉપર ઉલ્લેખેલું શાકુંતલનાટકનું કથન ટેકો આપે છે. એ જોતાં ધર્મશાસ્ત્રનો નિયમ તો અતિવિરલ પ્રસંગે કોઈજ વારસ તરીકે ન મળે ત્યારે રાજ્યમાં ધન જાય એવો હોવા છતાં પણ વ્યવહારમાં કદાચ, સર્વત્ર નહિ તો કેટલાક પ્રદેશોમાં રાજ્યની આવકના સાધન તરીકે આ નિયમ વપરાઈને માણસ અપુત્ર મરી જાય કે તરત રાજાનાં માણસો એની મીલકતનો કબજો લેવા દોડે એવા સખ્તરૂપમાં ચાલતો હોય[3] અથવા એ નિયમની ક્રૂરતા બતાવવા માટે અને કુમારપાલની મહત્તા બતાવવા માટે જૈન પ્રબંધોમાં આવું વર્ણન કર્યું હોય. ખરેખર શું હશે એ નક્કી કહેવું મુશ્કેલ છે. ઔરસ પુત્ર સિવાયના વારસાના બીજા હકદારોનો ધર્મશાસ્ત્રે સ્થાપેલો અને ઘણા કાળથી ચાલ્યો આવતો નિયમ સાવ કોરે મુકી દેવામાં આવે એ મનાવું મુશ્કેલ છે અને જો એક સ્થળે એવો રિવાજ સહેલાઈથી ચાલુ થઈ શકે અને લોકો સહન કરી લીએ તો બીજા રાજાઓ આવકનાં આવાં મોટાં સાધનનો ઉપયોગ કરવાનું ભૂલે એ પણ સંભવતું

---

૧ શાકુંતલ અં. ૬.

૨ શ્રાવસ્તીના અપુત્ર લોભીઆનું ધન રાજ્ય મહેલમાં જતું બૌદ્ધજાતક કથામાં વર્ણવાયું છે (સંયુત્ત નિકાય ભા. ૧ પૃ. ૯).

૩ જુઓ મોહ પરાજય અં ૩ નું વચન કે–

कुबेरस्वामी निष्पुत्र इति तल्लक्ष्मीर्नरेन्द्रगृहानुपतिष्ठते ।

આમાં પુત્ર એટલે ઔરસ પુત્ર એમજ અર્થ લાગે છે અને બીજો કોઈ વારસ છે કે નહિ એ પ્રશ્નજ નથી કરવામાં આવતો. એજ રીતે જુઓ દ્વયાશ્રય સ. ૨૦ શ્લો. ૭૭માં પણ અપુત્ર વિધવાનું ધન રાજા લીએ છે એટલુંજ કથન છે.

નથી. એટલે મને તો એમ લાગે છે કે શાકુંતલના વચનને આધારે —જો કે એ વચન પણ સ્મૃતિનું નથી એક નાટકનું છે એ યાદ રાખવાની જરૂર છે, કેટલાક કહે છે તેમ પશ્ચિમ હિંદમાં કે ગૂર્જર પ્રતિહારના ઉત્કીર્ણ લેખના આધારે હું ધારું છું તેમ ગૂર્જરોમાં, તે દ્વારા ગૂર્જર પ્રતિહારોમાં અને ગુજરાતમાં વારસાના ધર્મશાસ્ત્રોક્ત નિયમનું પાલન કરવામાં રાજ્યની આવકની દૃષ્ટિથી[1] વારસાના કેટલાક દૂરના હક્કદારોની કાંઈક અવગણના થતી હોય એવો સંભવ છે. અને કુમારપાલે ધર્મશાસ્ત્રોક્ત મૂળ નિયમનો બીજાં રાજ્યોનાં ધોરણને અનુસરી બરાબર અમલ કરવાનો હુકમ કાઢ્યો હોય અને એ માર્ગે કુમારપાલને વાળવામાં હેમચન્દ્ર જેવા જૈન આચાર્યનો કાંઈક હાથ હોય એટલું માનવામાં વાંધો નથી લાગતો. સિદ્ધરાજે જેમ સોમેશ્વરના યાત્રાળુઓ પાસેથી લેવાતો કર છોડી દીધો તેમ કુમારપાલે આ કર છોડી દઈ ને લોકો ઉપરથી કરનો બોજો ઓછો કર્યો.

હિંસા મદ્યપાન માંસાહાર વગેરેની બન્ધી.

આ અપુત્રિકા ધનના ત્યાગની વાત જરા વિસ્તારથી ચર્ચી છે, તે એ પ્રશ્નની આર્થિક ઉપયોગિતાના[2] કારણથી. હવે જૈન ધર્મની અસરથી અથવા પ્રબંધોના શબ્દોમાં હેમસૂરીના બોધની અસરથી રાજાએ હિંસાનીબંધી, માંસાહારનીબંધી, મદ્યપાનની બન્ધી વગેરે જે જે સુધારાઓ કર્યા તેનું ટુંકામાં અવલોકન કરી લઇએ. રાજાએ પોતે કરેલા માંસના ત્યાગનું મહત્ત્વ સમજવા માટે એ વખતે રજપૂતોમાં માંસભક્ષણનો રિવાજ સામાન્ય હતો એ ધ્યાનમાં રાખવું

---

૧ આધુનિક મૃત્યુકર (Death duty) ને મળતો કાંઈક કાયદો ગુજરાતમાં ચાલતો હોય અને તેને પ્રબંધકારોએ આવું રૂપ આપ્યું હોય એ પણ અસંભવિત નથી.

૨ રાજ્યની આવકના સાધન તરીકે આ અપુત્રિકા ધનની ચર્ચા યુ. એન. ઘોસલે contributions to the History of Hindu Revenue system (1929) નામના પુસ્તકમાં (પૃ. ૧૧૨–૧૧૩ તથા ૨૩૫ થી ૨૩૭)માં કરી છે.

જોઈએ. મોહપરાજય (અં. ૪) માં વિસ્તારથી કુમારપાલના પૂર્વજો હમેશાં ખાતા અને કુમારપાલે પોતે પણ દેશાન્તરમાં રખડતી વખતે એના ઉપર નિભાવ કરેલો એમ લખેલું છે. મદ્યપાનનો રિવાજ પણ એ વખતે ઘણો સામાન્ય હતો. મોહપરાજય (અં.૪) માં યાદવોનો તથા ચાવડાઓનો મદ્યપાનને પરિણામે નષ્ટ થયેલા વંશો તરીકે દાખલો આપ્યો છે. પુરુષોજ નહિ પણ રાજાઓની રાણીઓ પણ સોનાના પ્યાલાઓ (ચષક) માં મદ્યપાન કરતી હતી એમ બિલ્હણે[1] તથા અભિલષિતાર્થ ચિંતામણિમાં સોમેશ્વરે લખ્યું છે. અને આ લેખકો કર્ણાટકની વાત કરે છે માટે એ રિવાજ કર્ણાટકમાં જ હતો અને બીજે નહોતો એમ માનવાનું કારણ નથી.

ત્રીજા વેશ્યા તથા પરદારાગમનના ત્યાગ વિષે વિશેષ લખવાનું નથી પણ કુમારપાલના સમયના કવિ રામચન્દ્રે "પરદારાગમન કરનારને તો ન્યાયી રાજા શિક્ષા કરે છે એટલે વેશ્યા ન હોય તો કામાર્ત માણસો બીચારા ક્યાં જાય?" એમ લખ્યું છે.[2] આ વચન ઘણું સૂચક છે. મોહપરાજ્યમાં એને મળતું વચન છે.[3] કુમારપાલથી કે પાછળના કોઈ સુધારકથી આ સ્થિતિમાં સુધારો થઈ શક્યો નથી.

દ્યૂતનો ત્યાગ—આ દુર્ગુણ પણ છેક મહાભારતના વખતથી આ દેશમાં ખાસ કરીને રાજાઓમાં બહુ વ્યાપક હતો. મોહપરાજ્યમાં લખ્યું છે કે દ્યૂતના કલહને પરિણામે કોઇના હાથ પગ કપાઈ ગયા છે, કોઈની આંખ ગઇ છે, અને કોઇ નાગા ફરે છે, ઘરમાં ગમે તેવું નજીકનું મરણ થઈ જાય પણ દ્યૂત રમનારા એ છોડે નહિ.[4]

દક્ષિણમાં કોઈપણ વારસ ન હોય તેનું ધન યાજ્ઞવલ્કયની સૂચના પ્રમાણે દૂરના વારસોને મળતું હોવાનો પુરાવો ઈ. સ. ૧૧૭૮ના મણગોલી લેખથી મળે છે. (જુઓ એ. ઇ. ગ્ર. ૬ પૃ. ૨૮).

૧ જુઓ વિક્રમાંક દેવચરિત સ. ૧૧

૨ જુઓ નલવિલાસમાંથી નાટ્ય દર્પણ (પૃ. ૧૪૮)માં કરેલો ઉતારો.

૩ वेश्याव्यसनं तु वराकमुपेक्षणीयं न तेन स्थितेन गतेन वा. (મોહ પરાજય અં. ૪ પૃ. ૮૩)

૪ મોહપરાજય અં. ૪.

આવાં દુષ્ટ વ્યસનોમાં રાજકુમારો કેટલા ફસેલા હતા એ મોહપરાજય (અં. ૪ પૃ. ૮૮) માં મેવાડના રાજાનો કુમાર, સોરઠના રાજાનો ભાઈ, ચન્દ્રાવતીનો રાજા, નડુલના રાજાનો ભત્રીજો, ગોધ્રાના રાજાનો ભત્રીજો, ધારના રાજાનો ભાણેજ, અજમેરના રાજાનો મામો, કોંકણના રાજાનો ઓરમાન ભાઈ, કચ્છના રાજાનો સાળો, મારવાડના રાજાનો દોહિત્રો અને સોલંકી રાજાનો કાકો એટલા રાજકુમારોને દ્યૂતરમતા વર્ણવ્યા છે, એ ઉપરથી સમજાશે.

અહિંસાનો પ્રચાર.

રાજાના દાખલાથી કાંઈક, તો કાંઇક એના હુકમથી કુમારપાલના વખતમાં આ અવગુણો કાંઈક દબાયા હોય એવો સંભવ મનાય પણ જૈનધર્મને જેનો અતિ આગ્રહ છે તે અહિંસા સંબંધી રાજાના હુકમો સખત હોવા જોઇએ એ સ્વાભાવિક છે. એ વિષે હેમચન્દ્ર લખે છે કે[1] "ખાટકીઓથી થતી હિંસા બંધ કરી તથા શીકારીઓથી થતી હિંસા બંધ કરી. દેવતાઓને મળતા બકરાઓના બલિ પણ પણ બંધ કર્યા અને માંસાદિના વેચાણથી જેની આજીવિકા ચાલતી હતી તેની આજીવિકા બંધ થતાં તેઓને રાજાએ ત્રણ વર્ષનું ધાન્ય આપ્યું."

જો કે આ ઓછું નથી અને ધાર્મિક જુસ્સાવાળો રાજા આટલું કરે એ સમજી શકાય ખરૂં પણ પ્રબંધોમાં કુમારપાલના હિંસાની બંધીના અમલ સંબંધી હાસ્યાસ્પદ અતિશયોક્તિવાળું પણ વર્ણન મળે છે. દા. ત. પ્રબંધોમાં લખ્યું છે કે "સપાદલક્ષના એક અવિવેકી શેઠીઆએ હાથમાં ચોળીને એક જૂને મારી નાખી અને અમારિનો અમલ કરાવનાર અમલદારને આ વાતની ખબર પડતાં એ શેઠીઆને રાજા પાસે ઉભો કર્યો એટલે રાજાએ તેનું સર્વસ્વ લુંટી લઈ તેમાંથી યૂકાવિહાર કરાવ્યો."[2] અને "રાજ્યના અગીઆરસો હાથીઓ,

૧ દ્વ્યાશ્રય સ. ૨૦.
૨ પ્ર. ચિં. પૃ. ૧૯૨.

એંશીહજાર ગાયો તથા દશલાખ ઘોડાઓને ગાળેલું પાણી પાવામાં આવતું."[1] આ લખાણો જૈન કવિસાધુઓની ધાર્મિક ઘેલછાવાળી કલ્પનાનુંજ પરિણામ લાગે છે. અલબત્ત એના શ્રોતાઓ આવી વાતો પે માનતા હોવાનો સંભવ છે. પણ કુમારપાલના વખતમાં જું કે માંકડ મારવા માટે બધી માલ મિલ્કત લુંટાઇ જાય અથવા ક્ષેત્રપાલને માંસનું નૈવેદ્ય ધરવા માટે માણસનો જીવ લેવામાં આવે[2] એવી સ્થિતિ હોવાની કલ્પના વાંચનારે નજ કરવી. પ્હેલું તો કુમારપાલના રાજ્ય અમલનાં છેલ્લાં ૧૨ કે ૧૪ વર્ષ દરમિયાન જ એને જૈનધર્મનાં અહિંસા વગેરે વ્રતો તરફ વલણ થયું હોવાનું પ્રબંધો કહે છે. વળી કુમારપાલના પુષ્કળ ઉત્કીર્ણ લેખો મળ્યા હોવા છતાં હિંસાની બંધીને લગતો એનો પોતાનો તો એક પણ ઉત્કીર્ણ લેખ મળ્યો નથી. જે બે લેખો હિંસા પ્રતિબંધક મળ્યા છે તેમાંનો એક મારવાડના છેક દક્ષિણ ભાગમાં આવેલા રત્નપુર ગામના શિવમંદિરમાંથી મળ્યો છે જેમાં લખ્યું છે કે "કુમારપાલના સામંત રત્નપુરના માલિક પૂનમાક્ષ દેવની મહારાણી ગિરિજાદેવીએ પ્રાણીઓને અભયદાન આપવા માટે શંભુની કૃપાથી મળેલ રત્નપુર ચોરાશીમાં દરેક માસની એકાદશીએ, ચૌદશે, અમાસે, અને પુનમે કોઇપણ જાતની હિંસા ન કરવી એવું શાસન કાઢયું છે." આ લેખ સંવત વગરનો છે.[3]

બીજા કિરાડુ (જોધપુર રાજ્ય)ના વિ. સં. ૧૨૦૯ ના લેખમાં કુમારપાલના સામંત આલ્હણદેવે "દરેક માસની અષ્ટમી, એકાદશી, તથા ચતુર્દશીને દિવસે કોઇપણ પ્રકારના જીવને ન મારવાની આજ્ઞા

૧ જુઓ કુ. પ્ર. પૃ. ૬૦ યુવાન ચુઆગે ઘોડાને તથા હાથીઓને ગાળીને પાણી પાવાની વાત મોલાપોના શીલાદિત્ય માટે લખી છે જુઓ વી. સ્મીથની અર્લીહીસ્ટરી ઓફ ઈન્ડીઆ આ. ૩ પૃ. ૩૨૪.

૨ નડુલની કોઈ સ્ત્રીએ માંસનું નૈવેદ્ય ક્ષેત્રપાલને ધરાવ્યું એ સાંભળીને ત્યાંના સામંત કેલ્હણે કુમારપાલનો ક્રોધ શાંત કરવા માટે તે સ્ત્રીના ધણીને મારી નાખ્યો એવી વાત કોઇ પ્રબંધમાંથી મું. ગે. (ગ્રં. ૧ ભા. ૧ પૃ. ૧૯૩)માં ઉતારી છે.

૩ પ્રા. જૈ. લે. સં. લેખાંક ૩૪૫.

કરી છે અને એ હુકમનો ભંગ કરનારનો પાંચ દ્રમ્મ (સવાથી દોઢ રૂપીઓ) દંડ થશે," એવું શાસન કાઢ્યું છે વળી "જો અપરાધી રાજાનો સેવક હોય તો તો દંડ એકજ, દ્રમ્મ થશે" એમ ઉમેર્યું છે.૧

ઉપરના બેય લેખો તળ ગુજરાતની બ્હારના છે એ સ્મરણમાં રાખવાનું છે. વળી ક્યાં પ્ર. ચિં. ની જું મારવા માટે સર્વસ્વ લુંટી લેવાની વાત અને ક્યાં અમુક દિવસોએજ હિંસા ન કરવી અને કોઈ કરે તો એનો પાંચ કે એક દ્રમ્મ (સવા–દોઢ રૂપીઆ કે ચાર છ આના) જેટલો દંડ? આ ઉત્કીર્ણ લેખોના પુરાવાથી કુમારપાલના વખતમાં જૈન અમારિને પરિણામે કાંઇ ખાસ જુલમ નહોતો થતો એમ સ્પષ્ટ સમજાય છે. પ્રબંધોની ધર્મઘેલછાપ્રેરિત અતિશયોક્તિઓ માનવામાં કેટલું સાવધાન રહેવાની જરૂર છે એનો પણ આ સારો દાખલો છે.

કુમારપાલે રીતસર જૈનધર્મનો સ્વીકાર કર્યો હતો કે માત્ર જૈનધર્મ તરફ તેને સમભાવજ હતો એ નક્કી કહેવું મુશ્કેલ છે. હેમચન્દ્રાચાર્ય પાસે ધર્મોપદેશની કુમારપાલે માગણી કરી અને આચાર્યે જૈનધર્મનો ઉપદેશ કર્યો તથા તેમનો ઉપદેશ સાંભળીને રાજાએ જૈન વ્રતો ગ્રહણ કર્યાં એમ ત્રિષષ્ટિશલાકા પુરૂષ ચરિત્રની પ્રશસ્તિ, મહાવીર ચરિત (સ. ૧૨), દ્વયાશ્રય (સ. ૨૦) વગેરે સમકાલીન હેમચન્દ્રાચાર્યના પોતાના તથા મોહપરાજય, કુમારપાલ પ્રતિબોધ જેવા નિકટ સમયના જૈન ગ્રન્થોમાં તથા પાછળના કુમારપાલ સંબંધી અનેક ગ્રન્થોમાં લખ્યું છે. વળી જૈનેતરનો લખેલો જે એકજ કીર્તિકૌમુદી ગ્રંથ મળ્યો છે તેમાંયે એને "જૈનધર્મમાં પ્રેમવાળો" કહ્યો છે.૨ પણ

---

૧ એજન લેખાંક ૩૪૬.

૨ वीतरागरतेर्यस्य मृतवित्तानि मुञ्चतः ।
देवस्येव नृदेवस्य युक्ताभूदमृतार्थिता ॥

કી. કૌ. સ. ૨ શ્લો. ૪૩

કુમારપાલના ઉત્કીર્ણ લેખોમાં એને માટે "શંકરના વરદાનથી જ જેને પ્રૌઢપ્રતાપ મળ્યો છે"[1] એવા શબ્દો મળે છે એ ઉપરથી ઘણાં વર્ષો પ્હેલાં શ્રી. કેશવ હર્ષદ ધ્રુવે, પ્રિયદર્શનાની પ્રસ્તાવના (પ્રથમાવૃત્તિ પૃ. ૭૨) માં "જૈનધર્મીઓ પ્રત્યે સદ્ભાવ બતાવનાર પરમ માહેશ્વર કુમારપાલ સોલંકીને જૈનબંધુઓ પરમ આર્હત માને છે." એ રીતે લખ્યું છે. આ અભિપ્રાયની વિરૂદ્ધ હેમચન્દ્રાચાર્ય વગેરેના ગ્રન્થોના શબ્દો ઉપરાંત વિ. સં. ૧૨૨૧ના જાલોરના લેખના "પ્રભુશ્રી હેમસૂરિએ જેને ઉપદેશ આપ્યો છે એવા પરમાર્હત કુમારપાલ દેવે કરાવેલા શ્રીકુવરવિહાર નામના જૈનચૈત્યમાં"[2] વગેરે શબ્દોને જિનવિજયજી મુકે છે. અને શિવભક્તને શોભે એવાં ઉત્કીર્ણ લેખોમાં આવતાં ઉપર કહેલાં વિશેષણો માટે ખુલાસો કરે છે કે "કુમારપાલે પૂર્ણ રીતે જૈનધર્મ સ્વીકાર્યો ન હતો તે સમયના આ લેખો છે અને પ્રથમાવસ્થામાં એ નૃપતિ શૈવજ હતો માટે આવાં વિશેષણો લગાડાય તે યોગ્યજ છે. બીજું આવાં વિશેષણો ચૌલુકયોનાં કુલક્રમાગત આવેલાં હોય એમ જણાય છે, એટલે પરમાર્હત થયા છતાં એ વિશેષણોને ત્યાગ કરવાનું કારણ નથી."[3] ખુલાસાની આ બેય દલીલો લેખોનાજ નીચેના પુરાવા આગળ જો કે ટકી શકતી નથી.

(૧) શ્રી. કે. હ. ધ્રુવે જે લેખોનો હવાલો આપેલો તે લેખો વિ. સં. ૧૨૦૭ અને ૧૨૦૯ના હોઈને કુમારપાલના જૈનધર્મ સ્વીકારની જે સાલ મનાય છે તે વિ. સં. ૧૯૧૬ પ્હેલાંના છે એ વાત ખરી પણ બીજા તે પછીના લેખોમાં દા. ત. વિ. સં. ૧૨૨૦ના

---

૧ पार्वतीपतिवरलब्धप्रौढप्रतापश्रीकुमारपालदेव कल्याणविजय राज्ये, અથવા उमापतिवर लब्धप्रसादप्रौढप्रताप વગેરે.

પ્રા. જૈ. લે. સં. લેખાંક ૩૪૫-૩૪૬.

૨ જુઓ પ્રા. જૈ. લે. માં લેખાંક ૩૫૨.

૩ પ્ર. જૈ. લે. સં. પૃ. ૨૪૭.

ઉદયપુર (ગ્વાલીઅર)ના કુમારપાલના લેખમાં[1] તથા શાંતિસૂરિના પ્રાકૃત ગ્રન્થની છેક ૧૨૨૫ માં લખાયેલ હાથપ્રતના અન્તમાં એજ "ઉમાપતિવર લબ્ધ પ્રૌઢપ્રતાપ" શબ્દો મળે છે.[2] આ પુરાવા આગળ પહેલી દલીલ તો નહિ ટકે અને (૨) "મૂળરાજથી આરંભી સોલંકી રાજાઓ શિવભક્ત હતા" એ વાત સાચી પણ ઉપર લેખોમાંથી ઉતારેલું વિશેષણ તો કુમારપાલેજ પોતાને માટે પહેલું યોજ્યું છે. એટલે બીજી દલીલ પણ નહિ ટકે.

શિવભક્તિ ત્યજ્યા વગર જૈનધર્મનો સ્વીકાર.

છતાં વિ. સં. ૧૨૨૧ના જાલોરના લેખના તથા હેમચંદ્ર વગેરેના પુરાવાને કાઢી નાખી શકાય એમ નથી. કુમારપાલે જૈનધર્મને કે જૈનધર્મના અહિંસાદિ સિદ્ધાન્તોને બીલકુલ ન સ્વીકાર્યા હોય તો હેમચન્દ્ર જેવા કુમારપાલના સમકાલીનથી તથા યશઃપાલ જેવા અજયદેવના સમકાલીનથી કુમારપાલ જૈનધર્મી હતો એમ લખી શકાય નહિ, એ દલીલ બહુ પ્રબલ છે. એટલે કુલક્રમાગત શિવભક્તિનો ત્યાગ કર્યા વગર જૈનધર્મનો જેટલો સ્વીકાર શક્ય હોય તેટલો કુમારપાલે કર્યો હતો એમજ નિર્ણય ઉપર આવવું યોગ્ય છે.

કુમારપાલની ઉગ્ર શિવભક્તિના પુરાવા

"શિવની કૃપાથી પોતાને પ્રતાપ મળ્યો છે." એવું પોતાના ઉત્કીર્ણ લેખોમાં કોતરાવનાર કુમારપાલમાં શિવભક્તિ પ્રખર હોવી જોઈએ એ દેખીતું છે; આવી ભક્તિ પ્રથમાવસ્થામાં હતી અને પછી નહોતી એમ કહેવું પણ મુશ્કેલ છે. કારણ કે પાછલા સમયના લેખોમાં પણ એ શબ્દો છે જ; એટલું જ નહિ પણ વિ. સં. ૧૨૨૫માં સોમનાથના મંદિરનો જીર્ણોદ્ધાર તે મંદિરના પાશુપતાચાર્ય ભાવ બૃહસ્પતિ પાસે કરાવી એ મંદિરનું આચાર્યપદ વંશપરંપરા માટે તેને આપવા સાથે બ્રહ્મપુરી નામના ગામનું દાન આપતી વખતે એ

૧ જુઓ ઇ. એ. ગ્રં. ૧૮ પૃ. ૩૪૧

૨ શાંતિસૂરિએ લખેલ પ્રાકૃત પૃથ્વીચન્દ્રચરિત્રની સં. ૧૨૨૫માં લખાયેલ હાથપ્રત જેસલમીર ભાંડાગારીય ગ્રન્થ સૂચી પૃ. ૧૭.

આચાર્ય તરફ ઘણી પૂજ્ય વૃત્તિ કુમારપાલે દર્શાવી હોવાનું પાટણના ભદ્રકાળીના મંદિરમાંથી મળી આવેલા ભાંગેલા શિલાલેખનાં શબ્દોથી જણાય છે. એ લેખમાં કહ્યું છે કે "[1]ભાવ બૃહસ્પતિ નામના મંદિરના આચાર્યે સોમનાથના દેવાલયને જીર્ણ થયેલું જોઇને રાજાને એનો ઉદ્ધાર કરવાનું કહ્યું." કુમારપાલના સમયના લેખના આ સ્પષ્ટ શબ્દો જોતાં પ્ર-ચિ-વગેરે પાછળના પ્રબંધોમાં હેમચન્દ્રની સૂચનાથી કુમારપાલે જીર્ણોદ્ધાર કર્યો હોવાનું જે લખ્યું છે[2] તે પ્રબંધકારોની સ્વધર્મપ્રભાવક કપોલકલ્પના જ છે. અલબત્ત હેમચન્દ્રે અનુમતિ આપી હોય એ સંભવ છે. બાકી સોમનાથના જીર્ણોદ્ધારની પ્રેરણા કરનાર તો એ મંદિરના આચાર્ય ભાવબૃહસ્પતિ જ. સ્વાભાવિક પણ એ જ વાત છે. એ મંદિરનો જીર્ણોદ્ધાર પણ એ શિલાલેખમાં કહ્યા પ્રમાણે ભાવબૃહસ્પતિની દેખરેખ નીચે થયો; અને કામ પૂરું થયા પછી જૈનપ્રબંધો કહે છે તેમ સોમનાથની યાત્રા કુમારપાલે કરી,[3] ત્યારે "કૈલાસ જેવું સોમનાથનું નવું મંદિર જોઈને રાજા બહુ હર્ષ પામ્યા અને કહ્યું કે "તને અને તારાં પુત્રપૌત્રાદિને આચંદ્રતારક આ ગંડપણું (આચાર્યપદ) આપ્યું છે" વળી ભાવ બૃહસ્પતિને અલંકારો આપ્યા, ગળામાં હાથ નાખીને તેને ભેટ્યા, પ્રણામ કર્યા અને પોતાના હાથમાંથી વીંટી કાઢીને તેને આપી.[4]

---

૧ गंडो भावबृहस्पतिः स्मररिपोरुद्वीक्ष्य देवालयं जीर्णं भूपतिमाह देवसदनं प्रोद्धर्तुमेतद्वचः ।

વલભી સં. ૮૫૦ (વિ. સં. ૧૨૨૫)નો ભદ્રકાળીના મંદિરમાંથી મળેલો લેખ. ભાવનગર ઇન્સ્ક્રીપ્શન્સ પૃ. ૧૮૭ શ્લો. ૧૧.

૨ જુઓ પ્ર. ચિ. પૃ. ૧૭૬.

૩ એજન પૃ. ૧૭૯.

૪ दत्त्वालंकरणं करेण तु गले मुक्त्या प्रणम्यादरात् ।
उत्तार्यात्मसमर्हतमं निजतमांगुलिकं मुदामदात्
स्थानं मध्यपुराणपद्धतियुतं निस्तन्त्रमफल्ययम् ॥ श्लो. १३

ભાવ બૃહસ્પતિએ કાંઇક જૈનધર્મ વિરૂદ્ધ આચરણ કર્યું તેથી એનો અધિકાર લઇ લેવામાં આવ્યો અને પરિણામે તેણે અણહિલપુર પાટણ આવી ચાર મહિના સુધી હેમાચાર્યની વંદના તથા સેવા કરીને તેની કૃપાથી અધિકાર પાછો મેળવ્યો વગેરે પ્ર. ચિ. (પૃ. ૧૯૨)નું વર્ણન કાંતો એ કહે છે તેમ પાટણના જૈનવિહારના કોઈ તપસ્વી વિષે હોય અથવા બ્રાહ્મણ ધર્મ વિરોધી મનની કલ્પનાજ હોય; પણ કુમારપાલની સોમનાથના આચાર્ય ઉપરની ભક્તિ જોતાં એને વિષે તો નજ હોય એટલું ચોક્કસ છે. છેવટ શૈવધર્મ તરફના કુમારપાલના પક્ષપાતના પુરાવા તરીકે નીચેની હકીકત ઘણી પ્રકાશક છે. કુમારપાલના પોતાના જે અનેક લેખો મળ્યા છે તેમાંથી બેમાંજ ગામના દાનની વાત છે; (૧) વિ. સં. ૧૨૦૭માં ચિતોડમાં શ્રી. સમિદ્ધેશ્વરને ગામ આપ્યું છે. અને બીજું વિ. સં. ૧૨૨૫માં સોમેશ્વરના આચાર્ય ભાવ બૃહસ્પતિને આપ્યું છે. અલબત્ત કુમારપાલના સામંતોએ તથા અધિકારીઓએ પોતપોતાની રૂચિ અનુસાર બ્રાહ્મણ ધર્મનાં મંદિરોને કે અનુયાયીઓને તથા જૈનમંદિરોને દાનો આપ્યાં છે, એ જુદી વાત છે.

ટુંકામાં ઉપરના પુરાવાઓ જોતાં કુમારપાલ શિવભક્ત[1] હોવા છતાં જૈનધર્મનો ઉપદેશ સાંભળતો તથા તેના નિયમો પણ પાળતો એમ કહેવું પડશે. આવી એક કરતાં વધારે ધર્મભક્તિ હિંદુરાજાઓ માટે અસંભવિત નથી. જૈનધર્મ તરફ જેને એવો દ્રઢ અનુરાગ હોય

प्रासादं यदकारयत्स्मरारिपोः कैलासशैलोपमं
भूपालस्तदतीव हर्षमगमत्प्रोवाच चेदं वचः ।
श्रीमद्गंडमहामतिं प्रति मया गंडत्वमेतत्तव
प्रत्तं संप्रति पुत्रपौत्रसहितायाचन्द्रताराणम् ॥ શ્લો. ૧૪ ॥

ભાવનગર ઈન્સ્ક્રીપ્શન્સ પૃ. ૧૮૭

૧ કુમારપાલની શિવભક્તિ તો જૈનલેખકો પણ નોંધે છે જુઓ દ્વયાશ્રય સ. ૨૦ શ્લો. ૯૨.

તે જૈન મંદિરો પણ બંધાવે એ સ્વાભાવિક છે.

કુમારપાલનાં જૈન મંદિરો

દ્વયાશ્રય (સ. ૨૦) માં લખ્યું છે કે "કુમારપાલે કારીગરોને મોકલીને કેદારેશ્વરનાં ખંડિત થયેલાં મંદિરને સમરાવવાની તથા સોમનાથના મંદિરનો જીર્ણોદ્ધાર કરવાની અમાત્ય વાગ્ભટને આજ્ઞા કરી, પછી અણહિલ પાટણમાં તથા દેવ પાટણમાં પાર્શ્વનાથનાં મંદિરો કરાવ્યાં તથા પાટણમાં કુમારપાલેશ્વરનું મંદિર કરાવ્યું."

હેમચન્દ્રના ઉપરના સાદા વર્ણનનો પાછળથી ઘણો વિસ્તાર થયો છે. મોહ પરાજય (અં. ૪ પૃ. ૯૩-૯૫)માં લખ્યું છે કે કુમારપાલે ત્રિભુવન વિહાર બંધાવ્યો અને પોતે પહેલાં માંસ ભક્ષણ કરેલું તેના પ્રાયશ્ચિત્ત તરીકે દાંતની સંખ્યા જેટલા-બત્રીશ વિહારો કરાવ્યા. પ્ર. ચિ. (પૃ. ૧૯૧)માં પણ આ વાત છે. પણ એ ઉપરાંત જુદા જુદા દેશમાં મળીને ૧૪૪૦ વિહારો કરાવ્યા એમ પ્ર. ચિ. (પૃ. ૧૯૨)માં લખ્યું છે. જ્યારે કુમારપાલ પ્રતિબોધમાં લખ્યું છે કે પાટણમાં કુમારપાલવિહાર બંધાવ્યું પછી ત્રિભુવન વિહાર બંધાવ્યું અને તે ઉપરાંત પાટણમાં જ બીજાં ૨૪ મંદિરો બંધાવ્યાં અને પાટણ બ્હાર તો અસંખ્ય મંદિરો બંધાવ્યાં. આ કથનોમાં અતિશયોક્તિ સ્વાભાવિક છે. પણ કુમારપાલના જૈન ધર્મ તરફ વલણવાળા સામંતોએ, જૈન મંત્રીઓએ તથા જૈન શ્રીમન્તોએ જુદે જુદે સ્થળે કરાવેલાં જૈન મંદિરોની સંખ્યા મોટી હોવાનો સંભવ છે. ઉત્કીર્ણ લેખોમાંથી ફક્ત વિ. સં. ૧૨૨૧ ના ઉપર વારંવાર ઉદાહરેલા લેખમાં કુમારપાલે કાંચનગિરિગઢ ઉપર ઉપર કુમાર વિહાર બંધાવ્યો એમ કહ્યું છે.

બધાં કથનો જોતાં અને ધાર્મિક ઉર્મિવાળી અતિશયોક્તિ બાદ કરતાં પાટણમાં કુમારપાલના સમયમાં કુમાર વિહાર અને ત્રિભુવન વિહાર નામનાં મોટાં જૈન મંદિરો હશે અને બીજાં ૨૪ કે ૩૨ ન્હાનાં મંદિરો હશે એમ ચોક્કસ લાગે છે.

આ રીતે જૈન મંદિરો જાતે બંધાવનાર તથા બંધાવવામાં ઉત્તેજન આપનાર રાજા હમેશાં પ્રતિહારના હાથનો ટેકો લઈ કુમાર

વિહારમાં દર્શન કરવા જતો, અને ત્યાં મૂર્તિની સ્તુતિ તથા આરતી કરતો વગેરે વર્ણન હેમચન્દ્રના પ્રાકૃત કુમારપાલ ચરિત (સ. ૨)માં છે. અને કુમારપાલ પ્રતિબોધ ઉમેરે છે કે કુમારપાલ જૈન ઉત્સવો પણ પાળતો. પાટણમાં કુમાર વિહારમાં ચૈત્ર અને આશ્વિન માસમાં મોટો ઉત્સવ થતો. ઉત્સવને છેલ્લે દિવસે એટલે પૂનેમે હાથી રથમાં પાર્શ્વનાથની મૂર્તિ પધરાવી મોટો વરઘોડો કાઢવામાં આવતો.

કુમારપાલની તીર્થયાત્રા

પ્રબંધો કુમારપાલની બે તીર્થયાત્રાઓનું વર્ણન કરે છે એક તીર્થયાત્રા સોમનાથના મંદિરનો જીર્ણોદ્ધાર પૂરો થયા પછી કુમારપાલે કરી.[1] એ વખતે હેમચન્દ્રાચાર્ય પણ સાથે હતા અને બીજી યાત્રા સંઘપતિ થઈને જૈન તીર્થોની કરી. એમ પ્ર. ચિં. માં તથા તેને અનુસરીને કુ. ચ. અને કુ. પ્ર. માં છે.[2]

જ્યારે પ્ર. ચ. માં એક જ જૈન તીર્થોની યાત્રાની વાત છે.[3] શત્રુંજય અને ગિરનારની યાત્રા કર્યાનું તો કુમારપાલ પ્રતિબોધમાં પણ કહ્યું છે. બધા પ્રબંધો એકમત નથી અને કુમારપાલની ઉમ્મર જોતાં તેણે બે તીર્થયાત્રા કરી હોય એમ માનવું મુસ્કેલ છે છતાં ગિરનારનાં પગથીઆં બંધાવવાનો હુકમ પ્રબંધો કહે છે[4] તેમ પોતે ગિરનાર ઉપર ન ચડી શકવાથી કુમારપાલે આપ્યો હોય તો એ પગથીઆં વિ. સં. ૧૨૨૨માં બંધાઈ ગયાં છે.[5] માટે કુમારપાલ તે પહેલાં ત્યાં આવી ગયો હોવો જોઈએ. અને સોમનાથની પ્રશસ્તિ

---

૧ જુઓ પ્ર. ચિં. પૃ. ૧૭૯ થી ૧૮૨; તથા જયસિંહસૂરિનું કુ. ચ. સ. ૫ અને જિ. ગણિનો કુ. પ્ર. પૃ. ૪૪-૪૫.

૨ પ્ર. ચિં. પૃ. ૧૯૫. જ-સૂરિનું કુ. ચ. સ. ૯ અને જિ. ગણિનો કુ. પ્ર. પૃ. ૯૯થી.

૩ પ્ર. ચ. હે. સૂ. પ્ર. શ્લો. ૮૩૮થી ૮૪૭.

૪ પ્ર. ચ. શ્લો. ૮૪૫, કુ. પ્ર. પૃ. ૧૦૫ વગેરે.

૫ પ્રા. જૈ. લે. સં. લેખાંક ૫૦-૫૨ તથા તે ઉપરનું અવલોકન જુઓ.

વિ. સં. ૧૨૨૫માં લખાઈ છે; એટલે ત્રણ વર્ષ સુધી કુમારપાલ સોરઠમાં પડી રહ્યો હોય એમ માનવા કરતાં તેણે સોમનાથનું નવું મંદિર જોવા માટે બીજીવાર યાત્રા કરી હોય એમ માનવું વધારે સયુક્તિક છે. કદાચ પ્હેલી યાત્રા પ્રસંગે જ સોમેશ્વરના જીર્ણ મંદિરનો ઉદ્ધાર કરવાની વિનતિ ભાવ બૃહસ્પતિએ કરી હશે.

મંત્રીમંડળ અને સામંત વર્ગ

કુમારપાલે ગાદીએ બેઠા પછી પોતાના ઉપર પ્હેલાં ઉપકાર કરનારાઓને જે બદલો આપ્યો તેનું વર્ણન કરતાં પ્ર. ચિ. (પૃ. ૧૬૭) માં લખ્યું છે કે રાજાએ પ્હેલા ઉપકાર કરનાર શ્રી ઉદયનના પુત્ર શ્રી વાગ્ભટને મહામાત્ય બનાવ્યો. પણ પાછળના જયસિંહસૂરિ, જિનમંડનગણિ વગેરે પ્રબંધ લેખકો કહે છે કે ઉદયનને મંત્રીશ્રેષ્ઠ કે મહામાત્યનું પદ આપ્યું અને તેના પુત્ર વાગ્ભટને અમાત્ય બનાવ્યો કે બધાં રાજકાર્યોમાં અધિકાર આપ્યો.[1]

પ્ર. ચિં. ગ્રંથ વધારે જૂનો હોવાથી તેનું કથન વિશ્વસનીય ગણીને ઉદયનના મહામાત્ય પદની વાત હું કલ્પિત ગણું છું. તેથી એ છોડી દઈને વાગ્ભટની બાબત જરા વિગતવાર જોઈએ. પાછળના ગ્રન્થો એક મતે વાગ્ભટને મહામાત્ય કહે છે. એટલું જ નહિ પણ દ્વયાશ્રય (સ. ૨૦ શ્લો. ૯૧-૯૨)માં યે અમાત્ય તરીકે વાગ્ભટનો ઉલ્લેખ મળે છે. પણ ત્યાં એને ઉદયનનો પુત્ર કહ્યો નથી. હવે સિદ્ધરાજ કુમારપાલના સમયમાં એક બીજો વાગ્ભટ પણ થઈ ગયો છે. એ સોમનો પુત્ર હતો. તેણે વાગ્ભટાલંકાર નામનો ન્હાનો સંસ્કૃત ગ્રંથ લખ્યો છે.[2] અને આ મહાકવિને તેનો ટીકાકાર સિંહદેવગણિ મહામાત્ય

---

[1] જુઓ કુ. ચ. સ. ૩ શ્લો. ૪૭૬ અને કુ. પ્ર. (પૃ. ૩૮)નું નીચેનું વાક્યઃ—

राजनीतिविदा राज्ञा पूर्वोपकारकेभ्य उदयनाय महामात्यपदं दत्तं । तत्पुत्रो वाग्भटः सकलराजकार्यव्यापारेषु व्यापारितः ।

[2] આ ગ્રન્થ નિ. પ્ર. માં કાવ્યમાળા (અં. ૪૮)માં છપાઇ ગયો છે.

કહે છે.[1] પરંતુ વાગ્ભટાલંકારમાં બધે સિદ્ધરાજનો જ ઉલ્લેખ કરેલો મળે છે.[2] તથા પ્રભાવક ચરિતમાં વિ. સં. ૧૧૭૯માં એક વાહડે (ઉર્ફે વાગ્ભટે) એક જૈન મંદિર બંધાવ્યાનું વર્ણન છે,[3] તે આ વાહડ વિષે જ સંભવે છે, કારણ કે ઉદયનપુત્ર વાહડનાં ધાર્મિક કાર્યોનું વર્ણન એજ ગ્રંથમાં જુદુ કરેલું છે. બધું જોતાં સિદ્ધરાજના વખતમાં આ સોમનો પુત્ર વાહડ કવિ થઈ ગયો એ ચોક્કસ. હવે કુમારપાલના વખતમાં એક વાહડ કે વાગ્ભટ મહામાત્ય હતો એ પણ ચોક્કસ છે. કારણકે દ્વયાશ્રયના કથનને વિ. સં. ૧૨૧૩ નું નાડોલનું તામ્રપત્ર સ્પષ્ટ ટેકો આપે છે.[4] પણ એ સમકાલીન લખાણોમાં વાહડના પિતાનું નામ નથી લખ્યું એટલે વિ. સં. ૧૨૧૩માં જે વાહડ કુમારપાલનો મહામાત્ય હતો તે સોમનો પુત્ર કે ઉદયનનો પુત્ર કે કોઈ ત્રીજો જ એ કહેવું મુશ્કેલ છે. ઉત્કીર્ણ લેખના મહામાત્ય વાગ્ભટ વિષે કશું વિશેષ જાણવાનું સાધન નથી અને સોમના પુત્ર વાગ્ભટ વિષે જે જાણવામાં આવ્યું છે તે ઉપર નોંધ્યું છે. પણ ઉદયનના પુત્ર વાગ્ભટનાં ધર્મ સંબંધી કાર્યો પ્રબંધોમાં વિસ્તારથી વર્ણવાયાં છે. ઉદયનની મરતી વખતની ઈચ્છાને માન આપી વાગ્ભટે શેત્રુંજાના આદિનાથના લાકડાના મંદિરનો જીર્ણોદ્ધાર કરી પથ્થરનું મંદિર બંધાવી વિ. સં. ૧૨૧૧માં ધજા ચડાવી. એ ઉપરાંત શેત્રુંજાની તળેટીમાં વાગ્ભટપુર વસાવ્યું, તે શહેરમાં ત્રિભુવનપાલ વિહાર બંધાવ્યો અને દેવની પૂજા માટે બગીચાઓ કરાવ્યા વગેરે વગેરે. આ જીર્ણોદ્ધારના

---

૧ જુઓ કાવ્યાલંકાર શ્લો. ૧૪૮ ટીકા.

૨ એજન શ્લો. ૪૫, ૭૬, ૮૧, ૮૫, ૧૨૫, ૧૨૯, ૧૩૨ વગેરે.

૩ જુઓ પ્ર. ચ. શ્લો. ૬૭ થી ૭૩.

૪ જુઓ ઈ. એ. ૧૯૧૨ પૃ. ૨૦૩ આ લેખમાં:—

महामात्य श्रीवाहडदेवे श्री श्री करणादौ सकलमुद्राव्यापारान्परिपंथयति । એ શબ્દો છે.

કામમાં કુલ એક કરોડ અને સાઠ લાખનો ખર્ચ થયો એમ પ્ર. ચિ. માં કહ્યું છે.[૧]

આ વાગ્ભટના ભાઇ આંબડ–આમ્રભટના પરાક્રમનું વર્ણન કોકણ ઉપરની ચડાઇમાં આવી ગયું છે. આ આમ્રભટે પણ પિતાની ઇચ્છાને માન આપી ભરૂચમાં શકુનિવિહાર બંધાવ્યો હતો.[૨] આ કાર્ય વિ. સં. ૧૨૧૧માં થયું એમ એક પ્રબંધકારે લખ્યું છે,[૩] ત્યારે બીજાએ સં. ૧૨૨૨માં થયું લખ્યું છે.[૪] આ આમ્રભટ ભરૂચમાં અધિકારી હોવો જોઈએ એવો તર્ક મેં ઉપર કર્યો જ છે.

ઉદયનને ત્રીજો પુત્ર ચાહડ નામે હતો; એ મંત્રી ચાહડને સેનાપતિ બનાવી સપાદલક્ષ ઉપર ચડાઈ કરવા મોકલ્યાનું વર્ણન પ્ર. ચિ. (પૃ ૧૯૭)માંથી ઉપર ઉતાર્યું છે. એ વર્ણન ઐતિહાસિક બનાવતું હો કે ન હો પણ એક ચાહડ માળવામાં વિ. સં. ૧૨૨૨માં અધિકારી–દંડનાયક હશે એમ ઉદયપુરમાંથી મળેલા વિ. સં. ૧૨૨૨ વૈશાખ સુદ ત્રીજના લેખમાં તેણે ભંગારિ ચતુઃષષ્ટિમાં આવેલું એક ગામ દાનમાં આપ્યું છે તેથી જણાય છે.[૫] આ ચાહડને સાત પુત્રો હતા એમ ગિરનાર ઉપરના એક ત્રુટિત લેખથી જણાય છે. અને એજ લેખમાં આ સાતમાંનો મોટોભાઇ કુમારસિંહ કુમારપાલના કોષ્ટાગારનો અધિકારી હતો એમ કહ્યું છે.[૬] આ કુમારસિંહ કે કુમરસિંહ વિ. સં. ૧૨૨૫માં કુમારપાલનો મહામાત્ય થયો હતો એમ

---

૧ જુઓ પ્ર. ચિ. પૃ. ૧૮૩ થી ૧૮૫ તથા તે ઉપર ટિ. ૨૯ અને ૩૧ મા આપેલા ઉલ્લેખો. પાલીતાણા પાસે પૂર્વ બાજુમાં જૂના ખ ડેરની કાંઈક નીશાનીઓ મળે છે તે આ વાહડપુરની હોવાનો તર્ક મું. ગે. (પૃ. ૧૮૬ ટિ. ૪)માં કર્યો છે.

૨ જુઓ પ્ર. ચિ. પૃ. ૧૮૫ થી ૧૮૭

૩ જયસિંહસૂરિકૃત કુ. ચ. સ. ૮ શ્લો. ૬૪૨

૪ જિ. ગણિનો કુ. પ્ર. પૃ. ૭૪

૫ જુઓ ઇ. એ. ગ્રં. ૧૮ પૃ. ૩૪૪; ગુ. ઐ. લે. નં. ૧૫૧

૬ જુઓ પ્રા. જૈ. લે. સં. અવલોકન પૃ. ૯૨ થી ૯૪.

એક જૈન ગ્રંથમાં આપેલી પ્રશસ્તિથી જણાય છે.[1] ઉદયનના ચોથા પુત્ર સોલાક નામના માંડલિકને સત્રાગારનું બિરૂદ મળ્યું હતું એટલું કહી પ્ર. ચિ. (પૃ. ૧૯૮) છોડી દે છે.

કુમારપાલના મહામાત્યો

કુમારપાલના ઉત્કીર્ણ લેખોમાંથી વાહડ અને કુમરસિંહ નામના બે મહામાત્યોની નોંધ ઉપર ઉતારી છે. એ ઉપરાંત એમાંથી નીચેનાં નામોનો પણ પત્તો મળે છે. વિ. સં. ૧૨૦૯ માઘ વદિ ૧૪ ના કિરાડુના લેખમાં[2] અને સં. ૧૨૧૬ શ્રાવણ વદિ ૧ ના બાલીમાંથી મળેલા લેખમાં[3] મહામાત્ય તરીકે મહાદેવનો ઉલ્લેખ મળે છે. સિદ્ધરાજના પ્રકરણમાં તેના નાગરકુળના મહામાત્ય દાદાકના પુત્ર જે મહાદેવનું માળવાના સુબા તરીકે નામ વિ. સં. ૧૧૯૫ના ઉજ્જેનના લેખમાંથી નોંધ્યું છે,[4] તે જ આ મહાદેવ કુમારપાલનો મહામાત્ય હોવાનો સંભવ છે. અને એમ જ હોય તો કદાચ કુમારપાલનાં રાજ્યના આરંભથી તે છેક વિ. સં. ૧૨૧૬ સુધી મહાદેવ જ મહામાત્ય રહ્યો હોવો જોઈએ. અલબત્ત ઉપર જોયું તેમ વચ્ચે ૧૨૧૩ માં વાહડ મહામાત્ય હતો. પછી વિ. સં. ૧૨૧૮–૧૨૨૦માં શ્રીજશોધવલ મહામાત્ય હતો એમ એક જૈન ગ્રન્થની પુષ્પિકા ઉપરથી તથા ઉદયપુર (ગ્વાલીઅર)ના એ વર્ષના પૌષ સુદિ ૧૫ ગુરૂના લેખથી જણાય છે.[5] પછી સં. ૧૨૨૫માં કુમરસિંહ મહામાત્ય હતો અને સં. ૧૨૨૭ માં વાધૂયન "શ્રી શ્રીકરણાદિ સમસ્ત મુદ્રાવ્યાપાર કરતા હતા"

---

૧ જુઓ શાંતિસૂરિના પ્રાકૃત પૃથ્વીચન્દ્ર ચરિત્રની હાથપ્રતની પ્રશસ્તિ જે. ભાં. ગ્ર. સૂચી પૃ. ૧૧

૨ જુઓ પ્રા. જૈ. લે. સં. લેખાંક ૩૪૬

૩ પુરાતત્ત્વ પુ. ૪ અં. ૧–૨

૪ જુઓ આજ ગ્રંથમાં પ્ર. ૧૨ પૃ. ૨૪૮

૫ જૈ. સા. ઈ. પૃ. ૨૭૯ અને ઇ. એ. ગ્રં. ૧૮ પૃ. ૩૪૩

એમ જુદા જુદા જૈન ગ્રંથોની પ્રશસ્તિમાંથી મળે છે.[1] અને એક જૈન ગ્રંથની પ્રશસ્તિમાંથી મહામાત્ય પૃથ્વીપાલનું નામ મળે છે.[2] આ પૃથ્વીપાલે આબુના વિમલવસહિ મંદિરનો જીર્ણોદ્ધાર કર્યો હતો.[3] બીજા મંત્રીઓમાં કપર્દી મંત્રી વિષે પ્રબંધોમાં ઘણી વાતો કહેલી છે.[4] તેણે કુમારપાલને સંસ્કૃત ભણવાની પ્રેરણા કરી એમ પ્ર. ચિં. માં લખ્યું છે. એજ ગ્રન્થમાં વળી એક આલિગ નામના વૃદ્ધ પ્રધાનનો ઉલ્લેખ મળે છે.[5]

જે સમયનો આપણે વિચાર કરીએ છીએ તે સમયમાં રાજ્યનાં જુદાં જુદાં ખાતાંઓના અધિકારીઓ, મહાલો અને પ્રાંતોના વહીવટી અધિકારીઓ તથા મહામાત્યો પણ મંત્રીઓ કહેવાતા; તેઓ જ સેનાપતિ બનીને લડવા પણ જતા. વળી નવા જીતાયેલા પ્રદેશ ઉપર ખાસ વિશ્વાસુ માણસને દંડનાયક તરીકે મુકવામાં આવતા અને તેઓનો પણ મંત્રી મંડળમાં સમાવેશ થતો.

કુમારપાલના દંડનાયકો

કુમારપાલના વખતમાં ચિતોડમાં સજ્જન દંડનાથ (સુબા) હતા એ વિ. સં. ૧૨૦૭ના ચિતોડના શિલાલેખથી જણાય છે.[6] આ સજ્જન તે સિદ્ધરાજના વખતમાં સોરઠના દંડનાયક હતા તે જ કે બીજા એ કહેવું મુશ્કેલ છે. પ્ર. ચિં. (પૃ. ૧૭૮)માં આલિગ નામના કુંભારને સાતસો

૧ શાંતિસૂરિકૃત પ્રા. પૃથ્વીચંદ્ર ચરિત્રની અને શીલાચાર્યના મહાપુરુષ ચરિત્રની પ્રશસ્તિ (જે. ભાં. ગ્રન્થ સૂચી પૃ. ૧૭ અને ૩૯)

૨ મલ્લીનાથ ચરિત્રની પ્રશસ્તિ. (અપભ્રંશ કાવ્યત્રયી પૃ. ૭૯)

૩ જુઓ સં. ૧૨૦૬ નો આબુનો શિલાલેખ (પ્રા. જૈ. લે. સં. ૧૫૭)

૪ જુઓ પ્ર. ચિં. પૃ. ૧૮૭, ૧૮૮, ૧૯૦ વગેરે

૫ પ્ર ચિં. માં પૃ. ૧૯૩ માં તથા ૧૬૭ માં કહેલ આલિગ આલિગ એકજ છે કે જુદા તે કળાતું નથી જુઓ પ્ર. ચિં. પૃ. ૧૬૭ ટિ. ૭.

૬ કુમારપાલે સમિદ્ધેશ્વરને ગામનું દાન આપ્યું ત્યારે દંડનાથ સજ્જને દીવા માટે એક ઘાણાનું દાન આપ્યું છે. (જુઓ એ. ઇ. ગ્રં. ૨ પૃ. ૪૨૨).

ગામનું ચિત્તોડનું પરગણું આપ્યું એમ લખ્યું છે પણ જયસિંહસૂરિએ ઈંટા નીચે પોતાને સંતાડનાર સજ્જનને ચિતોડ આપ્યું એમ લખ્યું છે.[1] વસ્તુતઃ ચિતોડનો દંડ નાયક કુમાર હોવાનો સંભવ થોડો છે.

આજ પ્રમાણે નાડોલનો દંડનાયક વઈજલ્લ કે વૈજલ્લદેવ હતો એમ વિ. સં. ૧૨૧૦ના ભાતુંડના, સં. ૧૨૧૩ના સેવાડીના તથા ૧૨૧૬ના બાલીના લેખથી જણાય છે.[2] માળવાના દંડનાયક મંત્રી ચાહડનો ઉલ્લેખ ઉપર આવી ગયો છે. સુરાષ્ટ્ર અથવા સોરઠમાં સિદ્ધરાજના વખતમાં દંડનાયક સજ્જન હતો એ સિદ્ધરાજના પ્રકરણમાં જોયું છે. પછી ગુહિલ કુળના કોઈ સાહારનો સહજીગ નામનો પુત્ર જે ચાલુક્ય (જયસિંહ)નો અંગરક્ષક હતો તે સુરાષ્ટ્રનો સુબો થયો હતો, એમ વિ. સં. ૧૨૦૨ આશ્વિન વદી ૧૩ ના માંગરોળની સોઢડી વાવના શિલાલેખથી જણાય છે.[3]

કાઠીઆવાડના ગોહિલ રાજવંશોનો મૂળ પુરુષ

આ ગુહિલ કુળ તે મેવાડના ગુહિલોનું. માળવાના વિજયથી મેવાડ પણ સિદ્ધરાજના તાબામાં આવ્યો, એ ઉપર જોયું છે. પરિણામે મેવાડનો સહજીગ નામનો કોઈ ગુહિલવંશી રાજપૂત સિદ્ધરાજની સેવામાં રહ્યો હશે. અને લેખના શબ્દો ઉપરથી સિદ્ધરાજે જ એ સહજીગને સોરઠનો અધિકારી નીમ્યો હોય એમ જણાય છે. એ સહજીગના પુત્ર સોમે પિતાના નામથી સહજીગેશ્વર નામનું મંદિર બંધાવ્યું અને તેના જ્યેષ્ટ ભાઈ મૂલુકે એ દેવની પંચોપચાર પૂજા માટે આ શાસન આપ્યું છે. જેમાં જુદી જુદી વસ્તુઓ ઉપર કર નાખી એ મંદિરને આવક બાંધી આપી છે. આ કરો કે લાગાઓની

---

૧ કુ. ચ. સ. ૩ શ્લો. ૫૨૪

૨ જુઓ પ્રો. રી. આ. સર્વે. વે. સ. ૧૯૦૭ પૃ. ૫૨ તથા ૫૫ અને પ્રા. જૈ. લે. સં. લેખાંક ૩૨૬

૩ જુઓ રીવાઇઝડલીસ્ટ ઓફ એન્ટીકવેરીઅન રીમેઇન્સ ઇન ધી બો. પ્રે. પૃ. ૨૪૬

વિગત એ વખતની કરપદ્ધતિ સમજવામાં ઉપયોગી હોવાથી ઉપલા લેખમાંથી થોડી વિગતો નીચે ઉતારી છે.—

શ્રી મંગલપુર (માંગરોળ)ની શુલ્કમંડપિકા (દાણ લેવાની માંડવી) ઉપર રોજ એક કાર્ષાપણ (ત્રાંબાનો એક તોલા વજનનો સીક્કો)નો લાગો, તલારા ઉપર એક કા. નો. પોઠીઆની છાટ ઉપર ૧ કા. દાણા ભરેલાં ગાડાં ઉપર ૪ કા. ગધેડાની છાટ ઉપર ૦ા કા. પાન ભરેલા દરેક ઉંટ ઉપર ૦ા કા; પાનના વેપારીઓ ઉપર પાનનાં બીડાં, પાન ભરેલી ગાડી દીઠ દ્રમ્મ એક, ખેતર દીઠ સાઈ પાકે તો કા. ૧ આજ રીતે ચોરવાડ તથા વળેજ ઉપર લાગો. અને લાઠોદર પથકમાં રાહદારી જકાતની માંડવી (वर्द्धतशुल्कमंडपिका)માંથી ઠ. શ્રી મૂલુકે રોજનો એક રૂપક ઠરાવી આપ્યો.[1] ચોરવાડના બધા મહાજને એકમત થઈને વીસણવેલી ગામ પાસેની દેગુયા નામની વાવ રાજાની અનુમતિથી આપી. વળી વામનસ્થલી (વણથલી)માં દાણની માંડવી ઉપર રોજનો કા. ૧ તથા ઘૃત ઉપર રોજનો કા. ૧ તથા પાનની વાડીમાંથી રોજના પાન સો, પાનની દુકાનમાંથી રોજનાં પાન ૨ તથા સોપારી ત્રોફો ૧. એ પ્રમાણે લાગાઓ નોંધેલા છે.

એ જમાનામાં ધર્મસ્થાન માટે લોકો ઉપર કેવી જાતના કરો રાજ્ય તરફથી નખાતા એનો આ આબાદ નમુનો છે. છાટ, માણક, ગડક (ગાડું), બીડહરા (બીડાં), હટ્ટ (હાટ) વગેરે દેશી શબ્દોનો વપરાશ થતો હતો એમ પણ આ લેખથી જણાય છે. સોરઠના આ ગોહેલ કુળના દંડનાયક મૂલુકની સંતતિ કાઠીઆવાડના હાલના ગોહેલ રાજવંશો છે એટલું અહીં નોંધવું જોઈએ.

આ મૂલુકનો અધિકાર કેટલા વખત સુધી ચાલ્યો એ કહેવું મુશ્કેલ છે પણ સં. ૧૨૨૨માં સોરઠનો અધિકારી શ્રીમાળ જ્ઞાતિના શ્રી રાણિગનો પુત્ર શ્રી આંબાક હતો અને તેણે ગિરનારનાં પગથીઆં

---

૧ આ રીતે એક રૂપ્યક નાડલાઈનાં ત્રણ જૈન મંદિરોને બદરી (હાલનાં બોરલી)ની માંડવીમાંથી સમસ્ત મહાજન ભટ્ટારક અને બ્રાહ્મણો વગેરે તરફથી આપવાનું સં. ૧૨૧૩ના નાડોલના તામ્રપત્રમાં લખ્યું છે.

કરાવ્યાં એમ સં. ૧૨૨૨ના તથા ૧૨૨૩ના ગિરનારના લેખોથી નક્કી થાય છે.[1] એટલે પ્ર. ચિં. માં તથા પ્ર. ચ. માં ઉદયનના પુત્ર વાગ્ભટે ગિરનારનાં પગથીઆં બંધાવ્યાં એમ જે લખ્યું છે તે ભ્રમ ભરેલું ઠરે છે.[2]

લાટના દંડનાયકનું પદ ભરૂચના બ્રાહ્મણ વૌસરિને પોતાની સાથે રખડપટ્ટીમાં એ હતો એના બદલામાં કુમારપાલે આપ્યું હતું. વટપદ્ર (વડોદરા)નું ચણા આપનાર કટુકને આપ્યું હતું. તથા દહીં સાથે ભાત ખવરાવનારી દેવશ્રીને ધવલક (ધોળકા) આપ્યું હતું વગેરે જે પ્રબંધોમાં લખ્યું છે[3] તે માનવા માટે વધારે નિકટ સમયના પુરાવાની અપેક્ષા છે.

પુરોહિત વગેરે ધાર્મિક અધિકારીઓ

કુમારપાલનો પુરોહિત પ્હેલાં આમિગ હોય અને પછી સર્વદેવ થયો હોય એવો સંભવ છે. જો કે સોમેશ્વરે એ બેમાંથી એકેયને પુરોહિત કહેલ નથી. પણ પ્ર. ચિં. (પૃ. ૧૭૪)માં રાજાના પુરોહિતનું નામ આમિગ લખ્યું છે. અને સોમેશ્વરની વંશાવળી જોતાં એ સંભવિત લાગે છે; વળી કુમારપાલના મરણ પછી આમિગનો પુત્ર સર્વદેવ રાજાનાં હાડકાં ગંગામાં નાખવા ગયો છે તે એ પુરોહિત હોવાથી જ ગયો હશે.[4]

---

૧ જુઓ પ્રા. જૈ. લે. સં. લેખાંક ૫૦–૫૧ લેખોના કથનને કુમારપાલ પ્રતિબોધનો તથા વિજયસેનસૂરિના રેવંતગિરિ રાસુનો ટેકો છે. જુઓ એનું અવલોકન પૃ. ૮૧–૮૨

૨ જુઓ પ્ર. ચિં. પૃ. ૧૯૬ તથા ટિ. ૪૫ અને પ્ર. ચ. હે. સૂ. પ્ર. શ્લો. ૮૪૫. પ્ર. ચિં. માં તો પગથીઆં બંધાવવામાં ૬૩ લાખનું ખર્ચ થયું એમ પણ ઉમેર્યું છે.

૩ જુઓ જ. સૂ. નું કુ. ચ. સ. ૩ શ્લો. ૫૨૧ થી ૫૨૭ જિ. ગણિનો કુ. પ્ર. પૃ. ૩૫.; પ્ર. ચ. હે. સૂ. પ્ર. શ્લો. ૪૪૩ તથા ૪૫૭માં વૌસરિનું નામ છે પણ તેને લાટ આપ્યાની વાત નથી.

૪ જુઓ સુરથોત્સવ સ. ૧૫ શ્લો. ૨૬–૨૮–૨૯

વસ્ત્રાકુળ ગોત્રના નાગર ઉવાભટ્ટના કુળનો શોભ જે જયસિંહનો મિત્ર હતો તેનો પુત્ર વલ્લ લાંબા વખત સુધી કુમારપાલનો સચિવ હતો એમ શ્રીધર પ્રશસ્તિમાં કહ્યું છે.[1] બ્રાહ્મણ ધર્મને લગતાં ધાર્મિક કાર્યોનું ધ્યાન આ વલ્લ રાખતો હશે એમ હું ધારું છું. રૂદ્ર નામનો બ્રાહ્મણ કુમારપાલનો મુખ્ય જોષી (મહા મૌહૂર્તિક) હતો.[2] અને જૈન ધાર્મિક સંસ્થાઓ અને સત્રાગારો-જેમાં અનાથ જૈન શ્રાવકોને ભોજન અને વસ્ત્રાદિ આપવામાં આવતાં, તથા પૌષધશાળાઓ વગેરેની દેખરેખ નેમીનાગના પુત્ર અભયકુમારને સોંપી હતી એમ કુમારપાલ પ્રતિબોધમાં કહ્યું છે.

કુમારપાલના સામંતો

કુમારપાલના સામંતોમાં ચંદ્રાવતીના પરમાર રાજાઓનો ઉલ્લેખ માળવાના તથા કોંકણના યુદ્ધ પ્રસંગમાં ઉપર આવી ગયો છે. દોહદમાંથી વિ. સં. ૧૨૦૨નો જેનો ઉત્કીર્ણ લેખ મળ્યો છે[3] તે ગોધ્રાનો વાપનદેવ સિદ્ધરાજના વખતથી સામંત હતો. સંવત ૧૨૦૫ના તથા ૧૨૧૮ના કિરાડુના લેખોથી કિરાડુનો પરમાર રાજા સોમેશ્વર પણ કુમારપાલનો સામંત હતો એમ જણાય છે.[4] ૧૨૧૮ના લેખમાં આ સોમેશ્વર વિષે લખ્યું છે કે તેણે જયસિંહની કૃપાથી સિંધુરાજપુરનું રાજ્ય મેળવ્યું અને કુમારપાલની કૃપાથી સુદૃઢ કર્યું. અને તેણે ૧૨૧૮ના આશ્વિન સુદિ પડવાને દિવસે રાજા જજ્જક પાસેથી ૧૭૦૦ ઘોડાનો દંડ લીધો, તણુકોટ (તનોટ જેસલમીર રાજ્યમાં) અને નવસર (નૌસર જોધપુર રાજ્યમાં) એ બે કિલ્લાઓ લીધા અને

---

૧ ભાવનગર પ્રા. અને સં. ઈન્સ્ક્રીપ્સન્સ પૃ. ૨૦૪ શ્રીધર પ્રશસ્તિ શ્લો. ૨૫.

૨ જૈ. સા. ઈ. પૃ. ૨૮૨

૩ જુઓ ઈ. એ. ગ્રં. ૧૦ પૃ. ૧૫૯

૪ જુઓ દે. રા. ભાંડારકરનું નોર્ધર્ન લીસ્ટ નં. ૨૭૪ તથા રાજપૂતાનેકા ઇતિહાસ ખં. ૧ પૃ. ૧૮૨-૧૮૩.

કેટલાક વખત સુધી જજ્જકને કુમારપાલનો સેવક બનાવ્યા પછી તેનું રાજ્ય તેને પાછું સોંપ્યું.[1] વળી નાડોલનો ચોહાણ રાજા અશ્વરાજ સિદ્ધરાજનો સામંત હતો એમ વિ. સં. ૧૨૦૦ના બાલીના લેખથી જણાય છે[2] અને તેનો પુત્ર આલ્હણદેવ કુમારપાલનો સામંત હતો એમ વિ. સં. ૧૨૦૯ના ઉપર અનેક વાર ઉલ્લેખેલા લેખથી જણાય છે.[3] આ શિવાય બીજા ન્હાના સામન્તો ઘણા હોવાનો સંભવ છે. પ્રબંધોમાં ૭૨ સામંતોનો ઉલ્લેખ મળે છે તે તો રૂઢ સંખ્યા હોઈ ને તેનો કાંઈ અર્થ નથી.[4]

આ સામંતો કે માંડલિકોનો ચક્રવર્તી રાજા સાથેનો સંબંધ હાલના દેશીરાજાઓના બ્રીટીશ સરકાર સાથેના સંબંધ કરતાં મોગલ શહેનશાહો સાથે જયપુર, જોધપુર વગેરે રાજ્યોના રાજાઓના સંબંધને વધારે મળતો આવે છે. આ સામંતો પોતાની રાજધાનીમાં રહેતા તેમજ પોતાનાં લસ્કરો સાથે ચક્રવર્તીની રાજધાનીમાં પણ ઘણીવાર રહેતા. ચક્રવર્તીના હુકમથી પોતાનાં લસ્કરો લઈ જ્યાં તે મોકલે ત્યાં લડવા જતા અને ચક્રવર્તીની નાતરાજી થાય તો હાલમાં જેમ ' એડમીનીસ્ટ્રેટર ' સરકાર મોકલે છે તેમ આ ચક્રવર્તીઓ દંડનાયકને સામંતનું રાજ્ય સોંપી દેતા. કુમારપાલના સમયમાં નડૂલના ચોહાણોની સત્તા છીનવી લઈ વિ. સં. ૧૨૧૦ થી ૧૨૧૬ સુધી અમુક ભાગ ઉપર વૈજલ્લદેવને કુમારપાલે દંડનાયક નીમ્યો હતો[5] અને નાડોલ મહામંડલિક પ્રતાપસિંહને સોંપ્યું હતું.[6]

---

૧ જુઓ ઉક્ત લેખના શ્લોક ૨૧,૨૩,૨૫ અને ૨૬.

૨ જુઓ એ. ઇ. ગ્રં. ૧૧ પૃ. ૩૩.

૩ પ્રા. જૈ. લે. સં. લેખાંક ૩૪૬.

૪ જુઓ द्वासप्ततिः सामन्ताः કુ. પ્ર. પૃ. ૭૪

૫ જુઓ પૃ. ૩૨૦

૬ જુઓ ૧૨૧૩ નું નાડોલનું તામ્રપત્ર ઇ. એ. ૧૯૧૨ પૃ. ૨૦૩

કુમારપાલની રાજસભાના વિદ્વાનો અને શેઠીઆઓ

કુમારપાલની રાજસભામાં આ મંત્રીઓ અને સામંતો ઉપરાંત ધર્માચાર્યો, વિદ્વાનો, કવિઓ અને શેઠીઆઓ પણ હતા. વિદ્વાનોમાં અગ્રણી હતા શ્રી. હેમાચાર્ય.[૧] તેઓ વૃદ્ધ થયા છતાં તેમની સાહિત્ય-પ્રવૃત્તિ ચાલુ હતી. બીજા કવિ શ્રીપાલ તથા તેના પુત્ર સિદ્ધપાલ કુમારપાલના સમયના કવિઓ છે. પણ જેની સાહિત્ય પ્રવૃત્તિ વિવિધ, વિશાળ અને ગુજરાતના એ વખતના સંસ્કૃત ગ્રંથકારોમાં પ્હેલી પંક્તિમાં આવે એવી છે એ કવિ રામચંદ્ર ખાસ નોંધને પાત્ર છે; તેઓ હેમાચાર્યના જ શિષ્ય હતા. તેઓએ નાટયદર્પણ, સત્ય હરિશ્ચન્દ્ર, કૌમુદી મિત્રાણંદ, વગેરે અનેક ગ્રન્થો લખ્યા છે. આ ઉપરાંત ગુણચન્દ્રગણિ, મહેન્દ્રસૂરિ, વર્ધમાનગણિ વગેરે હેમાચાર્યના શિષ્યો પણ કુમારપાલની સભાના વિદ્વાનો ગણાય.

કુમારપાલના સમયના આ જૈન વિદ્વાનોની સાહિત્ય પ્રવૃત્તિનું સવિસ્તર અવલોકન તો એ સમયના સાહિત્યના ઇતિહાસમાં જરે શોભે. કુમારપાલના સમયના પાટણના શેઠીઆઓમાં (૧) નૃપનાગનો પુત્ર આભડ[૩] અને શેઠ (શ્રેષ્ઠી) છડાક જે ૯૦ લાખ સોનૈયાનો ધણી હતો તે બેનાં નામો ચ-પ્ર (પૃ. ૧૦૦)માં આપેલાં છે. અને મોહ પરાજયમાં કુબેરની અદ્ભુત ધનસંપત્તિનું વર્ણન કર્યું છે. તેની સંપત્તિમાં છ ક્રોડ સોનૈયા, આઠ હજાર મણ રૂપ્પું. એંશી મણ રત્નો, બે હજાર કુંભ દાણા, બે હજાર ખારી તેલ, ૫૦ હજાર ઘોડા, એકહજાર હાથી, એંશી હજાર ગાયો, પાંચસો હળો, પાંચસો દુકાનો, પાંચસો વાડીઓ.

---

૧ હેમાચાર્યનો વિસ્તૃત વૃત્તાન્ત પ્ર. ચિં., પ્ર. ચ., ચ. પ્ર., કુ. પ્ર. વગેરે પ્રબંધોમાં આપ્યો છે. અને જૈન સાહિત્યના ઇતિહાસમાં એમના ચરિત્રનું તથા એમની સાહિત્ય પ્રવૃત્તિનું સવિસ્તર અવલોકન શ્રી. મો. દ. દેશાઇએ કરેલું છે.

૨ જુઓ જૈન સાહિત્યનો ઇતિહાસ વિ. ૩ પ્ર. ૪ થી ૭

૩ આભડનો પ્રબંધ પ્ર. ચિં. (પૃ. ૧૪૯)માં તથા ચ. પ્ર. (પૃ. ૧૯૯થી ૨૦૪)માં આપ્યો છે.

વગેરે જે આંકડા આપ્યા છે.[1] તેમાં સારી અતિશયોક્તિ હોવાનો અલબત્ત સંભવ છે. પણ દરીઆઈ વેપારથી આ વેપારીઓ અઢળક સમૃદ્ધિ મેળવતા હતા એમ મોહપરાજય ઉપરથી સમજાય છે.

કુમારપાલની દિનચર્યા

કુમારપાલના સમયનું વર્ણન પૂરું કર્યા પ્હેલાં એની દિનચર્યા હેમચન્દ્રે તથા સોમપ્રભાચાર્યે આપી છે તે[2] ટુંકામાં જોઇએ. "કુમારપાલ સવારમાં મંગલપાઠકોના મંગલ પાઠો સાંભળી જાગે છે. પછી પરમાત્માની સ્તુતિ કરી, સ્વચ્છ દુકૂલ પ્હેરેલા પ્રતિહારના હાથને ટેકો દઈ ઉપર છત વાળા સભા મંડપમાં આવે છે. એ વખતે સભામાં આગળ નમ્ર રાજાઓ (સામંતો) બેઠા હોય છે, હાથમાં ચામરવાળી વાર સ્ત્રીઓ રાજાની પાસે ઉભી હોય છે, આ વારસ્ત્રીઓ ગોરી, મીઠું બોલનારી છે અને મણિ તથા હીરા જડેલ નૂપુરો તેઓએ પ્હેર્યાં છે. તેઓએ જાડી વેણીમાં ફુલો ખોસ્યાં છે, અને કાંડા ઉપર અંગદ તથા કોણી ઉપર કડાં પ્હેર્યાં છે. રાજા આસન ઉપર બેઠા પછી દ્વિજો વૈદિક મંત્રોથી આશીર્વાદ આપે છે. પછી રાજા ગેંડાના શીંગડાના કોમળ પાત્રમાંથી કપાળે તિલક કરે છે. પછી દ્વિજોને રજા આપી રાજા અરજીઓ સાંભળે છે. પછી તિથિ સાંભળી, પિતૃકુટુંબના તથા માતૃ કુટુંબના મુખ્ય બ્રાહ્મણોને દાન આપી સંતુષ્ટ કરી માતૃ ગૃહમાં જાય છે અને માતાઓનો આશીર્વાદ મેળવી તેઓને ધન આપે છે. પછી દેવદેવીઓ પાસે સંગીત શરૂ કરાવે છે અને પુરોહિતને મળી તેને ધન આપે છે. પછી લક્ષ્મીની પૂજા કરી કસરત શાળામાં જાય છે અને ત્યાં મલ્લ કુસ્તી, ધનુઃશ્રમ, તરવારનો શ્રમ વગેરે કસરત કરે છે. ત્યાં નજર ન પડે માટે સ્ત્રીઓ મીઠું ઉતારે છે. કસરત તથા

---

૧ જુઓ મોહપરાજય અં. ૩ શ્લો. ૩૯ થી ૪૨

૨ જુઓ કુમારપાલ ચરિત સ. ૧ શ્લો. ૬૧ થી ૯૦ સ. ૨ તથા સ. ૬ કુમારપાલ પ્રતિબોધ પાછળથી લખાયો હોઇને તેમાં સ્વાભાવિક રીતે મ્હેલમાંજ જૈન મૂર્તિઓની પૂજા, વગેરે જૈન ધર્માનુરાગદર્શક વિગતો વધારે મળે છે.

શસ્ત્રાભ્યાસ પછી રાજાને બ્હાર જવા માટે હાથી આવે છે અને ઘરેણાં પ્હેરી હાથી ઉપર બેસી રાજમાર્ગમાં થઈ રાજા કુમાર વિહારમાં જાય છે. ત્યાં ચામરાદિ રાજ ચિન્હો છોડી દઈ, મંદિરમાં જઈ જિનભગવાનની સ્તુતિ કરે છે, મૂર્તિને સ્નાન કરાવે છે તથા તેની આરતી ઉતારે છે. એ વખતે મૂર્તિ આગળ સંગીત થાય છે. પછી દેવ મંદિરમાંથી ઘોડા ઉપર બેસી પાછા ધવલગૃહ (રાજમહેલ)માં આવે છે." ઉપર સવારની સામાન્ય રાજસભાનું વર્ણન આવી ગયું છે પણ સાંજની રાજસભાના કામકાજનું વર્ણન કરતાં હેમચન્દ્ર જ કહે છે કે "રાજા સુવર્ણ મંડપિકામાં બેઠા છે અને દ્વારપાળના બતાવવા પ્રમાણે જુદા જુદા રાજાઓની ભેટો જુએ છે, પછી મહામાત્ય તથા માંડલિકો કાર્યનું નિવેદન કરે છે, આ રીતે એક મુહૂર્ત બેઠા પછી પુરોહિત મંત્રોચ્ચાર કરે છે, ત્યાં ગંભીર નગારાનો અવાજ થાય છે, એટલે વારસ્ત્રીઓ રાજાની રત્નજડિત દીવાથી આરતી ઉતારે છે."

કુમારપાલનું કુટુંબ.

કુમારપાલના પરિવારમાં એના બે ભાઈઓ મહીપાલ અને કીર્તિપાલનાં નામ ઉપર આવી ગયાં છે. બ્હેનોમાંથી જેના પતિ કાન્હડદેવે કુમારપાલને ગાદીએ બેસવામાં મદદ કરી હતી તે પ્રેમલદેવીનું તથા તેના પુત્ર ભોજનું નામ વિ. સં. ૧૨૨૫ની ભાવ બૃહસ્પતિની પ્રશસ્તિમાં મળે છે, અલબત્ત એના અધિકારનો એ લેખમાંથી પત્તો મળતો નથી. બીજી બેન દેવલદેવીનો વૃત્તાન્ત તો પાછલા પ્રબંધોમાં જ મળે છે. (જુઓ પૃ. ૨૮૫ ટિ. ૧) કુમારપાલની રાણીનું નામ ભૂપાલદેવી હતું એમ પ્ર. ચ.[1]માં કહ્યું છે. પણ પાછળના પ્રબંધોમાં ભોપલદેવી નામ છે અને તેને પટ્ટરાણી પદ આપ્યું હતું એમ ઉમેર્યું છે.[2] કુમારપાલ અજમેરના રાજા આનાકની પુત્રી જલ્હણાને પરણ્યો હોવાનું દ્વયાશ્રયનું કથન ઉપર નોંધ્યું છે. વળી પદ્માવતી નામની રાણી હોવાનું કુમાર

૧ પ્ર. ચ. હે. સૂ. પ્ર. શ્લો. ૩૯૨

૨ ચ. પ્ર. પૃ. ૧૦૦, જ. સૂ. નું કુ. ચ. સ. ૩ શ્લો. ૮૭૪ વગેરે

પાલ ચિન્તામણિમાં કહ્યું છે.[1] આ ઉપરાંત કુમારપાલ મેવાડના રાજાની કુંવરીને પરણ્યો હતો અને તેણે જૈન ધર્મ સ્વીકારવાની અને અપાસરે જવાની ના પાડયાને પરિણામે જયદેવ વગેરે ભાટોએ ઝંમાર કર્યો અને રાણીએ આપઘાત કર્યો વગેરે બ્રાહ્મણ પરંપરાની દંતકથા રાસમાળામાં ઉતારી છે[2] પણ તે જૈનદ્વેષથી ઉદ્‌ભવેલો કલ્પના-વિલાસ જ લાગે છે.

કુમારપાલના સામ્રાજ્યનો વિસ્તાર

કુમારપાલને સિદ્ધરાજ પાસેથી ઘણું વિશાળ અને અત્યંત સમૃદ્ધ રાજ્ય મળ્યું હતું. અને કુમારપાલે તેને સ્થિર કર્યું એટલું જ નહિ પણ કોકણનો વિજય ધ્યાનમાં લેતાં કાંઈક વધાર્યું પણ હોવાનો સંભવ છે.

પ્રબંધોમાં કુમારપાલે પોતાના તાબાનાં અઢાર મંડળોમાં ચૌદ વર્ષ સુધી મારિ (હિંસા) બંધ કરાવી તથા વિહારો કરાવ્યા એમ કહીને નીચે પ્રમાણે અઢાર દેશોનાં નામો ગણાવ્યાં છે.[3] (૧) ગૂર્જર (૨) લાટ (૩) સૌરાષ્ટ્ર (૪) ભંભેરી[4] (૫) કચ્છ (૬) સિન્ધુ (૭) ઉચ્ચા[5] (૮) જાલંધર[6] (૯) કાશી (૧૦) સપાદલક્ષ (અજમેર રાજ્ય)

---

૧ મું. ગે. ગ્રં. ૧ ભા. ૧ પૃ. ૧૮૮

૨ રાસમાળા આ. ૩ પૃ. ૨૭૯-૨૮૦

૩ જુઓ પ્ર. ચિ. પૃ. ૧૯૯ તથા કુ. પ્ર. પૃ. ૯૫ અને જ. સૂ. નું કુ. ચ. સ. ૮ શ્લો. ૪૭૧ થી ૪૭૩ આ નામોમાં પાઠ ભેદ પણ છે. કીર અને દીપનાં નામો આ યાદીમાં નથી પણ બીજી યાદીમાં છે.

૪ ભંભેરી સંદિગ્ધ છે. રાસમાળામાં આ. ૩ પૃ. ૨૩૮ ટિ. ૮ માં સિન્ધમાં એ નામનું પ્રાચીન નગર હતું એમ લખ્યું છે.

૫ ઉચ્ચા કે ઉચ્છ મુલતાનથી દક્ષિણ પશ્ચિમે ૭૦ મૈલ ઉપર આવેલું છે. મુસલમાની તવારિખોમાં તેનો ઉલ્લેખ મળે છે.

૬ પંજાબમાં જાલંધર દોઆબ આજે પણ પ્રસિદ્ધ છે. સતલજ અને બીઆસ નદીઓ વચ્ચેનો પ્રદેશ.

(૧૧) અન્તર્વેદી[1] (૧૨) મરૂ (મારવાડ-નંડૂલનું રાજ્ય) (૧૩) મેવાડ (૧૪) માળવા (૧૫) આભીર[2] (૧૬) મહારાષ્ટ્ર (૧૭) કર્ણાટક અને (૧૮) કોકણ. આ અઢારમાંથી ઉચ્ચા, કાશી, અન્તર્વેદી, મહારાષ્ટ્ર. જાલંધર અને કર્ણાટક એટલા દેશો કુમારપાલના તાબામાં ન હતા. છતાં એનાં નામો પ્રબંધકારોએ લખી દીધાં છે, આભીર અને ભંભેરી સંદિગ્ધ છે અને બાકીના દેશોમાં કુમારપાલની થોડી ઘણી સત્તા હોવાનો સંભવ છે.

કુમારપાલના અથવા સિદ્ધરાજ કુમારપાલના સામ્રાજ્યના વિસ્તારનો ખ્યાલ આવવા માટે ઉપરનું વર્ણન પૂરતું છે. પણ મૂળરાજે છેલ્લા ચાવડા રાજાને હરાવી જે રાજ્ય મેળવ્યું તેનો વિસ્તાર ૪૦ થી ૫૦ મૈલ ઉત્તર દક્ષિણ અને ત્રીશથી ચાલીશ મૈલ પૂર્વ પશ્ચિમ હશે, જો કે ચોક્કસ નક્કી કરવાનું સાધન નથી. ત્યારે સિદ્ધરાજ કુમારપાલના સામ્રાજ્યનો વિસ્તાર દક્ષિણમાં ઉત્તર કોકણના દમણથી તે ઉત્તરમાં સાંભર અને નાગોર સુધી લગભગ સાડાચારસોથી પાંચસો મૈલ અને પૂર્વ પશ્ચિમ ભીલસાથી દ્વારકા સુધી લગભગ સાડાપાંચસોથી છસ્સો મૈલ જેટલો હતો. આ હકીકત બરાબર ધ્યાનમાં લેવાથી ગુજરાત માટે સોલંકી વંશના ઐતિહાસિક મહત્ત્વનો સાચો ખ્યાલ આવે છે.

અલબત્ત અહીં જે પૂર્વ પશ્ચિમ અને ઉત્તર દક્ષિણ વિસ્તાર બતાવ્યો છે તે સર્વત્ર સમાન નથી. દક્ષિણમાં પહોળાઈ ઘણી ઓછી એ વર્તમાન સ્થિતિ ભૂતકાળમાં પણ હતી. બીજું ગુજરાતના રાજાની સત્તા પણ સર્વત્ર સરખી નહોતી. દાખલા તરીકે અહીં સાંભરને ગુજરાતના સામ્રાજ્યમાં ગણ્યું છે. પણ સાંભરના ચોહાણ રાજાએ કુમારપાલનું કાંઈક આધિપત્ય કબુલ કર્યું હતું એટલોજ એનો અર્થ છે. છતાં ઉત્તર અને પશ્ચિમમાં અત્યારે ગુજરાતની જે સરહદ છે તેથી

૧ અન્તર્વેદી-બ્રહ્માવર્ત દેશ-સરસ્વતી અને દ્રષદ્વતી વચ્ચેનો

૨ આભીર-પ્રજાનું નામ છે દેશનું નથી.

સિદ્ધરાજ કુમારપાલના સામ્રાજ્યની સરહદ લગભગ બસ્સોથી અઢીસો મૈલ આગળ હતી. (જુઓ ગ્રન્થના આરંભે આપેલો નકશો)

કુમારપાલનું ચારિત્ર્ય

જૈન પ્રબંધકારોએ કુમારપાલને જૈનધર્મનો પ્રભાવક રાજા ગણીને તેની ખૂબ પ્રશંસા કરી છે. એ પ્રશંસામાં ધાર્મિક મમતાજન્ય અતિશયોક્તિ હોવાનો સંભવ છે. છતાં તટસ્થ દૃષ્ટિથી જોનારને પણ એકંદર રીતે કુમારપાલ લોકપ્રિય અને સારો રાજા હતો એમ કબુલ કરવું પડશે.

ગુજરાતને અહિંસા પ્રધાન બનાવવામાં જૈનધર્મનો પ્રભાવ મુખ્ય કારણ છે અને એ પ્રભાવને કુમારપાલ રાજાએ ઘણો ટેકો આપ્યો હોય એમ લાગે છે. વિદ્યાને પણ હેમાચાર્ય જેવા વિદ્વાનના નિકટ પરિચયથી કુમારપાલે ઠીક ઉત્તેજન આપ્યું હશે. જો કે પ્રબંધકારો તો એકવીશ જ્ઞાન ભંડારો સ્થાપ્યાનું કહે છે તથા આચાર્ય હેમચન્દ્ર વિરચિત યોગશાસ્ત્ર-અને વીતરાગ સ્તવની હાથપોથીઓ સુવર્ણાક્ષરે લખાવ્યાની નોંધ કુમારપાલ પ્રબંધાદિમાં છે.[૧]

કુમારપાલમાં લોભનો દોષ હતો એમ પ્ર. ચિં. માં કહ્યું છે, અને તેને એમાંજ આપેલી કથાઓ પુષ્ટિ આપે છે.[૨]

ગુજરાતના સોલંકી રાજાઓમાં માળવાના મુંજ અને ભોજ જેવો વિદ્વાન તો કોઈ દેખાતો નથી. પણ કુમારપાલ તો પ્હેલાં કાંઈજ ન ભણ્યો હોય એમ રાજા થયા પછી એના અભ્યાસ માટે કપર્દી મંત્રીએ કરેલી યોજનાના પ્ર. ચિં. માં આપેલા વર્ણનથી લાગે

---

૧ જુઓ જૈન સાહિત્યનો ઈતિહાસ પૃ. ૨૭૧ તથા ટિ. ૩૧૩ જેમાં સાતસો લહીઆઓ રાખી હાથપ્રતો ઉતરાવ્યાનું કથન કુ. પ્ર. પૃ. ૯૬-૯૭ માંથી ઉતાર્યું છે.

૨ જુઓ પ્ર. ચિં. પૃ. ૧૯૩, પૃ. ૧૭૦ (જેમાં અદ્ભુત ગાનકળા દેખાડનારને ૧૧૬ દમ્મજ આપ્યાનું નોંધ્યું છે.) તથા પૃ. ૧૯૭

કુમારપાલ અને હેમચન્દ્ર

છે. અલબત્ત મેરૂતુંગ તેને ડાહ્યો રાજા ગણીને વિચાર ચતુર્મુખનું બિરૂદ આપે છે.[1]

કુમારપાલનું મરણ સં. ૧૨૨૯

કુમારપાલને મરણું પ્હેલાં લૂતા રોગ થયાની દંતકથા પ્રબંધોમાં આપી છે[2] પણ એમાં હેમચન્દ્રની ચમત્કાર કરવાની શક્તિ દેખાડવાની મતલબ સિવાય બીજું કાંઇ નથી. હેમાચાર્યનો ૮૪ વર્ષની ઉમ્મરે વિ. સં. ૧૨૨૯માં દેહ પડી ગયો અને તે પછી ૭ મહીને કુમારપાલનો દેહ પડી ગયો એમ પ્ર. ચિં. (પૃ. ૨૦૦)માં લખ્યું છે.[3] પ્ર. ચિં. (પૃ. ૨૦૧)માં કુમારપાલે સં. ૧૧૯૯થી ૧૨૩૦ સુધી ૩૧ વર્ષ રાજ્ય કર્યું એમ લખ્યું છે પણ સં. ૧૨૨૯ વૈશાખ સુદિ ૩નો અજયદેવનો લેખ મળ્યો છે એ જોતાં ૧૨૨૯ના વૈશાખ પ્હેલાં અને માગશર વદિ ૪ પછી કુમારપાલનું મરણ થયું હોવું જોઇએ. આ રીતે વિચારશ્રેણીમાં કુમારપાલના રાજ્યકાળનાં ત્રીશ વર્ષ આપ્યાં છે. અને તેના મરણની તારિખ ૧૨૨૯ પોષ સુદિ ૧૨ (ઇ. સ. ૨૮મી ડીસેમ્બર ૧૧૭૨) આપી છે તે બરાબર લાગે છે.

---

[1] પ્ર. ચિં. પૃ. ૧૮૭–૧૮૮

[2] જુઓ પ્ર. ચિં. પૃ. ૨૦૮ કુ. પ્ર. (પૃ. ૬૨)માં વળી કંટેશ્વરી દેવીએ પોતાને માંસબલિ ન મળ્યો એ માટે ક્રોધ કરીને ત્રિશૂલ માથામાં માર્યું તેથી કુમારપાલને આખે શરીરે કોઢ રોગ થયો અને તે હેમાચાર્યે મટાડ્યો એવી વાત છે.

[3] જિનમંડનગણિએ (કુ. પ્ર. પૃ. ૧૧૫) ત્રીશ વર્ષ, આઠ માસ ને સત્તાવીશ દિવસ રાજ્ય કરી ૧૨૩૦માં મરણ પામ્યો એમ લખ્યું છે તે પણ બરાબર નથી.

પ્રકરણ ૧૪ મું

અજયદેવ

સં. ૧૨૨૯ થી ૧૨૩૨

કુમારપાલને પુત્ર ન હોવાથી એના જીવતાંજ રાજ્ય કોને આપવું એ વિષે કુમારપાલે હેમચંદ્રાદિ સલાહકારો સાથે ચર્ચા કરેલી એમ રાજશેખરસૂરિ કહે છે. એ સૂરિના કહેવા પ્રમાણે "આ ચર્ચામાં બે પક્ષ પડેલા. હેમચંદ્રાચાર્યનો મત એવો હતો કે કુમારપાલની દીકરીનો દીકરો પ્રતાપમલ્લ ગાદીએ આવે તો જૈનધર્મનું જોર કાયમ રહે માટે એને ગાદી આપવી. જ્યારે આભડનો મત એવો હતો કે ગમે તેવો પણ પોતાના વંશનોજ ઠીક. આ ચર્ચા બાલચન્દ્રે સાંભળી અને પોતે અજયપાલનો મિત્ર હોવાથી તેને કહી દીધી. પરિણામે હેમચન્દ્રના મરણ પછી બત્રીશમે દિવસે કુમારપાલનું અજયપાલે આપેલા ઝેરથી મરણ થયું."[1] આ ઝેર આપ્યાની વાત પ્ર. ચિં. જેવા જૂના પ્રબંધમાં ન હોવાથી માનવા યોગ્ય નથી લાગતી. ખરી રીતે કુમારપાલને પુત્ર ન હોવાથી એના ભાઈ મહીપાલનો પુત્ર અજયપાલ પાટણની ગાદીનો હક્કદાર વારસ હતો.

અજયદેવનું જૈનધર્મ તરફ અપક્ષપાતી વલણ.

ઉપર જોયું તેમ અજયપાલને જૈનધર્મ વિરોધી ગણી પ્રબંધોએ તેણે પૂર્વજોનાં જૈન મંદિરોને પડાવી નાખ્યાં, કપર્દી મંત્રીને મંત્રીપદ આપ્યા પછી તેજ દિવસે રાતમાં પકડાવી તેલની ઉકળતી કડાઈમાં નાખી મારી નખાવ્યો, આમ્રભટને લશ્કરથી ઘેરીને મારી નાખ્યો તથા કવિ રામચંદ્રને[2] તપાવેલા ત્રાંબાના પાટલા ઉપર બેસારી મરાવી નાખ્યો,

---

૧ જુઓ ચ. પ્ર. પૃ. ૧૯૯–૨૦૦ તથા જિ. ગણિનો કુ. પ્ર. પૃ. ૧૧૩ જિનમંડનગણિએ છ મહીના પછી વિષ આપ્યું એમ લખ્યું છે.

૨ જુઓ પ્ર. ચિં. પૃ. ૨૦૧ થી ૨૦૪ અને ચતુર્વિંશતિ પ્રબંધ પૃ. ૨૦૧.

વગેરે નિન્દા કરી છે.[1] પણ પ્ર. ચિ. કરતાં જૂના સુ. સં. વગેરે પ્રબંધોમાં અજયદેવની આ નિન્દા નથી. વળી આ નિન્દાના મૂળમાં ધાર્મિક રાગદ્વેષ છે એટલે એમાંથી કેટલું માનવું એ પ્રશ્ન થઈ પડે છે. વળી અજયદેવના સેવકોમાં જૈનો પણ હતા એ નિઃસંદેહ છે. મોહ-પરાજયનો જૈન મોઢ કવિ યશપાલ અજયદેવનો સેવક હતો એમ એ પોતેજ કહે છે,[2] એ હકીકત અજયદેવ જૈનધર્મનો કટ્ટર વિરોધી હોવાની વાતમાં શંકા નાખે છે. અલબત્ત જૈનધર્મ તરફ તેણે પક્ષપાત નહિ બતાવ્યો હોય અને જૈનો અપક્ષપાતને દ્વેષ ગણે એ સ્વાભાવિક છે.

અજયદેવના ત્રણ લેખો

અજયદેવનાં કાંઈ જ કાર્યો પ્ર. ચિ. માં લખ્યાં નથી, પણ તેના રાજ્યકાળના ત્રણ વર્ષના ટુંકા ગાળામાં એના ત્રણ લેખો મળ્યા છે તેમાંથી પહેલો, વિ. સં. ૧૨૨૯ વૈશાખ સુદિ ૩ સોમ (ઇ. સ. ૧૧૭૩ના એપ્રિલની ૧૬ તા.)નો ઉદયપુરના શિવ મંદિરમાંથી બાવીશ પંક્તિનો લેખ મળ્યો છે.[3] તેમાં અજયપાલદેવને 'સમસ્ત રાજાવલીવિરાજિત' અને 'મહારાજાધિરાજ' વિશેષણો લગાડયાં છે. અને મહામાત્યનું નામ સોમેશ્વર લખ્યું છે. અને " નિજભુજોપાર્જિત શ્રી ભાઇલસ્વામી મહા-દ્વાદશકમંડલમાં આવેલા ઉદયપુરમાં તેજ પ્રભુએ (અજયપાલે) નીમેલા શ્રીદંડ (દંડનાયક) પરમધાર્મિક શ્રી લુણપસાકે ધોયેલાં કપડાં પહેરી અક્ષયતૃતીયા (અખાત્રીજ)ના પર્વમાં ઉદયપુરના વૈદ્યનાથ મહાદેવની પંચોપચાર પૂજા માટે ભૃંગારિકાચતુઃષષ્ટિક પથકનું ઉમરથા ગામ આપ્યું છે."

આમાં જે ભાઇલસ્વામી નામ છે તે બેટવા નદીને પૂર્વકાંઠે ઉદય-પુરથી ૩૪ મૈલ ઉપર આવેલું હાલનું ભીલસા ગામ. ભૃંગારિકા વગેરે

---

૧ અજયપાલ વિરોધી હેમાચાર્યનો જે પક્ષ હતો તેમાં રામચન્દ્ર કવિ હતા માટે એમને મરાવી નાખ્યા એમ ચ. પ્ર. ની કહેવાની મતલબ છે.

૨ જુઓ મોહપરાજયનો આરંભ તથા તેની પ્રસ્તાવના.

૩ જુઓ ઇ. એ, ગ્રં. ૧૮ પૃ. ૩૪૪ ગુ. ઐ. લે. નં. ૧૫૬

બીજાંનો પત્તો નથી. આ લેખમાં ઉદયપુરને નિજભુજોપાર્જિત (પોતાના બાહુબળથી મેળવેલું) કહ્યું છે, પણ ઉદયપુર તો કુમારપાલને તાબે હતું જ એટલે એ શબ્દોને ઔપચારિક ગણવા એવો ડા. કીલહોર્નનો મત છે, પણ અજયપાલના દંડનાયકે તાજો બળવો શમાવી કોઈ બળવાખોરને વશ કર્યાનો અર્થ પણ સંભવે છે.

બીજો લેખ વિ. સં. ૧૨૩૧ કાર્તિક સુદિ ૧૧ સોમવારનો છે.[૧] આ લેખથી અજયપાલના મહામંડલેશ્વર વયજલદેવે નર્મદાકાંઠે બ્રાહ્મણ પાટક શહેરમાંથી પૂર્ણપથકના માણુલગાંવ બેંતાલીશીનું આલવીડ ગામ ખંદોહના સત્રાગાર માટે આપ્યું છે. આ લેખ પ્રસિદ્ધ કરનાર ડા. ફ્લીટના કહેવા પ્રમાણે લેખકની તારીખ લખવામાં ભૂલ થઈ છે. ખરી રીતે સં. ૧૨૩૨ જોઇએ એટલે કે ઇ. સ. ૧૧૭૫ના અક્ટોમ્બરની ૨૭મી તારીખ. આ લેખમાં પણ મહામાત્યનું નામ સોમેશ્વર જ આપ્યું છે. જ્યારે દૂતકનું નામ પ્રતિહાર શોભનદેવ છે. પછી વિ. સં. ૧૨૩૧ ચૈત્ર વદિ ૧૧ ગુરુનો ઉંઝા ગામમાંથી પણ અજયપાલનો એક લેખ મળ્યો છે.[૨] અને છેવટ અજયપાલના રાજ્યમાં નરપતિ કવિએ અણહિલનગરમાં લખેલા શાકુનશાસ્ત્ર નામના ગ્રન્થને અન્તે સં. ૧૨૩૨ ચૈત્ર સુદિ પડવાને મંગળવારની તારીખ છે. ઉપરના લેખમાં કહેલ મહામંડલેશ્વર વઇજલદેવ તે કુમારપાલે નડોલ ઉપર દંડનાયક નીમેલો વઈજલ હશે.

અજમેરના રાજા સાથે અજયદેવને થયેલું યુદ્ધ

અજયદેવ વિષે સોમેશ્વર કવિ કહે છે કે[૩] "કુમારપાલ પછી કલ્પવૃક્ષ જેવો અજયપાલ થયો. તેણે દાનો આપીને ભીખારી વગરની

---

૧ જુઓ ઇ. એ. ગ્રં. ૧૮ પૃ. ૮૧ ગુ. ઐ. લે. નં. ૧૫૭

૨ દે. રા. ભાંડારકરનું નો. ઇ. નું લીષ્ટ નં. ૩૬૩

૩ જુઓ સુ. સં. સ. ૨ શ્લો. ૪૫, વ. વિ. સ. ૩ શ્લો. ૩૨

भूपालो जयपालो भूत्........

चक्रे वसुंधरा येन कांचनैरनकिंचना ॥

પૃથ્વી કરી. તેણે જાંગલ (અજમેર)ના રાજા પાસેથી હાથી સાથે સોનાની મંડપિકા લીધી. તે હંમેશાં રાજાઓને દંડતો, દાનો આપતો અને સ્ત્રીઓને પરણતો." બાકીની વાત બાજુ ઉપર રાખતાં અજમેરના રાજા પાસેથી કર કે નજરાણો લીધાની સોમેશ્વરની વાતને સુ. સં. અને વ. વિ. નો ટેકો છે એટલું જ નહિ પણ ભીમદેવના વિ. સં. ૧૨૫૬ના ઉત્કીર્ણ લેખનો પણ ટેકો છે[1] એટલે એ કથનમાં સત્યાંશ છે એમ માનવું પડશે. અજયપાલના વખતમાં અજમેરની ગાદી ઉપર સિદ્ધરાજ અને કુમારપાળની છાયામાં ઉછરેલ ચોહાણ સોમેશ્વર (સં. ૧૨૨૬થી ૧૨૩૪) હતો.

અજયદેવનું મેવાડ સાથે યુદ્ધ

અજયદેવને મેવાડના રાજા સાથે પણ યુદ્ધ થયું હોય એમ માનવાનાં કારણો છે. સં. ૧૨૮૭ની આબુની લૂણિગવસહીની સોમેશ્વરે લખેલી પ્રશસ્તિમાં લખ્યું છે[2] કે "આબુના પરમાર રાજા ધારાવર્ષના નાના ભાઈ પ્રલ્હાદનની તરવારે સામંતસિંહ સાથેની લડાઈમાં ગૂર્જર-રાજનું રક્ષણ કર્યું." આ ધારાવર્ષ આબુનો રાજા (વિ. સં. ૧૨૨૦થી ૧૨૭૬) અને ગુજરાતના રાજાનો સામંત હતો અને તેણે તથા

दण्डे मण्डपिका हैमी सह मत्तैर्मतंगजैः ।
दत्त्वा पादं गले येन जांगलेशादगृह्यत ॥
दानानि ददतो नित्यं नित्यं दण्डयतो नृपान् ।
नित्यमुद्वहतो नारी र्यस्यासीत्त्रिगणः समः ॥

કી. કૌ. સ. ૨ શ્લો. ૫૨ થી ૫૫

૧ करद्रीकृतसपादलक्षक्ष्मापाल એ રીતે શબ્દો છે. જુઓ ઇ. એ. ગ્રં. ૧૧ પૃ. ૭૧.

૨ सामन्तसिंहसमिति क्षितिविक्षतौजः
श्री गूर्जरक्षितिपरक्षणदक्षिणासिः ।
प्रल्हादन... ... ...

પ્રા. જૈ. લે. સં. લેખાંક ૬૪ શ્લો. ૩૬

તેના ભાઇએ ગુજરાતના રાજાના પક્ષમાં યુદ્ધ કર્યું હોય એ સ્વાભાવિક છે. પણ ગુજરાતના રાજા સામે લડનાર આ સામંતસિંહ કયાંનો રાજા હતો એ આબુના લેખમાં કહ્યું નથી; પણ મેવાડના રાજા સામંતસિંહના વિ. સં. ૧૨૨૮નો અને ૧૨૩૬નો એમ બે લેખો મળ્યા છે. એટલે એ સામંતસિંહ, કુમારપાલ, અજયદેવ, મૂળરાજ અને ભીમદેવ ચારેયનો સમકાલીન હોવા છતાં ઉપરનો પ્રસંગ અજયદેવના વખતમાં બન્યો હોવો જોઇએ એવું સુરથોત્સવના એક શ્લોકની ટીકાના શબ્દોને આધારે શ્રી. ગૌ. હી. ઓઝાએ અનુમાન કર્યું છે.[૧] સુરથોત્સવમાં સોમેશ્વરે લખ્યું છે[૨] કે "પોતાના પિતા કુમારે અજયદેવને રણમાં પડેલા ઘાની વેદના દૂર કરી." અને આ ઘા કયા રણમાં પડેલા તેનો ખુલાસો ટીકાકારે કર્યો છે[૩] કે "સામંતસિંહ સાથેના યુદ્ધમાં અજયપાલ ઘાની પીડાથી લગભગ મરણતોલ સ્થિતિમાં આવી ગયો હતો, તેને કુમાર પુરોહિતે પાછો જીવતો કર્યો."

પુરોહિત કુમાર અને સામંત પ્રલ્હાદન

છતાં "રાજાએ સૂર્યગ્રહણ વખતે આપવા માંડેલો રત્નરાશિ આ કુમાર પુરોહિતે લીધો નહોતો" એમ સોમેશ્વર કહે છે.[૪] ઉપર કહ્યા

---

૧ રાજપૂતાનેકા ઇતિહાસ ખં. ૧ પૃ. ૪૫૦

૨ यः शौचसंयमपटुः कटुकेश्वराख्य,माराध्य...तां दारुणामपि रणांगणजातघात व्रातव्यथामजयपालनृपादपास्थात् ॥

સુરથોત્સવ સ. ૧૫ શ્લો. ૩૨

૩ सामंतसिंहयुद्धे हि अजयपालदेवः प्रहारपीडया मृत्युकोटि मायातः कुमारनाम्ना पुरोहितेन कटुकेश्वरमाराध्य पुनः स जीवितः ।

ઉપરના શ્લોકની ટીકા

૪ राहौ गृहीतोष्णकरे कुमारः कुमारपालस्य सुतेन राज्ञा ।
कृतोपराधोपि परं पुरोधाः प्रत्यग्रहीत्तस्य न रत्नराशिम् ॥

સુરથોત્સવ સ. ૧૫ શ્લો. ૩૧

પ્રમાણે યુદ્ધમાં અજયદેવનું રક્ષણ કરનાર પ્રલ્હાદનદેવની વિદ્વત્તાની તથા ઉદારતાની સોમેશ્વરે પ્રશંસા કરી છે[1] અને તેનું લખેલ પાર્થ પરાક્રમ નાટક છપાઈ ગયું છે. આ પ્રલ્હાદનદેવે પોતાના નામથી પ્રલ્હાદનપુર (હાલનું પાલણપુર) વસાવ્યું છે.

અજયપાલની શિવભક્તિ

અજયપાલને સં. ૧૨૫૬ના ભીમદેવ બીજાના ઉપર ઉલ્લેખેલા લેખમાં પરમમાહેશ્વર કહ્યો છે.[2] જૈનોએ તેની જે નિન્દા કરી છે, તેનું કારણ તેની ઉગ્ર શિવભક્તિ જ લાગે છે. બાકી સં. ૧૨૫૬ના લેખમાં તો એને "પૃથ્વી ઉપર નિષ્કલંક રામરાજ્ય ઉતારનાર" કહ્યો છે.[3]

અજયદેવનું મરણ સં. ૧૨૩૨

આ અજયદેવને વયજલદેવ નામના પ્રતિહારે છરીથી મારી નાખ્યો એમ પ્ર. ચિં. (પૃ. ૨૦૪)માં લખ્યું છે.[4] જો કે સં. ૧૨૩૨ના લેખમાં

---

૧ देवी सरोजासनसंभवा किं
कामप्रदा किं सुरसौरभेयी ।
प्रल्हादनाकारधरा धरायां
मायातवत्येष नु निश्चयो मे ॥

પ્રા. જૈ. લે. સ. લેખાંક ૬૪ શ્લો. ૩૯

તથા श्री प्रल्हादनमन्तरेण विरत विश्वोपकारव्रतम् ।

સુરથોત્સવ સ. ૧૫ શ્લો. ૫૨

૨ ટૅાડે તો અજયદેવ મુસલમાન થઈ ગયો હતો એમ કહ્યુ છે (જુઓ તેનું વેસ્ટર્ન ઇન્ડીઆ પૃ. ૧૯૧) મુસલમાન લેખકોએ સિદ્ધરાજ, વગેરે રાજાઓને મુસલમાન ધર્મ સ્વીકારતા કહ્યા છે એ અંધ ધર્માભિમાન વિષે શું કહેવું ?

૩ कलिकालनिष्कलंकावतारितरामराज्यः

ઇ. એ. ગ્રં. ૧૧ પૃ. ૭૨

૪ રાજા અજયદેવના મરણ સંબંધમાં પુરાતન પ્રબંધ સંગ્રહમાં લખેલું છે કે વઇજલદેવની મા ખરાબ ચાલની (સ્વૈરિણી) હતી. અને રાજાએ તેને પોતાના મહેલમાં અંધારામાં રાખી હતી. ત્યાં વઇજલદેવ દારૂ પીને રાજા

તો પ્રતિહારનું નામ શોભનદેવ આપ્યું છે, પણ એક કરતાં વધારે પ્રતિહારો હોવાનો સંભવ છે. ગમે તેમ પણ સં. ૧૨૩૨ના ફાગણ સુદિ ૧૨ (ઇ. સ. ૧૧૭૬ માર્ચ)ને દિવસે ત્રણ વર્ષ રાજ્ય કરી અજયદેવ મરણ પામ્યો.૧

પાસે આવ્યો અને રાજાએ તેની હલકી મશ્કરી કરી. પરિણામે આનું વેર લેવા માટે વઈજલે ધાંગા સાથે મળીને રાજાને મારી નાખ્યો. આખી વાત પ્ર. ચિં. ની વાતમાં કરેલો ઉમેરો દેખાય છે. વળી જૈન ગુરુના મંત્ર જપના ચમત્કારથી આ પ્રમાણે બની આવ્યું એમ પણ પુરાતન પ્રબંધ કહે છે (જુઓ પૃ. ૪૮ પ્ર. ૧૨૬) ઉપરના ઉમેરામાં કશું ઐતિહાસિક તત્ત્વ મને તો નથી દેખાતું. જૈનોને સંતાપવાથી આવું ફળ મળે એવું દેખાડવાની પ્રબંધકારની મતલબ છે. (જુઓ ઉપરના પ્રબંધને અન્તે અજયદેવના મોઢામાં મુકેલું વચન)

૧ ઉપરની તારિખ વિચારશ્રેણીને અનુસરીને આપી છે. એ બરાબર હોય તો ઉપર નરપતિના ગ્રન્થાન્તની સં. ૧૨૩૨ ચૈત્ર સુદિ ૧ ની તારિખ ચૈત્રી વર્ષની હોવી જોઈએ અર્થાત્ ઇ. સ. ૧૧૭૫ માર્ચની ૨૫ મી તારિખ. પ્ર. ચિં. માં સં. ૧૨૩૦ થી ત્રણ વર્ષ સુધી અજયદેવે રાજ્ય કર્યું એમ લખ્યું છે અને તેને અનુસરી સું. ગે. (પૃ. ૧૯૫) માં પણ અજયદેવ સં. ૧૨૩૩ (ઇ. સ. ૧૧૭૭) માં મરણ પામ્યો એમ લખ્યું છે, તે ભૂલ જણાય છે.

પ્રકરણ ૧૫ મું

મૂલરાજ બીજો (બાલ મૂલરાજ)

સં. ૧૨૩૩થી ૧૨૩૪

અજયદેવનો પુત્ર મૂળરાજ જેને પ્ર. ચિં. (પૃ. ૨૦૪)માં બાલ-મૂલરાજ કહ્યો છે, તેણે સં. ૧૨૩૩થી બે વર્ષ સુધી રાજ્ય કર્યું એમ એ જ ગ્રન્થમાં કહ્યું છે, પણ વિચારશ્રેણીમાં સં. ૧૨૩૨થી ૧૨૩૪ ચૈત્ર સુદિ ૪ સુધીનો એનો રાજ્યકાળ આપ્યો છે,[1] અને એજ અહીં માન્ય રાખ્યો છે.

મુસલમાનો સાથે લડાઈ

આ મૂળરાજ બીજાના બે વર્ષના ટૂંકા રાજ્યકાળ દરમીઆન ઐતિહાસિક અગત્યનો એક જ બનાવ બન્યો છે અને તે મુસલમાનો સાથે લડાઇનો. આ લડાઈ વિષે પ્ર. ચિં. (પૃ. ૨૦૪)માં લખ્યું છે કે "આની મા પરમર્દી રાજાની દીકરી નાઇકીદેવી[2] એ દીકરાને ખોળામાં રાખી ગાડરારઘટ્ટ નામના ઘાટમાં લડાઈ કરી પોતાના સત્ત્વથી અકાળે ચડી આવેલા મેઘની સહાયથી મ્લેચ્છ રાજાને હરાવ્યો." અને કીર્તિકૌમુદી પ્ર. ચિં. ના કથનને ટેકો આપતાં લખે છે કે "રાજાનો પાઠ લેનાર ઇન્દ્રરૂપ અજયદેવ પડદા પાછળ જતાં (મરણ પામતાં) તેના પુત્ર મૂળરાજે જાણે (ઇન્દ્રના પુત્ર) જયન્તનો વેષ લીધો.

---

૧ આ મૂળરાજ ગાદીએ બેઠો ત્યારે બાળક હોવાથી તેને બાલ મૂળરાજ કહ્યો છે એમ સું. ગે. (પૃ. ૧૯૫) માં કહ્યું છે, પણ મૂળરાજ પ્હેલાને બૃહત્ (મોટો) મૂળરાજ અને આ મૂળરાજ બીજાને બાળ મૂળરાજ; તેમજ ભીમદેવ પ્હેલાને બૃહત્ (મોટા) ભીમદેવ અને ભીમદેવ બીજાને બાલ ભીમદેવ એ રીતે બીજાને બાલ કહેવાનો પ્રબન્ધોનો રિવાજ દેખાય છે.

૨ મૂળરાજની માને પરમર્દી રાજાની દીકરી કહી છે. આ પરમર્દી તે કાદંબ રાજા પેરમાદી અથવા શિવચિત્ત (વિ. સં. ૧૨૦૩ થી ૧૨૩૧) હોવો જોઈએ. (જુઓ સું. ગે. અં. ૧ ભા. ૧ પૃ. ૧૯૫ તથા આ ગ્રન્થનું પરિશિષ્ટ ૨).

અને તેણે બાળચાપલ્યથી, રણભૂમિમાં જાણે રમતાં રમતાં, મુસલમાન રાજાની સેનાને વીખેરી નાખી."[1] સોમેશ્વરના ઉપરના શબ્દો જોતાં પ્ર. ચિં. કહે છે તેમ ખોળામાં તેડીને માને બેસવું પડે એવડો મૂલરાજ નહિ હોય એમ લાગે છે. ઓછામાં ઓછાં ૧૫–૧૬ વર્ષનો હોય તો જ એને વિષે ઉપરના શબ્દો લખી શકાય.

મુસલમાનોનાં માથાંઓને બાળક મૂળરાજે કાપી નાખ્યાં એમ તો સુકૃતસંકીર્તનમાં પણ કહ્યું છે.[2]

આ રીતે મુસલમાનો સાથેની મૂળરાજની વિજયી લડાઈની જે નોંધ પ્રબંધો કરે છે તેને વિષે મુસ્લીમ ઇતિહાસોમાંથી નીચેની વિગતો મળે છે.

મહમદ ઘોરી નામનો એક મુસલમાન સરદાર સં. ૧૨૩૪ ઇ. સ. ૧૧૭૮ (હિ. સં. ૫૭૪)માં પાટણ ઉપર ચડી આવ્યો હતો. એ વિષે મીનાહ–ઉ–સિરાજ લખે છે કે "મહમદ ઉચ્છ અને મુલતાન રસ્તે પોતાના લશ્કરને નહરવાલા (અણહિલપુર) તરફ લઈ ગયો. એ વખતે નહરવાલાનો રાજા ભીમદેવ જો કે બાળક હતો પણ એની પાસે મોટું લશ્કર અને ઘણા હાથીઓ હતા. લડાઇમાં મુસલમાનો હારી ગયા અને સુલતાનને પાછા હઠવું પડયું. આ બનાવ હિ. સં. ૫૭૪ (ઇ. સ.

---

૧ धृतपार्थिवनेपथ्ये निष्क्रान्तेत्र शतक्रतौ ।
जयन्ताभिनयं चक्रे मूलराजस्तदंगजः ॥
चापलादिव बालेन रिंखता समरांगणे ।
तुरुष्काधिपतेर्येन विप्रकीर्णा वरूथिनी ॥
કી. કૌ. સ. ૨ શ્લો. ૫૬–૬૭

૨ तदंगजो... ... ...
... ...किल मूलराजः ।
तुरुष्कशीर्षाणि शिशुर्जयश्री
लताफलानीव लसन्नगृह्णात् ॥
સુ. સં. સ. ૨ શ્લો. ૪૬

૧૧૭૮)માં બન્યો."[1] વળી તવારિખ-ઈ-ફિરસ્તામાં લખ્યું છે કે: "મહમદ ઘોરી મુલતાન થઈ ગુજરાતના રેતાળ જંગલ તરફ ગયો. કુંવર ભીમદેવ મોટા લશ્કર સાથે સામે આવ્યો અને તેણે ખૂબ વિનાશ કરી મુસલમાનોને પાછા નસાડયા."[2]

આ મુસ્લીમ વૃત્તાન્તોમાં મૂળરાજને બદલે ભીમદેવનું નામ છે તે દેખીતી ભૂલ છે. આ બનાવ પછી તરતમાં મૂળરાજનું મરણ થઈ ને ભીમદેવ રાજા થયો હોવાને લીધે એ ભૂલ થવી સ્વાભાવિક છે.

મુસલમાનો ઉપરના આ વિજયને પરિણામે સોલંકી વંશના ઉત્કીર્ણ લેખોમાં "લડાઈમાં જેણે ગર્જનકના દુર્જય રાજાને હરાવ્યો છે" એવું વિશેષણ મૂળરાજને લગાડવામાં આવ્યું છે.[3] વળી સુંધાના લેખમાં ચોહાણ કેલ્હણે તુરૂષ્કોને હરાવ્યા એમ જે લખ્યું છે તે આ લડાઈમાં મૂલરાજના સામંત તરીકે તેણે કરેલા પરાક્રમને ઉદ્દેશીને હશે એમ શ્રી. દે. રા. ભાંડારકર તર્ક કરે છે તે યથાર્થ લાગે છે. આ કેલ્હણનો સમય સં. ૧૨૨૧ થી ૧૨૪૯ છે. વળી ભીમદેવના વખતના વિ. સં. ૧૨૩૫ ના કિરાડુમાંથી મળેલા લેખમાં કારભારી તેજપાલની પત્નીએ તુરૂષ્કોએ ખંડિત કરેલી પ્રતિમાને સ્થાને નવી પ્રતિમા બેસાર્યાનું લખ્યું છે[4] તે પ્રતિમા ખંડન પણ ઉપર કહેલા હુમલા વખતે મુસલમાનોએ કર્યું હશે. આ લડાઈ કયે સ્થળે થઈ? મુસલમાન લેખકોએ સ્થળ નિર્દેશ કર્યો નથી. અને પ્ર. ચિં. માં ગાડરારઘટ્ટ કહ્યું છે તે ક્યાં આવ્યું તેનો પત્તો લાગતો નથી પણ સુંધાના લેખમાં જેમ

૧ જુઓ ઈલીઅટ ગ્રં. ૨ પૃ. ૨૯૪, તથા મું. ગે. ગ્રં. ૧ ભા. ૧ પૃ. ૧૯૫ ટિ. ૪ તથા પૃ. ૧૯૬

૨ બ્રીગ્ઝફીરીસ્તા ગ્રં. ૧ પૃ. ૧૭૦

૩ આહવપરાભૂતદુર્જયગર્જનકાધિરાજશ્રીમૂલરાજદેવઃ. વિ. સં. ૧૨૫૬નું ભીમદેવ બીજાનું તામ્રપત્ર ઇ. એ. ગ્રં. ૧૧ પૃ. ૭૧ વગેરે

૪ જુઓ સં. ૧૩૧૯નો સુંધાનો લેખ શ્લો. ૩૪ એ. ઈ. ગ્રં. ૯ પૃ. ૭૦

૫ ભાવનગર પ્રાચીન શોધ સંગ્રહ નં. ૨૮

કેલ્હણે તુરૂષ્કોને નસાડયાનું કહ્યું છે તેમજ તેના ભાઇ "કીર્તિપાલે કાસહૃદ આગળ તુરૂષ્કોના લશ્કરને હરાવ્યું" (શ્લો. ૩૫-૩૬) એમ કહ્યું છે તે પણ ઉપર કહેલ વિ. સં. ૧૨૩૪ (ઇ. સ. ૧૧૭૮) ના મુસલમાન હુમલાને ઉદ્દેશીને હોવું જોઇએ એવો દે. રા. ભાંડારકર તર્ક કરે છે તે યથાર્થ લાગે છે. કારણ કે આ અરસામાં એ એકજ મુસ્લીમ હુમલો થયો છે. હવે આ કાસહૃદ તે એજ વિદ્વાન્ કહે છે તેમ આબુની તળેટીમાં આવેલું કાયંદ્રા હોવું જોઈએ. ગાડરારઘટ્ટ એ સ્થળનું બીજું નામ હશે.

મૂળરાજે મુસલમાનોને આ રીતે હરાવ્યા એ હકીકત ઇતિહાસ દૃષ્ટિએ ઘણી ઉપયોગી છે. એ એમ બતાવે છે કે સિદ્ધરાજે અને કુમારપાલે પોતાના લાંબા રાજ્યકાળ દરમીઆન એવું સારૂં રાજ્યતંત્ર ગોઠવ્યું હતું કે મૂળરાજ જેવો બાળ રાજા પણ મુસલમાન હુમલાને, સામંતોની મદદથી હઠાવી શકયો. ખરી રીતે ભીમદેવ બીજા જેવા નબળા રાજાના રાજ્યકાળમાં પણ ઘણા વખત સુધી સિદ્ધરાજે કુમારપાલે બાંધેલું રાજ્યતંત્ર જળવાઈ રહ્યું હતું; જેના પુરાવા આપણે આગળ જોશું.

મૂળરાજના પુરોહિત કુમારે દુકાળથી પીડિત લોકોનો કર માફ કરાવ્યો.

અજયપાલનો કુમાર નામનો જે નાગર પુરોહિત તેજ મૂળરાજનો પણ પુરોહિત હતો: તેણે મૂળરાજના વખતમાં પડેલા ભારે દુકાળથી લોકોને હાડપિંજર જેવા જોઈને રાજા પાસે તેઓ ઉપરનો કર માફ કરાવ્યો હતો એમ એના પુત્ર સોમેશ્વરે સુરથોત્સવને અન્તે પોતાના વંશની પ્રશસ્તિમાં લખ્યું છે.[1]

---

१ विलोक्य दुष्कालवशेन लोकं
कंकालशेषं सविशेषशोकः ।
श्रीमूलराजं दलितारिराज
मचीकरत्तत्करमोचनं यः ॥ સુરથોત્સવ સ. ૧૫ શ્લો. ૩૩

પ્ર. ચિં. (પૃ. ૨૦૫) માં અને તેને અનુસરીને પ્રવચન પરીક્ષા રિમાં ૧૨૩૫ થી લઘુ ભીમદેવનું રાજ્ય લખ્યું છે પણ ભીમદેવ જાનો સં. ૧૨૩૫ના કાર્તિક સુદિ ૧૩ નો લેખ કિરાટકૂપ (કિરાડુ)ના મેશ્વરના મંદિરમાંથી મળ્યો છે. અને મારો મત વિચારશ્રેણી પ્રમાણે ૧૨૩૪ માં (ચૈત્ર સુદિ ચોથે કે ચૌદશે) મૂળરાજનું મરણ થયું એમ માનવા તરફ છે.[1]

[1] મું. ગે. (પૃ. ૧૯૫) માં પ્ર. ચિં. ને અનુસરી મૂળરાજનું મરણ ૧૨૩૫ માં લખ્યું છે, પણ બીજજ પૃષ્ટ ૪૫૨-ભીમ પશું કરી સં. ૧૨૩૪ (ઇ. સ. ૧૧૭૮) માં ગાદીએ બેઠો હતો-એમ લખ્યું છે. એક પટ્ટાવલીમાં ૧૨૩૪ ચૈત્ર સુદિ ૧૪ લખી છે. જુઓ રાસમાળા આ. ૩ પૃ. ૨૦૪

પ્રકરણ ૧૬ મું

ભીમદેવ બીજો

સં. ૧૨૩૪ થી ૧૨૯૮

મૂળરાજ બીજા પછી તેનો ન્હાનો ભાઇ ભીમદેવ બીજો સં. ૧૨૩૪ માં બાળક ઉમ્મરે ગાદી ઉપર બેઠો. "આ ભીમદેવે સં. ૧૨૩૫ થી ૧૨૯૮ સુધી ૬૩ વર્ષનું લાંબું રાજ્ય ભોગવ્યું" એમ પ્ર. ચિં. (પૃ. ૨૦૫) માં લખ્યું છે. અને સં. ૧૨૩૫ ના તેના લેખની ઉપર નોંધ કરી છે. તથા સં. ૧૨૯૬ નું માર્ગશીર્ષ વદિ ૧૪ ને રવિવારનું તેનું તામ્રપત્ર મળ્યું છે[૧] એટલે તેનો ૬૨ કે ખરી રીતે ૬૪ વર્ષનો લાંબો રાજ્યકાળ માનવામાં વાંધો નથી લાગતો.

મૂળરાજ સાથે આ ભીમદેવને શું સંબંધ હતો એ ચોક્કસ નથી થતું એમ મું. ગે. (પૃ. ૧૯૫) માં લખ્યું છે. ફાર્બસ સાહેબે ભીમદેવને અજયપાલનો ન્હાનો ભાઈ કહ્યો છે ને તો ભૂલ જ છે.[૨] કારણ કે ગેઝીટીઅરના લેખક કહે છે તેમ કી. કૌ. માં ભીમદેવને, સ્પષ્ટ શબ્દોમાં, મૂળરાજનો ન્હાનો ભાઈ કહ્યો છે.[૩] અને ભીમદેવના પોતાના વિ. સં. ૧૨૩૬ ફાગણ સુદિ બીજ ને શનિવારના પાટણના ત્રુટિત લેખમાં ભીમદેવને અજયરાજાનો પુત્ર કહ્યો છે.[૪] એ જોતાં

---

૧ જુઓ ઈ. એ. ગ્રંથ ૬ પૃ. ૨૦૭ પાટણના લેખો પૈકી લેખ નં. ૯

૨ રાસમાળા મૂળ આ. ૧૮૭૮ પૃ. ૧૬૦

૩ द्रुतमुन्मुलिते तत्र धात्रा कल्पद्रुमांकुरे ।
उज्जगामानुजन्मास्य श्री भीम इति भूपतिः ॥

કી. કૌ. સ. ૨ શ્લો. ૫૯

સુ. સં. માં સંબંધસૂચક શબ્દજ નથી.

૪ ... ...अजयक्षितिपात्मजः શ્લો. ૬૧

દે. રા. ભાંડારકરનું નો. લીષ્ટ નં. ૩૮૬

ભીમદેવ અજયપાલનો દીકરો અને મૂળરાજનો ન્હાનો ભાઇ હોવા બાબતમાં શંકા રાખવાનું કારણ નથી.

આ ભીમદેવ પણ ગાદી ઉપર બેઠો ત્યારે બાળક હતો એવું એના પોતાના ઉપર ઉલ્લેખેલા સં. ૧૨૩૬ ના લેખમાં એના પ્રતાપને બાળક કહ્યો છે[૧] એ શબ્દોમાં સૂચન હોવાનો સંભવ છે અને કી. કૌ. કાર ભીમદેવને બાલ રાજા કહે છે.[૨] વળી તેણે ૬૪ વર્ષ સુધી રાજ્ય કર્યું છે એ જોતાં ગાદીએ ન્હાની ઉમ્મરે બેઠો હોવાનો સંભવ છે.

આ ભીમદેવનો વૃત્તાન્ત ૭-૮ લીટીમાં પ્ર. ચિં. કારે પતાવી દઈને પછી તેને પડતો મુકી વાઘેલા વંશની વાત એકદમ શરૂ કરી છે. સુ. સં., કી. કૌ., પ્ર. ચિં. વગેરે પ્રબંધોએ જૈન મંત્રી વસ્તુપાલની તથા એના આશ્રયદાતા વાઘેલાઓની વાત કરવાના વેગમાં બીચારા ભીમદેવને અન્યાય કર્યો છે પણ એના ઉત્કીર્ણ લેખોના આધારે આપણે એની કારકીર્દી તરીકેન્ આ ૬૪ વર્ષના ગાળાનું અવલોકન કરશું.

મૂળરાજના વખતમાં મહમદ ઘોરીએ કરેલી ચડાઈના વૃત્તાન્તમાં (ઇ. સ. ૧૨૧૧ માં) મહમદ ઉફી લખે છે કે "પ્હેલાં તો મહમુદ હારી ગયો પણ તેણે બે વર્ષ પછી બીજીવાર ચડાઈ કરી અને પ્હેલાંના દુરાચરણ માટે ત્યાંના લોકોને સજા કરી." પણ મહમુદઘોરીની આવી બીજીવારની ચડાઇ ઇ. સ. ૧૧૮૦ (વિ. સં. ૧૨૩૬)માં થઇ હોવાનું બીજા મુસલમાન લેખકો કહેતો નથી એટલે ઉપલું કથન સુલતાનનો મહિમા બતાવવા માટે લખાયેલ કથા જેવું ગણવાનો જેકસનનો મત યથાર્થ લાગે છે.[૩]

---

૧ बालोपि भीमदेवस्य प्रतापो भाति भानुवत् ।

એજન શ્લો. ૬૩

૨ बालस्य भूमिपालस्य तस्य राज्यं व्यभज्यत ॥

કી. કૌ. સ. ૨ શ્લો. ૬૧

3 જુઓ મું. ગે. ગ્રં. ૧ ભા. ૧ પૃ. ૧૯૫ ટિ. ૪

વિ. સં. ૧૨૩૭ કાર્તિક સુદિ ૧૧ નો પરમાર માંડલિકેશ્વર ધારાવર્ષનો હાથલમાંથી એક લેખ મળ્યો છે;[1] જે ઉપરથી આબુના રાજાએ સોલંકીરાજાનું ઉપરીપણું ફેંકી નહોતું દીધું એમ નક્કી થાય છે.

અજમેરના ચોહાણ રાજા પૃથ્વીરાજ અને ભીમ સંબંધી રાસાની કલ્પિત કથાઓ

ભીમદેવના રાજ્યકાળનાં પહેલાં વર્ષોમાં અજમેરના ચોહાણરાજા પૃથ્વીરાજે, પોતાના પિતા સોમેશ્વરને ગુજરાતના રાજા ભીમદેવ બીજાએ મારેલો એ વૈર સંભારીને ભીમ ઉપર ચડાઈ કરી તેને મારી નાખ્યો. અને તેના પુત્રને ગાદી ઉપર બેસાર્યો એ મતલબની લાંબી કથા પૃથ્વીરાજ રાસામાં આપી છે.[2] પણ એ બધી વાત કલ્પિત ઠરે છે. કારણ કે સોમેશ્વર ચોહાણ ઘણું કરી વિ. સં. ૧૨૩૬માં અજમેરની ગાદી ઉપર બેઠો. એ વખતે ભીમ ૯-૧૦ તાજો જ પાટણની ગાદી ઉપર બેઠો હતો. વળી જેમ અજયપાલે અજમેરના રાજા ઉપર મેળવેલા વિજયનો ઉલ્લેખ ગુજરાતના પ્રબંધોમાં તથા ઉત્કીર્ણ લેખોમાં મળે છે તેમ જો ભીમે સોમેશ્વરને માર્યો હોત તો તેનો ઉલ્લેખ પણ પ્રબંધોમાં તથા ભીમના ઉત્કીર્ણ લેખોનાં બિરૂદોમાં મળત, પણ નથી મળતો. બીજું પૃથ્વીરાજે ભીમને માર્યાની વાત એક ક્ષણ પણ ટકે એવી નથી. કારણ કે પૃથ્વીરાજનો દેહાન્ત ઇ. સ. ૧૧૯૩ (વિ. સં. ૧૨૪૯)માં થયો, ત્યારે ભીમદેવનાં તે પછીના કાળનાં વિ. સં. ૧૨૯૬ સુધીનાં અનેક તામ્રપત્રો મળ્યાં છે.

આ પ્રસંગ સંબંધી આબુના પરમાર રાજા જેતસીની મોટી કન્યા મંદોદરી ભોળાભીમને આપી હતી અને ન્હાની ઇચ્છનીને પૃથ્વીરાજ સાથે વરાવી હતી પણ ભીમે ઇચ્છનીની સુંદરતાનાં વખાણ સાંભળી તેનું માગું કર્યું અને એમાંથી પૃથ્વીરાજ અને ભીમ વચ્ચે ઝગડો

---

૧ ઇ. એ. ગ્રં. ૪૩ પૃ. ૧૯૪

૨ જુઓ રાસમાળા આ. ૩ પૃ. ૩૦૬ થી ૩૨૮

જાગ્યો વગેરે કથા પણ કલ્પિત જ છે.[1] આબુના એ વખતના રાજાનું નામ ધારાવર્ષ (સં. ૧૨૨૦ થી ૧૨૭૪) હતું, એના લેખની નોંધ ઉપર કરી છે.

સં. ૧૨૩૭ પછી સં. ૧૨૪૭ની ભીમદેવના રાજ્યકાળની તારીખ એક હસ્તલિખિત ગ્રન્થમાંથી મળે છે, જેમાં એ વખતે લાટદેશમાં સોલનદેવ દંડનાયક હોવાનું તથા રત્નસિંહ મુદ્રાધિકારી હોવાનું લખ્યું છે.[2] પછી સં. ૧૨૫૧માં ભીમદેવના રાજ્યમાં લાટદેશના દર્ભાવતીમાં એક ગ્રન્થ લખાયાની નોંધ મળે છે.[3] સં. ૧૨૫૮માં લખાયેલા એક પુસ્તકમાં પણ ભીમદેવના રાજ્યકાળનો ઉલ્લેખ છે.[4]

મુસલમાનો સાથેની લડાઈ સં. ૧૨૫૪

સં. ૧૨૫૩નો દીવા (ડુંગરપુર રાજ્ય, રાજપુતાના)માંથી એક લેખ મળ્યો છે પણ તેમાંથી કોઈ વિશેષ બનાવનું વર્ણન મળતું નથી.[5] પણ સં. ૧૨૫૪માં બનેલા એક બનાવનું વર્ણન ફારસી તવારિખમાંથી મળે છે. તાજુલમઆસિરમાં લખ્યું છે કે[6] “હિજરી સન ૫૯૩ (વિ. સં. ૧૨૫૪ ઇ. સ. ૧૧૯૭)માં નહરવાલાના રાજા ઉપર ખુસરોએ (કુતુબુદ્દીન ઐબકે) ચડાઈ કરી. જ્યારે એ પાલી અનેનાડોલની પાસે

---

૧ પૃથ્વીરાજ રાસાની આ કથાઓની કલ્પિતતા માટે જુઓ મારો પ્રસ્થાન પુ. ૭ અં. ૧ તથા ૩ માં છપાયેલો ‘ચન્દ બારદાઇનો પૃથ્વીરાજ રાસો’ નામનો લેખ.

૨ જુઓ પીટર્સન રિપોર્ટ અં. ૩ પૃ. ૫૧ જૈ. સા. ઇ. પૃ. ૩૩૭, મું. ગે. પૃ. ૧૯૬

૩ એજન પૃ. ૭૭ જૈ. સા. ઈ પૃ. ૩૩૮

૪ પાટણ સૂચી નં. ૫૫ જૈ. સા. ઈ. પૃ. ૩૪૦

૫ જુઓ રાજપૂતાના મ્યુઝીઅમ અજમેરનો ૧૯૧૪-૧૫નો એન્યુઅલ રિપોર્ટ પૃ. ૨.

૬ જુઓ ભારતકે પ્રાચીન રાજવંશ પ્ર. ભા. પૃ. ૭૭-૭૮માં કરેલો ઉતારો. તથા ઇલીઅટ ગ્ર. ૨ પૃ. ૨૨૯-૩૦.

આવ્યો ત્યારે ત્યાંના કિલ્લાઓ બીલકુલ ખાલી જોવામાં આવ્યા. અને આબુની નીચેના એક ઘાટમાં રાય કર્ણ અને ધારાવર્ષ મોટી સેના લઈને લડવા માટે તૈયાર ઉભા હતા. તેઓનો મોરચો મજબુત હોવાથી તેના ઉપર હુમલો કરવાની મુસલમાનોની હિંમત ન ચાલી. પહેલાં આજ ઠેકાણે સુલતાન શાહબુદ્દીન ઘોરી ઘાયલ થયો હતો.[1] તેથી પોતાની પણ એ દશા કદાચ થાય તો એવી સેનાપતિ (કુતબુદ્દીન)ને બીક લાગી. મુસલમાનોને આ રીતે આગળપાછળ થતા જોઈ હિન્દુ યોદ્ધાઓને થયું કે મુસલમાનો ડરી ગયા છે એટલે તેઓ મેદાનમાં આવ્યા. પછી બે વચ્ચે સવારથી બપોર સુધી ભીષણ લડાઈ થઈ. તેમાં હિન્દુઓએ પીઠ દેખાડી. તેઓનાં પચાસ હજાર માણસો મરી ગયાં અને વીશહજાર કેદ થયાં."

બીજા હેવાલમાં "રાય ભીમદેવને હરાવ્યો અને સુલતાનનું વેર લીધું એમ લખ્યું છે."[2] તે ઇ. સ. ૧૧૭૮માં મૂળરાજને હાથે આવેલી હારનું જ સમજવું. મુસલમાનોને આ હુમલાને પરિણામે કાંઈ મળ્યું નથી એ દેખીતું છે. વળી આ લડાઈમાં આબુના માંડલિકેશ્વર ધારાવર્ષે ગુજરાત તરફથી મુસલમાનો સામે જેમ ટક્કર ઝીલી છે તેમ તેણે જ મૂળરાજના વખતનો મહમુદ ઘોરીનો હુમલો પાછો હઠાવવામાં મૂળરાજના સામંત તરીકે પરાક્રમ કર્યું હશે એમ ઉપર તાજુલમઆસીરમાંથી ઉતારેલા કટકાથી જણાય છે.

વિ. સં. ૧૨૫૬ના ભાદ્રપદ અમાસ વાર મંગળ (ઇ. સ. ૧૧૯૯ સપ્ટેમ્બર તા. ૨૧)નું ભીમદેવ બીજાનું તામ્રપત્ર પાટણમાંથી મળ્યું છે.[3] જેમાં ભીમદેવ પોતાને અભિનવ સિદ્ધરાજ કહે છે. આ પછીનાં તામ્રપત્રોમાં પણ આ બિરૂદ મળે છે. એ ઉપરથી ૫૦ વર્ષમાં

---

૧ મૂળરાજ સાથે ઉપર પૃ. ૩૩૯માં ઉલ્લેખેલી લડાઈ આબુના ઘાટમાં જ થયેલી અને તેમાં શાહબુદ્દીન (મહમદ) ઘોરી ઘાયલ થયેલો તેનું આ સૂચન છે.

૨ જુઓ હલીઅટ ગ્રં. ૨ પૃ. ૨૩૦.

૩ ઇ. એ. ગ્રં. ૧૧ પૃ. ૭૧. ગુ. એ. લે. નં. ૧૫૮

સિદ્ધરાજ ચૌલુક્યવંશનો આદર્શ રાજા ગણાવા લાગ્યો હતો એમ દેખાય છે. ઉપરના તામ્રપત્રથી ભીમદેવે ભગવાન ભવાનીપતિને પૂજીને મહિસાણા ગામના આનલેશ્વરદેવની નજીકની ચાર હળ જમીન, ઝાડ વગેરે સાથે 'સહિરણ્યભાગભોગ' રાયકવાળ જ્ઞાતિના બ્રાહ્મણ જ્યોતિ (જોષી) સોઢલના પુત્ર આસધરને દાનમાં આપી છે.

આ લેખનો લેખક મોઢવંશનો મહાક્ષપટલિક વેજલનો પુત્ર શ્રીકુંવર છે અને દૂતક મહાસાંધિવિગ્રહિક ઠ. શ્રી ભીમાક છે. શ્રી ભીમદેવસ્ય એ રીતે રાજાની સહી છે.

ભીમદેવની રાણી લીલાદેવી

વિ. સં. ૧૨૬૩ શ્રાવણ સુદિ બીજને વાર રવિ (ઇ. સ. ૧૨૦૬ જુલાઈ તા. ૯)નું પણ ભીમદેવ બીજાનું તામ્રપત્ર મળ્યું છે.[1] એમાં લખ્યું છે કે ભીમદેવ બીજાએ ઉપલી તિથિએ વ્યતીપાત પર્વમાં નાહીને ભગવાન ભવાનીપતિને પૂજીને માતાપિતાના તથા પોતાના પુણ્ય અને યશની અભિવૃદ્ધિ માટે પોતાની રાણી લીલાદેવીના નામથી કરીરા અને માલકતરી ગામો વચ્ચે લીલાપુર વસાવી તેમાં જે ભીમેશ્વર અને લીલેશ્વર મહાદેવ સ્થાપેલા તેને અંગે ચાલતાં પ્રપા (પરબ) અને સત્રાગાર માટે ગંભૂતાપથકનું ઇદિલા ગામ આપ્યું.

આ લેખનો લેખક કાયસ્થ મહાક્ષપટલિક ઠ. શ્રીકુમરપુત્ર ઠ. વોસરિ છે અને દૂતક મહાસાંધિવિગ્રહિક ઠ. શ્રીસૂ. સહી શ્રી ભીમદેવની છે.

ભીમદેવની આ રાણી લીલાદેવી ચોહાણ રાણા સમરસિંહની દીકરી (चाहुराणसमरसिंहसुता) હોવાનું આ લેખમાંજ કહ્યું છે. આ સમરસિંહ તે ઝાલોરના ચોહાણ કીર્તિપાલનો પુત્ર સમરસિંહ છે; જેના સં. ૧૨૩૯ અને સં. ૧૨૪૨ના બે લેખો મળ્યા છે.[2]

---

૧ ઇ. એ. ગ્રં. ૬ પૃ. ૧૯૪. ગુ. ઐ. લે. નં. ૧૬૦

૨ જુઓ એ. ઇ. ગ્રં ૧૧ પૃ. ૭૪ તથા ભારત કે પ્રાચીન રાજવંશ પ્ર. ભા. પૃ. ૩૦૩. આ સમરસિંહના પિતા કીર્તિપાલથી ચોહાણની ઝાલોરની શાખા ચાલી છે. જુઓ પરિશિષ્ટ ૨.

સં. ૧૨૬૩ સુધી તો મેવાડ ગુજરાતના રાજાને તાબે હતું.

વિ. સં. ૧૨૬૩નું જ ભીમદેવ બીજાનું આહડનું એક તામ્રપત્ર શ્રી. ગૌ. હી. ઓઝાને મળ્યું છે,[1] અને એ ઉપરથી શ્રી. ઓઝાજી કહે છે તેમ સં. ૧૨૬૩ સુધી મેવાડનો પ્રદેશ ગુજરાતના રાજાને તાબે હતો એમ સિદ્ધ થાય છે.

વિ. સં. ૧૨૬૪ (ઈ. સ. ૧૨૦૭) આષાઢ સુદિ ૨ સોમનું ભાવનગર પાસે ટીમાણામાંથી તામ્રપત્ર મળ્યું છે.[2] તેમાં લખ્યું છે કે "સમસ્ત રાજાવલી સમલંકૃત પરમેશ્વર પરમભટ્ટારક (વગેરે વગેરે) ભીમદેવના રાજ્યકાળમાં તેના મહામાત્ય રાણકશ્રી ચાચિગદેવ શ્રી કરણાદિ સમસ્ત મુદ્રાવ્યાપાર કરતા હતા ત્યારે ટિંબાણકમાં મેહરરાજ (મેરનો રાજા ?) જગમલ્લે પોતાના પિતા અને માતાના નામથી ચઉડેશ્વર તથા પૃથિવીદેવીશ્વરનાં મંદિરો તળાજામાં કરાવ્યાં. ત્યારે તે દેવોનાં પૂજા વગેરેના ખર્ચ માટે પ્રુસસર અને કુટાવલી ગામની (અમુક માપમાં) જમીન આપી છે. આ જમીનમાંથી દશપાથ જમીન બગીચા માટે રાખી છે. વળી હારપાળે સો દ્રમ્મ આપ્યા છે. વલહલના તથા ટીંબાણકના વેપારીઓએ દરેકે એક એક રૂપક આપ્યો છે." વ્યવસ્થા માટે આઠ ટ્રસ્ટીઓ નીમેલા છે.

આ લેખ ઉપરથી કાઠીઆવાડમાં સૂનવંદ્રી (શેત્રુંજી)ના કાંઠાસુધી ભીમદેવની સત્તા ૧૨૬૪ સુધી ચાલુ હતી, એમ સિદ્ધ થાય છે.

વિ, સં. ૧૨૬૫ વૈશાખ સુદિ ૧૫ ભૌમવારનો એક લેખ આબુના ચંદ્રાવતીનાથ માંડલિક શ્રીધારાવર્ષનો મળ્યો છે[3] જેમાં એ પોતાને માંડલિક કહે છે એટલુંજ નહિ પણ "ચૌલુક્યોદ્ધરણ. પરમ ભટ્ટારક મહારાજાધિરાજ શ્રીભીમદેવના રાજ્યમાં મહામુદ્રામાત્ય શ્રીઠાભુ હતા ત્યારે" એ રીતે ભીમદેવનું તથા તેના અમાત્યનું વર્ણન કર્યું છે. આ

---

૧ જુઓ વડોદરાની ઓરીએન્ટલ કોન્ફરન્સનો રિપોર્ટ પૃ. ૬૪૩

૨ ઈ. એ. ગ્રં ૧૧ પૃ. ૩૩૭.

૩ જુઓ ઈ. એ. ગ્રં ૧૧ પૃ. ૨૨૦. ગુ. ઐ. લે. નં. ૧૬૧

લેખમાં આબુમાં આવેલા કનખલ તીર્થના કોટેશ્વરના શિવમંદિરના કેદારરાશિએ કરેલા જીર્ણોદ્ધારની નીચેની વિગતો લખી છે.

(૧) કોટેશ્વરનો જીર્ણોદ્ધાર કર્યો, (૨) તીર્થમાં પથરા જડાવ્યા. (૩) અતુલનાથનો જીર્ણોદ્ધાર કર્યો. (૪) શૂલ પાણિનાં બે નવાં મંદિરો કરાવ્યાં (૫) કનખલ શંભુના મંદિરમાં કસોટીના પથ્થરના થાંભલાઓ વાળો મંડપ બંધાવ્યો (૬) કેદાર રાશિની બેન મોક્ષેશ્વરીએ પણ એક મંદિર બંધાવ્યું.

[1]આબુના આ ધારાવર્ષનો સં. ૧૨૭૧નો પણ એક લેખ મળ્યો છે.[1] જેમાંયે તેણે પોતાને મહામંડલેશ્વર કહેલ છે.

વિ. સં. ૧૨૬૬ સિંહ સં. ૯૬ માર્ગશીર્ષ શુક્લ ૧૪નું ભીમદેવ બીજાનું એક તામ્રપત્ર મળ્યું છે. તેમાં મહામાત્યનું નામ રત્નપાલ લખ્યું છે.[2] આ લેખમાં લખ્યું છે કે ભીમદેવની કૃપાથી જેને પટ્ટલા (પટ્ટો) મળેલ છે તે મહાપ્રતિશ્રી સોમરાજદેવે ભોગવાતા સુરાષ્ટ્ર મંડલમાં વામનસ્થલી (વણથલી)માં નીચેનું શાસન આપવામાં આવ્યું છે. જેમાં પ્રાગ્વાટ (પોરવાડ) શ્રાવાલલ્હરાના પુત્ર મહીપાલે ઘંટેલાણા ગામમાં બંધાવેલાં વાવ તથા પ્રપા (પરબ) કાયમ ચાલુ રાખવા માટે નાગરજ્ઞાતિના પારાશરના પુત્ર માધવને ઘટેલા ગામની અમુક જમીન તથા આકવણીઆ ગામના ઉત્તર ભાગનું એક ખાંડી અનાજ જેમાંથી નીપજે એવું ખેતર આપ્યું છે.

આ લખતના સાક્ષીઓમાં સોમનાથના સ્થાનપતિ દુર્વાસુ, વીશ-કેશ્વરના સ્થાન પ્રતિ ત્રિભલજ, શ્રીકેદારમઠના સ્થાનપતિ, કપિલેશ્વરના સ્થાનપતિ, તથા ગામની બ્રહ્મપુરીના બ્રાહ્મણ મધુસૂદન પંડિત વગેરે તથા મહાજનના મોઢશ્રેષ્ઠી તથા પોરવાડ શ્રેષ્ઠીઓ છે. વળી આ લખત ધર્મવહિ (ધાર્મિક દાનોના ચોપડામાં)માં ઉતાર્યું છે (લખ્યિત) એમ છેલ્લે લખ્યું છે.

---

૧ દે. રા. ભાંડારકરનું નોર્ધર્ન લીસ્ટ નં. ૪૬૩.
૨ જુઓ ઇં. એ. મં. ૧૮ પૃ. ૧૧૦. ગુ. ઐ. લે. નં. ૧૬૨.

ભીમદેવના પાંચેક ઉત્કીર્ણ લેખો એમાંથી એ વખતની સામાજીક ધાર્મિક સ્થિતિની જે માહીતી મળે છે તે મૂળરૂપમાં જ વાંચનાર જોઈ શકે માટે ઉપર ઉતાર્યા છે. આ લેખો ઉપરથી જે રાજકીય માહીતી મળે છે તેની નોંધ અહીંજ કર્તવ્ય છે. ઉપરના લેખોથી સ્પષ્ટ દેખાય છે કે ભીમદેવને ગાદીએ બેઠે ત્રીશ વર્ષ થયાં ત્યાંસુધી તો એક તરફ આબુનો પરમાર રાજા એનો સામંત રહ્યો છે, બીજી તરફથી ડુંગરપુર અને મેવાડના પ્રદેશો પણ ભીમદેવને તાબે છે[1] અને ત્રીજી તરફથી સોરઠ એટલે આખો કાઠીઆવાડ તાબે છે. કારણ કે ભાવનગર પાસેથી અને જૂનાગઢ પાસેથી લેખો મળ્યા છે. અને સંવત ૧૨૭૩નો

---

૧ અજયદેવના પ્રકરણમાં મેવાડના રાજા સામંતસિંહ સાથે અજયદેવને થયેલી લડાઇનો ઉપર ઉલ્લેખ કર્યો છે એ લડાઈ સામંતસિંહે ગુજરાતથી સ્વતંત્ર થવા માટે કરી હોવાનો સંભવ છે. પણ એ લડાઈને પરિણામે સામંતસિંહ નબળો પડયો અને ભીમદેવના સામન્ત નડોલના ચોહાણકીતુ (કીર્તિપાલ) એ તેનું રાજ્ય લઈ લીધું. એટલે સામંતસિંહે વાગડ (ડુંગરપુર અને વાંસવાડા) માં રાજ્ય સ્થાપ્યું અને તેના ન્હાનાભાઇ કુમારસિંહે ગુજરાતના રાજા સાથે ફરી મેળ કરી તેનું આધિપત્ય કબુલ કરી મેવાડનું રાજ્ય પાછું મેળવ્યું. આ બનાવ સં. ૧૨૩૯ પ્હેલાં બન્યો હોવો જોઈએ કારણ કે એ વખતે કીતુનો પુત્ર જાલોરની ગાદી ઉપર હતો.

કુંભલગઢની પ્રશસ્તિ (શ્લો. ૧૪૯, ૧૫૦, ૧૫૧) માં ઉપરની વાતનો સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ છે:—

सामंतसिंहनामा भूपतिर्भूतले जातो ।
भ्राता कुमारसिंहो भूत् स्वराज्यग्राहिणं परम्
देशान्निष्कासयामास कीतुसंज्ञं नृपं तु यः ॥
स्वीकृतमाघाटपुरं गुर्ज्जरनृपतिं प्रसाद्य

જુઓ રાજપૂતાનેકા ઇતિહાસ ખં. ૧ પૃ. ૪૫૧ ટિ. ૨ પૃ. ૪૫૮ તથા પૃ. ૪૫૨

ઉપરની હકીકત ધ્યાનમાં લેવાથી મેવાડ ભીમદેવને આધીન હોવાનું કારણ સમજાશે.

સોમનાથ પાટણમાંથી લેખ મળ્યો છે (જે વિગતવાર આગળ જોઈશું) તથા સં. ૧૨૭૫નો લેખ જામનગર તાબે ખંભાળીઆ પાસે આવેલા ભરાણા ગામમાંથી મળ્યો છે.[1]

ટુંકામાં સિદ્ધરાજ કુમારપાલ પાસેથી જે વિશાળ રાજ્યનો વારસો મળેલો તે ભીમદેવે ત્રીશવર્ષ સુધી તો લગભગ અખંડ જાળવી રાખ્યો છે. એટલે એ બાળક હોવાથી એણે રાજ્ય ખોયું એમ કહેવું એ ખોટું છે. છતાં ભીમદેવના સમયમાં જ જો કે એના રાજ્યકાળના ત્રીશવર્ષ પછી ગુજરાતના સામ્રાજ્યની કળા ઘટવા માંડી છે એ ચોક્કસ છે.

માળવા સાથેનાં યુદ્ધો અને માળવા ખોયું

હવે કેવી રીતે ક્ષીણતા શરૂ થઈ તે જોઈએ. શરૂઆત માળવાથી થઇ જણાય છે. માળવા પ્રદેશ પાછો લેવા પ્રયત્નો કરવામાં રાજા ભોજના વંશજો કાંઇ બાકી ન રાખે એ સ્વાભાવિક છે. અજયદેવના વિ. સં. ૧૨૨૯ના લેખની પછીની તારિખનો ગુજરાતના રાજવંશનો કોઈ લેખ માળવામાંથી મળ્યો નથી. એટલે માળવાના પરમારોએ ગુજરાતની ધુંસરી ભીમદેવના રાજ્યના આરંભકાળમાં જ ફેંકી દીધી હોય તો એમાં અસંભવ નથી પણ એ વિષે ચોક્કસ કહેવા માટે કાંઈ પુરાવો નથી. પણ માળવાના રાજા વિંધ્યવર્મા સાથે ભીમદેવને એક લડાઈ થઈ છે જેનો ચોક્કસ સમય કહેવો મુશ્કેલ છે, પણ વિ. સં. ૧૨૩૪ પછી અને ૧૨૬૫ પહેલાં થઈ છે, એટલું નક્કી. એનો ઉલ્લેખ સોમેશ્વરે કર્યો છે એ કહે છે કે "સોલંકી રાજાએ પોતાના પિના કુમારને સેનાપતિ બનાવીને મોકલ્યો અને તેણે ધારાનો રાજા વિંધ્યવર્મા રણભૂમિ છોડીને ભાગી જતાં તેનું ગોગારથાન નામનું શહેર ભાંગી ત્યાં મહેલને ઠેકાણે કુવો ખોદ્યો."[2]

[1] વિ. સં. ૧૨૩૫ ભાદરવા સુદના ભરાણા ગામમાંથી મળેલા લેખ માટે જુઓ ભાવનગર પ્રા. અને સં. લેખો પૃ. ૨૦૪ ગુ. ઐ. લે. નં. ૧૬૪

[2] જુઓઃ—

सेनानीर्विदधे कुमार इति यः शंके पुलुक्येन्दुना

સોમેશ્વરનું આ કથન સત્ય હોય તો વિન્ધ્યવર્મા સ્વતંત્ર થવાના પ્રયત્નમાં ફાવ્યો નહિ એવો એનો અર્થ થાય. જો કે ગૂર્જર સત્તાનો ઉચ્છેદ કરવાનો એને ભારે આગ્રહ હતો એમ અર્જુન વર્માના સં. ૧૨૭૨ના લેખમાં કહ્યું છે.[૧] વિન્ધ્યવર્મા પછી એનો પુત્ર સુભટવર્મા આવ્યો. આ સુભટવર્મા કે સોહડવિષે પ્ર. ચિં. (પૃ. ૨૦૫)માં લખ્યું છે કે "ભીમદેવના રાજ્યકાળમાં માળવાનો શ્રીસોહડ નામનો રાજા ગૂર્જરદેશના વિનાશ માટે સીમાડા સુધી ચડી આવ્યો; ત્યાં ગૂર્જર દેશના પ્રધાને તેની સામે જઈને કહ્યું કે "હે રાજારૂપ સૂર્ય તમારો પ્રતાપ પૂર્વ દિશામાં જ શોભે છે, પણ પશ્ચિમ દિશામાં ઉતરતાં એ પ્રતાપનો લય થઈ જાય છે." આ વિરૂદ્ધ વાણી સાંભળીને તે પાછો ફરી ગયો. માળવા ગૂજરાતની પૂર્વે આવેલું હોવાથી "તમે માળવામાં ભલે સ્વતંત્રતાથી રાજ્ય કરો પણ ગૂજરાતમાં ન આવશો" એમ ઉપરના પ્ર. ચિં. ના શ્લોકની મતલબ જણાય છે. પણ એવા ખાલી ઉપદેશથી કોઇ ચડી આવેલો રાજા પાછો ન જાય, એના પુત્ર અર્જુનવર્માના ઉપર ઉલ્લેખેલા લેખમાં તો લખ્યું છે કે "સૂર્ય જેવા સુભટવર્માનો પ્રતાપ ગૂર્જરોના પાટણમાં હજી સુધી બળ્યા કરે છે."[૨] ઉભયપક્ષોનાં કથનો વાંચતાં એમ લાગે છે કે વિંધ્યવર્માએ ગૂજરાતની ધુંસરી ફેંકી દેવા પ્રયત્નો કર્યા પણ ફાવ્યો નહિ, પણ તેનો અનુયાયી સુભટવર્મા સ્વતંત્ર થઈ શક્યો એટલું જ નહિ પણ તેણે ગુજરાત ઉપર

धाराधीशे विन्ध्यवर्मण्यवन्ध्य क्रोधाध्माते व्याजिमुत्सृज्य याते
गोगस्थानं पत्तनं तस्य भङ्क्त्वा सौधस्थाने खानितो येन कूपः ॥

સુરથોત્સવ સ. ૧૫ શ્લો. ૩૫-૩૬

૧ गूर्जरोच्छेदनिर्बन्धी विन्ध्यवर्मा महाभुजः ।

વિ. સં. ૧૨૭૨નું અર્જુનવર્માનું તામ્રપત્ર પ્રા. લે. મા. સં. ૩ શ્લો. ૧૨

૨ यस्य ज्वलति दिग्जेतुः प्रतापस्तपनद्युतेः ।
दावाग्निच्छद्मनाद्यापि गर्जन्गूर्जरपत्तने ॥

એજન શ્લો. ૧૫

હુમલો કર્યો, કદાચ ગુજરાતનાં થોડાં ગામો ખાલ્યાં હશે, પણ ગુજરાતના રાજાના સામંત લવણપ્રસાદને રસ્તામાં પર્વત પેઠે અડગ ઉભેલા જોઈને, સોમેશ્વર કહે છે તેમ ચડી આવેલો સુભટવર્મા પાછો વળી ગયો[1] એમ લાગે છે. અર્જુનવર્માના ગુરૂ મદનની લખેલી તથા પથ્થર ઉપર કોતરાવેલી પારિજાતમંજરી નામની નાટિકામાં આ યુદ્ધનો ઉલ્લેખ છે, ત્યાં પર્વપર્વત (પાવાગઢ) પાસે આ યુદ્ધ થયું હોવાનું લખ્યું છે.[2] સુભટવર્માની આ ચડાઈ અને તેનું પાછા વળવું સં. ૧૨૬૬–૬૭માં બન્યું હોવાનો સંભવ છે, કારણ કે સં. ૧૨૬૭ના ભાદ્રપદ સુદિ ૧૫ને બુધનું તો તેના પુત્ર અર્જુનવર્માનું તામ્રપત્ર મળ્યું છે.[3] પ્ર. ચિ. (પૃ. ૨૦૫) આગળ લખે છે કે "પણ પછી તેના પુત્ર અર્જુનદેવે ગૂર્જરદેશને હરાવ્યો પણ હતો." માળવાના અર્જુનદેવની આ વિજયી ચડાઈ વિ. સં. ૧૨૭૩ પહેલાં થઈ હોય એમ લાગે છે; કારણ કે વિ. સં. ૧૨૭૩ની, પ્રભાસપાટણમાંથી ભીમદેવના રાજ્યકાળની શ્રીધરપ્રશસ્તિ મળી છે, તેમાં લખ્યું છે કે "શ્રીધરે પોતાની મંત્ર શક્તિવડે માળવાના હાથીઓએ હલાવેલી પૃથ્વીને (ગુજરાતની ભૂમિને) પાછી સ્થિર કરી અને પોતાની શક્તિથી દેવપાટણ (પ્રભાસપાટણ)ને પાળ્યું."[4]

---

૧ पुरो मन्दरवद्वीक्ष्य यं निष्कम्पतया स्थितम् ।
विनिवृत्तमुपेत्यापि धाराधीशपयोधिना ॥
કી. કૌ. સ. ૨ શ્લો. ૭૪

૨ જુઓ કાન્તમાળા પૃ. ૧૨૫માં પારિજાત મંજરી વિષે લેખ.

૩ જ. એ. ઓ. સો. બેં. અં. ૫ પૃ. ૩૭૮

૪ ....(मालवतमाल) वनायमान
सेनागजप्रकरभंगुरितां भुवं यः ।
भूयःस्थिरां सपदि मंत्रबलेन कृत्वा
श्रीदेवपत्तनमपालयदात्मशक्त्या ॥
એ. ઈ. અં. ૨ પૃ. ૪૩૭ શ્લો. ૪૨

પણ તે પછી ૧૨૭૫થી ૧૨૮૦ વચ્ચેનાં કોઈ પણ વર્ષમાં ઉપર કહેલા મુસલમાની હુમલાઓથી તથા પુષ્કળ દાનોથી જેની તિજોરીનું તળીયું દેખાઈ ગયું હતું તે ભીમદેવના રાજ્યને બળવાન મંડલીકોએ તથા મંત્રીઓએ દબાવવા માંડયું[1] અને છેવટ જયંતસિંહે પાટણની ગાદી જ પચાવી પાડી. આ જયંતસિંહ સોલંકીવંશનો જ હતો એમ એના મંડલીકે સં. ૧૨૮૦માં આપેલા દાનપત્રમાં[2] કહેલ છે. એ દાનપત્રમાં એ જ વંશનાં આગલાં દાનપત્રોના ધોરણ પ્રમાણે જ સોલંકી વંશાવળી આપી છે તથા એ વંશના પ્રત્યેક રાજાને સમસ્ત રાજાવલીસમલંકૃત અને ઉમાપતિવરલબ્ધપ્રસાદપ્રૌઢપ્રતાપ જેવાં બિરૂદો લગાડયાં છે. અને ભીમદેવ સુધી વંશાવળી આપ્યા પછી પોતાનું વર્ણન શરૂ કરે છે. વળી ભીમદેવને ઉઠાડી મૂકી ગાદી પચાવી પાડનાર આ જયંતસિંહ પોતાને વિષે 'દુર્દૈવદાવાનલદગ્ધગૂર્જરધરા બીજપ્રરોહૈકપર્જન્ય' એટલે દુર્દૈવરૂપ અગ્નિથી બળી ગયેલી ગૂર્જરભૂમિમાં બીજ ઉગી શકે એ માટે જેણે એકલાએ વરસાદનું કામ કર્યું છે, એવી બડાઈ હાંકે છે. આ જયંતસિંહ મુખ્ય સોલંકીવંશનો કોઇ ભાયાત જ હોવો જોઇએ. જોકે કોઇ પ્રબંધમાં આનું નામ નથી. અને એના લેખમાં એનો મુખ્ય વંશ સાથે સંબંધ બતાવ્યો નથી. ગમે

---

१ सततविततदानक्षीणनिःशेषलक्ष्मीः,
बलकवलितभूमीमण्डलो मण्डलेशैः

... ...

સુ. સં. સ. ૨ શ્લો. ૫૧

मन्त्रिभिर्माण्डलीकैश्च बलवद्भिः शनैः शनैः ।
बालस्य भूमिपालस्य तस्य राज्यं व्यभज्यत ॥

કી. કૌ. સ. ૨ શ્લો. ૬૧

૨ જુઓ ઇ. એ. ગ્રં. ૬ પૃ. ૧૯૬માં તથા ગુ. ઐ. લે. નં. ૧૬૫માં છપાયેલું જયંતસિંહનું પોષ સુદિ ૩નું દાનપત્ર.

તેમ પણ, તેના ટુંકા રાજ્યકાળમાં તેના મંડલીકે વર્ધીપથકમાં સાંપાવાડા ગામ અને ગંભૂતા પથકમાં ડેડીયાપાટકનો એક ભૂમિખંડ રાણક આનાના પુત્ર લુણપસાકે પોતાની માતાના નામથી વસાવેલા સલખણપુરમાં પોતાના પિતા અને માતાના નામથી સ્થાપેલા શ્રી આનલેશ્વર અને શ્રી સલખણેશ્વર દેવ માટે દાનમાં આપેલ છે. અને આ દાનપત્રથી જ જયંતસિંહ વિષે આટલી માહીતી મળે છે.

આ લેખમાં ઉલ્લેખેલાં ગામો રાધણપુર રાજ્યમાં તથા વીરમગામથી પાટણના રસ્તામાં હાલમાં નામના સ્હેજ ફેરફાર સાથે મળે છે.

ભીમદેવે રાજ્ય પાછું મેળવ્યું સં. ૧૨૮૩ પહેલાં

આ જયંતસિંહના રાજ્યકાળ દરમિયાન ભીમદેવનું શું થયું તેનો કાંઈ પત્તો લાગતો નથી. પણ તેણે સં. ૧૨૮૩ કાર્તિક સુદિ ૧૫ને દિવસે મંડલી ગામના મૂલેશ્વરદેવના મઠના સ્થાનાધિપતિ વેદગર્ભરાશિને નતાઉલ ગામનું દાન આપ્યું છે.[1] એ જોતાં સં. ૧૨૮૩ પહેલાં ભીમદેવે પોતાનું રાજ્ય મેળવ્યું છે, એટલું નક્કી. આ મંડલીગામ વઢીઆરમાં આવ્યું છે અને ગૂજરાતના સોલંકીવંશના મૂળ પુરૂષ મૂળરાજે ત્યાં સ્થાપેલા મૂળનાથદેવ કે મૂલેશ્વરદેવ, જેને મૂળરાજે પોતે પોતે સં. ૧૦૪૩માં દાન આપેલું તેને જ, આ દાન અપાયેલું છે. આ દાનપત્રના લેખકનું નામ છે કાયસ્થ અક્ષપટલિક સોમસિંહ અને દૂતકનું નામ છે મહાસંધિવિગ્રહિક ઠ. શ્રી વહુદેવ.

સં. ૧૨૮૭માં પણ[2] મંડલીના આ મઠપતિ વેદગર્ભ રાશિને જ સં. ૧૨૮૦ના લેખમાં કહેલા આનલેશ્વર અને સલખણેશ્વરનાં પૂજા વગેરે માટે તથા સત્રાગારમાં બ્રાહ્મણોના ભોજન માટે વર્ધીપથકનું જ દેવાઉ નામનું ગામ ભીમદેવે આપ્યું છે. આ દાનપત્રના લેખક અને દૂતક સં. ૧૨૮૩ના દાનપત્રવાળા જ છે. વળી એજ વેદગર્ભરાશિને સં. ૧૨૮૮ ભાદરવા સુદિ ૧ને દિવસે ભીમદેવે અણહિલપાટકમાં નાહીને

---

૧ જુઓ ઈ. એ. ગ્રં. ૬ પૃ. ૧૯૯ ગુ. ઐ. લે. નં. ૧૬૬
૨ જુઓ ઈ. એ. ગ્રં. ૬ પૃ. ૨૦૧ ગુ. ઐ. લે. નં. ૧૭૦

ચરાચરગુરૂ ભગવાન ભવાનીપતિને પૂજીને ઉપર કહેલા દેવોની જ પૂજા માટે તથા સત્રાગારમાં ભટ્ટારકો (શૈવ સાધુઓ)ના ભોજન માટે દાન આપ્યું છે.[૧] આ દાનપત્રના લેખક અને દૂતક એના એ જ છે.

મંડલીના આ મઠપતિ પાશુપતાચાર્ય વેદગર્ભ રાશિ માટે ભીમદેવને બહુ માન હોય એમ લાગે છે. કારણકે ઉપરના બે ઉપરાંત સં. ૧૨૯૫ માર્ગશીર્ષ સુદિ ૧૪ને દિવસે પણ એ જ વેદગર્ભરાશિને સોલંકી રાણા લૂણપસાના પુત્ર રાણા વીરમે ઘુસડીમાં બંધાવેલ વીરમેશ્વર દેવ તથા શ્રી સૂમલેશ્વર દેવનાં નૈવેદ્ય, પંચોપચાર પૂજા માટે દાન આપેલું છે.[૨] આ દાનપત્રના લેખક અક્ષપટલિક સોમસિંહ અને દૂતક. વયજલદેવ છે. આ દાનપત્રના પહેલા પત્રા ઉપર ભીમદેવની રાણી સૂમલદેવીની સહી છે. એ રાણીના નામ ઉપરથી જ સૂમલેશ્વર મહાદેવ સ્થાપવામાં આવ્યા હશે. પાશુપતાચાર્ય વેદગર્ભરાશિને ઘણાં શૈવમંદિરોનો વહીવટ સોંપ્યો હોય એમ આ ઉપરથી જણાય છે.

ભીમદેવના સમયનું છેલ્લું દાનપત્ર સં. ૧૨૯૬નું મળ્યું છે.[૩] જેમાં એ જ વેદગર્ભરાશિને પોતાના માતપિતાના તથા મહારાણી સૂમલદેવીના પુણ્યાર્થે સં. ૧૨૮૮ના દાનપત્રવાળા વીરમેશ્વર અને સૂમલેશ્વરદેવનાં નૈવેદ્યપૂજા વગેરે માટે ગામનું દાન આપ્યું છે. આ દાનપત્રના લેખક છે. કાયસ્થ ઠ. શ્રી:સોમસિંહ, અને દૂતક મહાસંધિવિગ્રહિક શ્રીવયજલદેવ.

સં. ૧૨૮૦ પછી બનેલા કેટલાક બનાવોનું વર્ણન ભીમદેવના મહામંડલેશ્વર લવણપ્રસાદ વીરધવલના વૃત્તાંત માટે બાજુ ઉપર રાખી ભીમદેવના રાજ્યકાળની લગભગ સમાપ્તિપર્યંત તેનાં દાનપત્રોની મદદથી આપણે પહોંચી ગયા છીએ. વિચારશ્રેણી પ્રમાણે સં. ૧૨૯૮માં ભીમદેવનો દેહ પડી ગયો અને સં. ૧૨૯૯નું તો તેના અનુયાયી ત્રિભુવનપાલનું દાનપત્ર મળ્યું છે.

---

૧ જુઓ ઇ. એ. ગ્રં ૬ પૃ. ૨૦૩ ગુ. ઐ. લે. નં. ૧૮૬
૨ એજન પૃ. ૨૦૫
૩ એજન પૃ. એજ ગુ. ઐ. લે. નં. ૨૦૧

ભીમદેવની રાણીઓ

ભીમદેવની બે રાણીઓ (૧) લીલાદેવી અને (૨) સુમલદેવીનાં નામો ઉપર આવી ગયાં છે.

મંત્રીઓ અને સામંતો

ભીમદેવના મંત્રીમંડળમાં મહામાત્ય તરીકે રાણુક ચાચિકદેવ, રત્નપાલ, ઠાભૂ જેવાં તેમજ અક્ષપટલિક અને સંધિવિગ્રહિક તરીકે સોમસિંહ, વયજલદેવ જેવાં જે નામો ઉત્કીર્ણ લેખોમાં મળે છે તેની નોંધ ઉપર આવી ગઇ છે. એટલે અહીં પુનરુક્તિ નથી કરી. પણ સં. ૧૨૯૬માં અંબડ મહામાત્ય હોવાનો ઉલ્લેખ એક ગ્રન્થની પ્રશસ્તિમાંથી મળે છે[૧].

સામંતોમાં ચોહાણવંશ ભીમદેવને ઘણા વખત સુધી નીમકહલાલ રહ્યો છે. વિ. સં. ૧૨૬૫નાં તથા વિ. સં. ૧૨૮૩ના બે લેખો બાલી પરગણામાંથી મળેલા છે[૨]. જે ઉપરથી સં. ૧૨૮૩ સુધી ગોડવાડ જીલ્લામાં ભીમદેવના ચોહાણ સામન્ત ધાંધલદેવનું રાજ્ય હતું એમ નિશ્ચય થાય છે. નડૂલના ચોહાણવંશના કીર્તિપાલથી જાલોરની શાખા ચાલી છે. આ કીર્તિપાલ અને તેનો પુત્ર સમરસિંહ જે ભીમદેવનો સસરો થાય તેઓ પણ ભીમદેવના સામંત હતા.

બીજો મોટો સામત તે આબુનો પરમાર રાજા ધારાવર્ષ વિ. સં. ૧૨૭૬ સુધી ચંદ્રાવતીની ગાદી ઉપર હતો અને ભીમદેવથી સ્વતંત્ર થવાનો તેણે પ્રયત્ન કર્યો ન હતો. ધારાવર્ષ પછી તેનો પુત્ર સોમસિંહ ચંદ્રાવતીની ગાદી ઉપર બેઠો. વિ. સં. ૧૨૮૭ની આબુના તેજપાળ

---

૧ જુઓ ઉપદેશ કંદલીની સં. ૧૨૯૬ માં લખાયેલી પ્રતની પ્રશસ્તિ પી. ૨. ૫ પૃ. ૫૦ જૈ. સા. ઇ. પૃ. ૩૪૨ તથા ટિ. ૩૭૧

૨ પ્રો. રિ. આ. સ. ઈ. વે. સ. ૧૯૦૮ પૃ. ૪૯-૫૦ તથા ભારત કે પ્રાચીન રાજવંશ પ્ર. ભા. પૃ. ૨૯૮.

મંદિરની પ્રશસ્તિમાં આ સોમસિંહને મહામંડલેશ્વરરાજ કહેલ છે;[1] એ જોતાં તેણે પણ ભીમદેવથી સ્વતંત્ર થવાનો પ્રયાસ કર્યો નથી.

એ ઉપરાંત રાણક આનાના પુત્ર લૂણપસાકનો પુત્ર વીરમ પણ ભીમદેવનો સામંત હોય એમ લાગે છે. આ રાણો લૂણપસાક અજયદેવે નીમેલો માળવાનો દંડનાયક હતો એ ઉપર આવી ગયું છે. અને સં. ૧૨૯૫ના લેખ ઉપરથી આ વીરમ ભીમદેવનો સાળો હોય અને લૂણપસા સસરો હોય એવો ગારો તર્ક છે.

૧ પ્રા. જૈ. લે. સં. લેખાંક ૬૫

પ્રકરણ ૧૭ મું

વાઘેલા સામંત લવણપ્રસાદ અને તેનો પુત્ર વીરધવલ

ભીમદેવના સામંતોમાં જેનો વૃત્તાંત ભીમદેવના વૃત્તાંતને લગભગ ઉડાડી દઇને જૈન પ્રબંધોમાં વિસ્તારથી આપેલો છે તે વાઘેલા સામંત લવણપ્રસાદ અને તેના પુત્ર વીરધવલનો સંક્ષિપ્ત વૃત્તાન્ત અહીં આપ્યો છે.

પૂર્વવૃત્ત

પ્રબંધોમાં લખ્યું છે કે ધવલનો પુત્ર અર્ણોરાજ ઉર્ફે આનાક નામે સોલંકી વંશનો એક રજપૂત કુમારપાલનો માસીનો દીકરો થાય તેને કુમારપાલે તેની સેવાથી ખુશી થઇ સામંતપદ અને ભીમપલ્લી કે વ્યાઘ્રપલ્લી નામનું ગામ આપ્યું હતું.[1] સુ. સં. માં ગામનું નામ ભીમપલ્લી લખ્યું છે પણ પ્ર. ચિં. માં વ્યાઘ્રપલ્લી ઉપરથી એ વંશનું વાઘેલા નામ પડયું એમ લખ્યું છે[2] એ જોતાં આનાક જે ગામનો ધણી હતો તે ગામનું નામ વ્યાઘ્રપલ્લી હોવું જોઇએ.

આનાક વાઘેલાવંશનો મૂળપુરુષ

આ આનાક કુમારપાલની સેવામાં હમેશાં રહેતો અને મૂળરાજ બીજાના મરણ પછી દુષ્ટ અમાત્યો અને કેટલાક મંડલીકો ભીમ ગાદીએ બેસે તેની વિરુદ્ધ હતા પણ આનાકે ભીમને વફાદાર રહીને

૧ પ્ર. ચિં. પૃ. ૧૯૯ તથા:—

चुलुक्यकुलकान्तारगजः श्रीधवलांगजः ।
रिपुसर्पसुपर्णोभूदर्णोराजमहीभुजः ॥
मयामो विक्रमाक्रीतमनया घनसाहसः ।
अकारि कारणं श्रीणां भीमपल्लीपुरप्रभुः ॥

સુ. સં. સ. ૩ શ્લો. ૧૫ અને ૧૮

૨ પ્ર. ચિં. પૃ. ૨૦૬

તેને ગાદી અપાવી તથા દુષ્ટોનો નાશ કર્યો એમ પ્રબંધોમાં કહ્યું છે[1]. અલબત્ત ભીમ તરફ કોનો કઈ જાતનો વિરોધ હતો અથવા આનાકે ખરેખર શું કર્યું તેની વિગતો કોઈ પ્રબંધમાં આપી નથી. પણ આનાક ભીમનો વફાદાર સામંત હતો એટલું તો પ્રબંધોનાં કથનો સ્પષ્ટ દર્શાવે છે. આનાકે યુદ્ધમાં રણસિંહને માર્યો એમ સં. ૧૩૧૧ની ડભોઈની પ્રશસ્તિ (શ્લો. ૧૦)માં કહ્યું છે.[2] પણ આ રણસિંહ કોણ હતો તેનો પત્તો નથી.

લવણપ્રસાદ

આનાકને લવણપ્રસાદ નામનો પુત્ર થયો, એ પણ ઘણો પરાક્રમી હતો.[3] તેણે પોતાના પરાક્રમથી પોતાનું મંડલ વધાર્યું અને પોતાના પિતામહ ધવલના નામ ઉપરથી ધવલક્ક (હાલનું ધોળકા) ગામ વસાવી ત્યાં રાજધાની સ્થાપી. આ લવણપ્રસાદને મદનરાજ્ઞી[4]થી વીરધવલ

---

૧ दुष्टामात्यनिपिष्टस्य येनाक्लिप बलीयसा ।
राज्यं ते मत्प्रसादाना मनृणीकारकारणम् ॥

સુ. સં. સ. ૩ શ્લો. ૧૯

धवलस्य सुतेनापि तेन कृष्णानुकारिणा ।
राष्ट्रं निष्कण्टकीकर्तुमारेभे सुभटेन तत् ॥

કી. કૌ. સ. ૨ શ્લો. ૬૩ એ ઉપરાંત શ્લો. ૬૧

જે પ્હેલાં પૃ. ૩૫૮ ટિ. ૧ માં ટાંક્યો છે તે તથા શ્લો. ૬૪ જુઓ અને વ. વિ. સ. ૩ શ્લો. ૩૮–૩૯

૨ એ. ઇ. ગ્રં. ૧ પૃ. ૨૫

૩ तत्पुत्रः प्रसरत्कीर्ति पताकाचुम्बिताम्बरः ।
श्रीलावण्यप्रसादोस्ति प्रासादः शौर्यसंपदः ॥

એજન શ્લો. ૬૭

૪ આ મદનરાજ્ઞીવિષે પ્ર. ચિં. (પૃ. ૨૦૬)માં લખ્યું છે કે તેની બહેન મરી જતાં તેના બનેવી દેવરાજનો બહોળો ઘર વ્યવહાર નભતો નથી એ જોઈને તેનો નિર્વાહ કરવા માટે પતિ લવણપ્રસાદની રજા લઈને મદન રાજ્ઞી

નામનો પુત્ર થયો. એ વીરધવલ જુવાન થયો એ અરસામાં ભીમદેવના રાજ્યને માંડલીકો દબાવતા જતા હતા એ જોઇને પોતે સ્વતંત્ર થઇ જવું કે પોતાના પિતા આનાક પેઠે ભીમદેવને વફાદાર રહીને જ બને તેટલી પોતાની જાગીર વધારવી એ મોટો પ્રશ્ન લવણપ્રસાદ આગળ ઉભો થયો. અત્યારે સુ. સં., કી. કૌ. વગેરે જે જે પ્રબંધો મળે છે તે લવણપ્રસાદ અને તેના પુત્રના આશ્રિતોના લખેલા હોઈને એકપક્ષી છે. ભીમના પોતાના ઉત્કીર્ણ લેખો સિવાય એનાં પક્ષનું કાંઈ લખાણ નથી. એટલે લવણપ્રસાદે તથા તેના પુત્રે ખરેખર કેવું વલણ લીધેલું એ કહેવું મુશ્કેલ છે. છતાં એટલું તો ચોક્કસ છે કે "બાલક ભીમના રાજ્યને બળવાન મંત્રીઓએ અને મંડલીકોએ વહેંચી લીધું." એમ જે કી. કૌ. (સ. ૨ શ્લો. ૬૧) કાર કહે છે તે મંડલીકોમાં તેના આશ્રયદાતા પણ આવી જાય છે. કારણ કે ભીમદેવના રાજ્યના આરંભકાળે એટલે કે સં. ૧૨૩૪માં જે વ્યાઘ્રપલ્લી કે ભીમપલ્લી જેવાં એકાદ ગામનો ધણી હતો તેનો પુત્ર સં. ૧૨૭૬માં ધોળકાથી ખંભાત સુધીની વિશાળ જાગીરનો ધણી થઈ ગયો છે. છતાં લવણપ્રસાદ વીરધવલે સ્વતંત્ર થવાની ઇચ્છા નથી કરી અને ઘણું કરી ભીમદેવના મંડલીકોમાં સૌથી વધારે સત્તાશીલ થઇ પડયા છે. સં. ૧૨૭૫ અને સં. ૧૨૮૦ વચ્ચે ભીમદેવને ગાદી ઉપરથી ઉઠાડી કોઇ જયંતસિંહે પાટણની ગાદી પચાવી પાડયાની વાત પ્હેલાં કરી છે. એ વખતે એ જયંતસિંહ સામે લડીને તેને કાઢી

બનેવીને ઘેર વીરધવલને સાથે લઇને ગઇ. ત્યાં તેને રૂપાળી અને સ્પૃહણીય ગુણવાળી જોઇને પોતાના ઘરમાં દેવરાજે બેસારી. લવણપ્રસાદને આ વાતની ખબર પડી ત્યારે પ્હેલાં તો તેને મારવાનો વિચાર કર્યો પણ પછી વીરધવલ ઉપર તેનો અતિશય પ્રેમ જોઇને મારવાનો વિચાર માંડી વાળ્યો અને વીર ધવલ સમજણો થતાં માતાના વૃત્તાન્તથી શરમાઇ પિતા પાસે આવીને રહ્યો.

સોલંકી રજપૂતોમાં આ રીતે બીજાની પત્નીને કોઈ રાખે અને તે મૂળ ધણી સહી લીએ એ વિચિત્ર તો છે જ પણ અસંભવિત કેમ કહેવાય?

પાછો ભીમદેવને ગાદીએ બેસારવો કે પોતે જ પાટણની ગાદી ઉપર ચડી બેસવું એ પ્રશ્ન પણ ઉગ્ર રૂપમાં લવણપ્રસાદના મન આગળ ખડો થયો હશે એમ કીર્તિકૌમુદીમાં આપેલા નીચેના રમણીય કલ્પનાત્મક વર્ણન ઉપરથી લાગે છે. સોમેશ્વર કહે છે કે[1] "એક વખત રાતમાં લવણપ્રસાદને સ્વપ્ન આવ્યું અને તેમાં તેણે શ્વેત વસ્ત્રધારી હાથમાં શ્વેત માળા ધારણ કરેલી સુંદર સ્ત્રીને જોઈ, અને તું કોણ છે એમ તેને પૂછતાં તેણે કહ્યું કે "હું ગૂર્જર રાજ્યલક્ષ્મી છું. અત્યારે ગૂર્જર દેશમાં જે ચક્રવર્તીપદે છે તે બાળક હોઈને શત્રુઓનાં લશ્કરોને રોકી શકતો નથી અને જે મંત્રીઓ તથા મંડલિકો છે તેઓ મને—પોતાના ધણીની સ્ત્રીને પોતાની કરવા ઇચ્છે છે. અને આ સ્થિતિમાંથી મારો ઉદ્ધાર કરે એવો કોઇ હાથ દેખાતો નથી. પરિણામે જ્યાં હાથીઓના પગની ધૂળની ડમરી ઉડતી હતી ત્યાં રાતમાં શીઆળવાં બોલે છે. આ રીતે પોતાનાં એટલે મંડલિકોનાં અને બ્હારના શત્રુઓનાં લશ્કરોથી જે હું હણાયેલી છું તે મારો—ગૂર્જર રાજધાનીનો ઉદ્ધાર કરો." લવણપ્રસાદે ગૂર્જર રાજ્યની આ કલ્પિત પ્રાર્થના સ્વીકારીને એટલે કે આવેલી તકનો લાભ લઈને પાટણની ગાદી ઉપર ચડી બેસવાનો વિચાર ગમે તે કારણથી પણ જતો કર્યો. કદાચ બીજા મંડલિકો પાટણની ગાદી સહેલાઇથી નહિ પચવા દે એમ ધાર્યું હોય કે વફાદારી ઉપર દ્રઢતા રાખી હોય કે બન્ને હેતુ હોય; ગમે તેમ પણ તેણે કે તેના પુત્રે પાટણની ગાદી ઉપર કે મહારાજાધિરાજપદ ઉપર નજર ન કરી અને મહામંડલેશ્વર પદથી સંતોષ રાખ્યો એટલું ચોક્કસ છે[2].

---

૧ જુઓ કી. કૌ. સ. ૨ શ્લો. ૮૬ થી ૧૦૭

૨ જુઓ આબુના લૂણીગવસહીની સં. ૧૨૮૭ની પ્રશસ્તિ જેમાં ભીમદેવને મહારાધિરાજ કહેલ છે અને તેની કૃપાથી જેને ગૂર્જરાત્રા મંડલમાં મહામંડલેશ્વર પદ મળ્યું છે એ રીતે લવણપ્રસાદ વિષે કહેલ છે. જુઓ પ્રા. જૈ. લે. સં. લેખાંક ૬૫ ગુ. ઐ. લે. નં. ૧૬૮

લવણપ્રસાદ સર્વેશ્વર

સુકૃતસંકીર્તનમાં ભીમે લવણપ્રસાદને સર્વેશ્વર પદ આપ્યું અને તેના પુત્ર વીરધવલને યુવરાજ પદ આપ્યું એમ લખ્યું છે.[1] આ સર્વેશ્વર પદનો ઉલ્લેખ પ્રબંધોમાં અને સોમેશ્વરે લખેલા ગિરનારના લેખોમાં જ મળે છે. ગમે તેમ પણ સર્વેશ્વર પદ સાથે લવણપ્રસાદ વીરધવલને મરાઠી ઇતિહાસના પેશ્વા જેવી સત્તા મળી હશે એમ પ્રબંધોનાં વર્ણનો ઉપરથી કાથવટેએ તથા બુલ્હરે તર્ક કર્યો છે.[2] તે સમગ્ર ગુજરાત માટે નહિ તો અમુક ભાગ માટે સત્ય લાગે છે. વળી ગિરનારના સં. ૧૨૮૮ના વસ્તુપાલના મંદિરોના લેખોમાંથી કે બીજા લેખોમાંથી એ વખતે સુરાષ્ટ્રમાં કોઈ બીજો મહામંડલેશ્વર હોય એવું દેખાતું નથી એટલે લવણપ્રસાદ જ ત્યાં સર્વસત્તાધીશ હોવાનો સંભવ લાગે છે. ગિરનારની વસ્તુપાલ પ્રશસ્તિમાં લવણપ્રસાદને મહારાજાધિરાજ કહેલ છે;[3] એમાં ખુશામત ઉપરાંત આ વસ્તુસ્થિતિ પણ કારણ હશે.

છતાં ગિરનારના સં. ૧૨૮૮ના લેખ ઉપર આધાર રાખી ૧૨૮૮માં લવણપ્રસાદ વીરધવલ સ્વતંત્ર થયા હોવાનો બુલ્હરે તર્ક કર્યો છે તે બરાબર નથી. કારણ કે સં. ૧૨૯૫માં ખંભાતમાં લખાયેલા એક જૈન પુસ્તકની સમાપ્તિમાં વીરધવલના પુત્ર વીસલદેવને 'મહામંડલેશ્વર રાણક' પદવી જ લગાડેલી છે.[4] એ જોતાં ભીમદેવના

---

૧ गृहाण विग्रहोदग्र सर्वेश्वरपदं मम ।
युवराजोऽस्तु मे वीरधवलो धवलो गुणैः ॥

સુ. સં. સ. ૩ શ્લો. ૩૯

તથા પ્ર. ચિં. પૃ. ૨૦૬ જેમાં લવણપ્રસાદને ભીમદેવના રાજ્યનો સર્વ ભાર ઉપાડનાર કહેલ છે.

૨ જુઓ બુલ્હરનું અરિસિંહ પૃ. ૧૨

૩ પ્રા. જૈ. લે. સં. લેખાંક ૩૮

૪ જુઓ પાટણના સંઘવીના ભંડારની યોગસારની પ્રતના સમાપ્તિ વાક્યનો વસંતવિલાસની પ્રસ્તાવના પૃ. ૧૧ ટિ. ૨ માં ઉતારો.

જીવનકાળમાં વાઘેલાવંશે ભીમદેવનું ચક્રવર્તી પદ હમેશાં કબુલ રાખ્યું છે એ નિઃસંદેહ છે.

લવણપ્રસાદે ઉપર કહેલ સર્વેશ્વર પદ ક્યારે ધારણ કર્યું એ ચોક્કસ કહેવાનું કાંઇ સાધન નથી. પ્રબંધોનો કાળાનુક્રમમાં વૃત્તાન્ત કહેવાનો દાવો જ નથી. પણ સં. ૧૨૮૦ અને ૮૩ વચ્ચે ભીમદેવે પાછી પાટણની ગાદી કદાચ લવણપ્રસાદની મદદથી મેળવી અને તેના બદલામાં તેને સર્વેશ્વર પદ તથા સુરાષ્ટ્રનો તથા બીજો જે મુલક પોતાના બળથી એ મેળવે તેના સંપૂર્ણ ભોગવટામાં સંમતિ આપી એવો મારો તર્ક છે.

હવે લવણપ્રસાદ અને તેના પુત્ર વીરધવલનાં પરાક્રમો જોઇએ. પ્રબંધોમાં આ પિતાપુત્રનું જે વૃત્તાંત મળે છે તે સં. ૧૨૭૬ પછીનું છે આટલી વાતમાં સંદેહનું કારણ નથી. પણ એ પછી એક પછી એક બનાવો જેમ બન્યા તેમજ વર્ણવ્યા હોય એવું નથી. બીજા સાધનોની મદદ વડે કાલાનુક્રમ નક્કી કરવાનો બનતો પ્રયત્ન કરવો પડશે.

લવણપ્રસાદે ગૂજરાત ઉપર ચડી આવેલા માળવાના રાજાને પાછો કાઢયો એ બનાવ, ઉપર જોયું છે તેમ સં. ૧૨૭૬ પ્હેલાં બન્યો છે અને એ પરાક્રમ પણ તેણે ભીમદેવના સામંત તરીકે કરેલું છે એટલે અહીં એનો વિચાર કરવાનો નથી. વળી વસ્તુપાલ તેજપાલનાં સત્કર્મોની નોંધ લેવાનું પાછળ રાખી અહીં તો લવણપ્રસાદ અને વીરધવલનાં તથા તેના મંત્રીઓનાં પરાક્રમોનું જ અવલોકન કરી લેશું.

લવણપ્રસાદ બ્રાહ્મણ ધર્મનો પક્ષપાતી

પણ એ શરૂ કર્યા પ્હેલાં લવણપ્રસાદે વેદો અને બ્રાહ્મણોનો ઉદ્ધાર કર્યો હતો એમ સં. ૧૩૫૪ના કર્ણદેવના લેખમાં કહ્યું છે[1] એ

---

૧ तदंगभूतो लवणप्रसादो
धुरंधरो वंशकरो नृपाणां ।
समुद्धृता येन रसातलान्तात्
द्विजाश्च वेदाश्च पुनर्बभूवुः ॥
મુરલીધરના મંદિરવાળી પ્રશસ્તિ શ્લો. ૬
બુદ્ધિપ્રકાશ ૧૯૧૦ પૃ. ૭૭

જોતાં એનો પોતાનો બ્રાહ્મણ ધર્મ તરફ પક્ષપાત હોવાની હકીકત અહીં નોંધી લેવી યોગ્ય છે.

સુરાષ્ટ્રમાં વઢવાણ નજીક લડાઈ

લવણપ્રસાદને વઢવાણ નજીક કોઈ બળવાન શત્રુ સાથે લડાઈ થઈ હોવાનું સૂચન વિ. સં. ૧૩૧૧ ની ડભોઈની પ્રશસ્તિમાંથી નીકળે છે[૧] પણ એ પ્રશસ્તિ લખનાર સોમેશ્વરે કી. કૌ. માં આ વાત નોંધી નથી. હવે પાછળના પ્રબંધોમાં પાંચ ગામની લડાઇની એક વાત છે. આ લડાઈ લવણપ્રસાદ અને વીરધવલના સસરા શોભનદેવ વચ્ચે થઈ હતી એમ પ્ર. ચિ. (પૃ. ૨૧૯) માં કહ્યું છે. જ્યારે ચતુર્વિંશતિ પ્રબંધ (પૃ.૨૧૩)માં પંચગ્રામ આગળ ભીમસિંહ અને લવણપ્રસાદ વીરધવલ વચ્ચે યુદ્ધ થયું હતું એમ કહ્યું છે. જ્યારે વામનસ્થલી આગળ, વઢવાણ અને ગોહીલવાટી (ગોહીલવાડ ?) ના રાજાઓને દંડીને આવતા વીરધવલ સાથે વીરધવલના સાંગણ અને ચામુંડ નામના સાળાઓને યુદ્ધ થયું હોવાનું ચ. પ્ર. (પૃ. ૨૧૦-૨૧૧) માં કહ્યું છે. બેય ગ્રન્થોમાં વીરધવલની રાણી જયતલદેવી પોતાના બાપને તથા ભાઈઓને સમજાવવા જાય છે પણ નિષ્ફળ થઈને પાછી આવે છે એવું વર્ણન છે. ભીમસિંહ સાથેની લડાઈમાં પ્હેલાં સંધિ કરે છે જેમાં ભીમસિંહે ભદ્રેશ્વરથી સંતુષ્ટ રહેવું એવી શરત રાખે છે અને પાછળથી લાગ મળતાં તેને ઉખેડી નાખે છે અને વામનસ્થળી આગળની લડાઇમાં સાળાઓને મારી વામનસ્થળીમાં સાળાઓના પૂર્વજોએ એકઠું કરેલું, દ્રવ્ય લુંટી લે છે એમ ચ. પ્ર. માં કહ્યું છે.[૨] પ્રબંધોનાં આ વર્ણનો ગડબડીવાં અને પરસ્પર વિરોધી હોવાથી ઐતિહાસિક હકીકત

---

૧ જુઓ એ. ઈ. ગ્ર. ૧ પૃ. ૨૬ પ્રશસ્તિનો શ્લોક ૧૩

૨ ચ. પ્ર. (પૃ. ૨૧૧)મા વામન સ્થળીમાથી વીર ધવલને મળેલી લુંટની વિગતો નીચે પ્રમાણે આપી છે. ચૌદસો દિવ્ય ઘોડાઓ, કોટિ સંખ્યામાં સોનું, પાંચ હજાર તેજસ્વી બીજા ઘોડાઓ, બીજું પણ મોતી રત્નો વગેરે લીધું.

શોધનાં તર્કનો આશ્રય લેવો પડે છે. સં. ૧૨૮૮માં લવણપ્રસાદને આધીન સુરાષ્ટ્ર દેશ હતો એમ તેના ગિરનારના લેખથી ચોક્કસ જણાય છે. અને ભીમદેવની તાબેદારી કબુલ કરતા હોવા છતાં સુરાષ્ટ્રના જૂના ગરાશીઆઓ લવણપ્રસાદની સામે થયા હોય એ તદ્દન સંભવિત છે. વળી સુરાષ્ટ્રના ભીમસિંહનો તથા પંચગ્રામ આગળની લડાઈનો ઉલ્લેખ સમકાલીન હમ્મીરમદ મર્દનમાં[1] મળે છે અને વઢવાણ આગળ લડાઈ થવાનું ઉપર કહેલા કિર્તીકૌમુદી લેખમાં કહ્યું છે. એ જોતાં લવણપ્રસાદ અને વીરધવલ વઢવાણ[2] આગળ એકાદ મોટી લડાઈ લડયા પછી લશ્કર સાથે સુરાષ્ટ્રમાં પાછળની મુલકગીરી જેવો ફેરો મારી આવ્યા હોય અને તે રીતે મોટી લુંટ લઇ આવી તેઓએ ધોળકાને સમૃદ્ધ કર્યું હોય[3] એટલી વાત સંભવિત છે.

ઉપરના યુદ્ધનો સમય

ઉપર કહેલ પંચગ્રામ કે વઢવાણ આગળની લડાઇનો સમય નક્કી કરવો મુશ્કેલ છે પણ સં. ૧૨૭૬માં લવણપ્રસાદે વસ્તુપાલને મંત્રી નીમેલ છે. અને વસ્તુપાલ એ યુદ્ધ વખતે સાથે હતા એમ હમ્મીરમદમર્દનમાં તથા વ. પ્ર. માં કહ્યું છે એ સાચું હોય તો સં. ૧૨૭૬ પછી અને ૧૨૭૭માં વસ્તુપાલે નિર્વિઘ્ને શેત્રુંજા ગિરનારની યાત્રા કરી છે માટે તે પહેલાં એ યુદ્ધ થયું હોવું જોઇએ.

મુસલમાનો સાથે યુદ્ધ

આ ઉપરાંત ખંભાત આગળ લવણપ્રસાદે કોઈ મુસલમાન ચડાઈનો સામનો કર્યો હોય એમ સં. ૧૩૧૧ની ડભોઈની પ્રશસ્તિમાં

---

૧ જુઓ હમ્મીરમદ મર્દન અં. ૧ પૃ. ૭ તથા અં. ૨ પૃ. ૧૧

૨ પંચગ્રામ વઢવાણ આગળ જ હોય તો વિ. સં. ૧૩૧૧ના લેખનો તથા હમ્મીરમદ મર્દન વગેરેના ઉલ્લેખોનો મેળ મળી રહે.

૩ જુઓ વ. પ્ર. પૃ. ૨૧૧

કહેલું છે.[1] હવે ખંભાત આગળ કોઈ મુસલમાન લડાઈ થઇ હોવાનો પત્તો મુસલમાની ઈતિહાસોમાંથી મળતો નથી[2] પણ ડભોઇની પ્રશસ્તિનું વચન સ્પષ્ટ હોવાથી કોઈક મુસલમાન ટોળીને લવણપ્રસાદે હરાવી હોય એ અસંભવિત નથી.

ખંભાતના સુબા તરીકે વસ્તુપાલની નીમણુક

સં. ૧૨૭૬–૭૭માં જ લાટની હદમાં આવેલાં ખંભાતને અચાનક છાપો મારીને વીરધવલે પોતાને કબજે કરી લીધું.[3] પણ ત્યાં લાટના રાજાના પક્ષનાં માણસો કાંઈ તોફાન ન મચાવે, ચાંચીઆ વગેરેના ત્રાસથી મુક્ત રહીને વેપારીઓ સારી રીતે દરીઆઈ વેપાર પણ કરી શકે એવી લોકોમાં સુખશાંતિ યુક્ત વ્યવસ્થા સ્થાપે તથા કદાચ લાટનો રાજા ચડી આવે તો તેની સામો પણ થાય એવા બાહોશ માણસની જરૂર છે એમ જણાતાં વીરધવલે સં. ૧૨૭૭–૭૮ માં વસ્તુપાલને ખંભાત મોકલ્યા.[4] અને વસ્તુપાલે ખંભાતમાં

---

૧ मर्त्यैर्थेन्मनुर्जे रजेयमजयन्म्लेच्छाधिनाथ कथम् ।

ડભોઈની પ્રશસ્તિ શ્લો. ૧૭

. એજ પ્રશસ્તિના ૧૬ મા શ્લોકમાં સ્તંભેજિતઃ શબ્દો છે એ ઉપરીઃ ખંભાત આગળ લડાઈ થઈ હોવાનું અનુમાન કર્યું છે.

૨ જુઓ એ. ઇ. ગ્રં ૧ માં ડભોઇની પ્રશસ્તિ ઉપર બુહ્લરનું વિવેચન

૩ જુઓઃ—

इतश्च लाटभूपालमुक्तौ भूमिविभूषणं ।
स्तम्भतीर्थमितिख्यात मास्तेऽतीन्द्रपुरं पुरम् ॥
एकदा वीरधवलः प्रसह्यासह्यविक्रमः ।
तद्विगृह्य समादत्त लंकामिव रघूद्वहः ॥

વ. વિ. સ. ૪ શ્લો. ૧૭ અને ૨૪

૪ વિ. સં. ૧૨૭૯ થી તો વસ્તુપાલનો પુત્ર જયન્તસિંહ ખંભાતનો અધિકારી હતો એમ ગિરનારના સં. ૧૨૮૮ ના લેખમાં કહ્યું છે. એટલે વસ્તુ–

બંધી જાતના લોકોને સંતોષ આપે એવી વ્યવસ્થા કરી.[1]

ચાર મારવાડી રાજાઓ અને લવણપ્રસાદ

પણ વસ્તુપાલ ખંભાત હતા ત્યાં લવણપ્રસાદ અને વીરધવલ ઉપર ચાર મારવાડી રાજાઓ ચડી આવ્યા. આ મારવાડી રાજાઓનાં નામ કોઈ પ્રબન્ધકારે આપ્યાં નથી. ફક્ત "ચાર મારવાડી રાજાઓ ચડી આવ્યા" એટલું મોઘમ લખ્યું છે. વળી પ્હેલાં કોણે ચડાઈ કરી? દક્ષિણના દેવગિરિના યાદવ રાજા સિંઘણે કે મારવાડી રાજાઓએ? કી. કૌ. માં પ્હેલાં યાદવરાજા સિંઘણ ચડી આવ્યો અને "બીજા રાજાની સાથેની લડાઈમાં લવણપ્રસાદ વીરધવલને ગુંથાયેલા જોઈને ચાર મારવાડના રાજાઓ ચડી આવ્યા એમ લખેલું છે."[2] જ્યારે વસંતવિલાસમાં લવણપ્રસાદ ઉપર યાદવરાજા ચડી આવ્યો હતો એવું લખ્યું જ નથી[3] વળી કી. કૌ. માં પણ સિંઘણ સાથે લવણપ્રસાદને ખરેખર લડાઈ થયાનું તો કહ્યું જ નથી. એટલે બધું જોતાં સિંઘણની ચડાઈ લાટથી આગળ નહોતી વધી અને લવણપ્રસાદે યુદ્ધ કર્યા વગર જ, કદાચ એણે લાટમાં વિજય મેળવ્યો

પાલ તે પ્હેલાં ખંભાતના સુબા હશે અને વસ્તુપાલે ખંભાતનું તંત્ર વ્યવસ્થિત કર્યા પછી પોતાના પુત્રને સોંપ્યું હોય એ જ સંભવિત છે. જુઓ કી. કૌ. સ. ૪ શ્લો. ૩ થી આગળ અને વ. વિ. સ. ૫ શ્લો. ૬

૧ કી. કૌ. સ. ૪ શ્લો. ૮ થી ૪૨ અને વ. વિ. સ. ૫ શ્લો. ૭થી ૧૪

૨ क्षितिपान्तरविग्रहप्रसक्तौ पितृपुत्रावथ विग्रहीतुमेतौ ।
विदितावसरैश्चिराच्चतुर्भिर्मरुभूपैः सहसोपचक्रमाते ।

કી. કૌ. સ. ૪ શ્લો. ૫૫

૩ लूणसाकनृपतेरथ साकं मारवैः समभवद्विग्रहीतिः
तत्र वीरधवलोपि बलोपकान्तवैरिनिगमः स जगाम ॥

વ. વિ. સ. ૫ શ્લો. ૧૫

હતો એ જોઈને સિંઘણની બીકે મારવાડી રાજાઓ સાથે સંધિ કરી છે એમ મને લાગે છે પણ કી. કૌ. કારે આશ્રયદાતાની મહત્તા વધારવા એક સાથે બધા ચડી આવ્યા એમ વર્ણન કર્યું છે. વસ્તુતઃ વસ્તુપાલ ખંભાતમાં હતા ત્યારે મારવાડી રાજાઓ લવણપ્રસાદ ઉપર ચડી આવ્યા એટલી હકીકત ઐતિહાસિક લાગે છે. આ ચારમાં એક તો જાલોરનો ચોહાણ રાજા ઉદયસિંહ હોવાનો સંભવ છે, અને લવણપ્રસાદે નડૂલના નાયક ઉપર તરવારનો ઘા કર્યો હતો. એમ જે કી. કૌ. માં કહ્યું છે[1] તે આ ચડાઈ વખતે બન્યું હશે[2]. બીજો કદાચ એનો ભાઈ મહણસિંહ હશે. બાકીના બેમાં એક આબુનો પરમાર રાજા સોમસિંહ હોય. અને ચોથો ગોડવાડ જીલ્લાનો ચોહાણ સામંત ધાંધલદેવ હોય એવું મારૂં અનુમાન છે. આ ચારેય ભીમદેવના વફાદાર સામંતો હતા એટલું જ નહિ પણ પ્હેલા બે તો ભીમદેવના સાળા થાય. એટલે ભીમદેવનું રાજ્ય લવણપ્રસાદ ગળી જાય છે એવું જોઈને આ ચાર લવણપ્રસાદની સામે થયા હશે એવો મારો તર્ક છે.

લવણપ્રસાદે મારવાડી રાજાઓ સાથે સંધિ કરી

પણ આ લડાઈનું કાંઇ પણ પરિણામ ન આવ્યું; અને એમાં ન પડેલા જયંતસિંહે પાટણની ગાદી પચાવી પાડી એ જોઈને મારવાડી રાજાઓ સાથે લવણપ્રસાદે સંધિ કરી હોય અને ભીમદેવે લવણપ્રસાદને સર્વેશ્વર પદ આપીને તથા લવણપ્રસાદે ભીમદેવના મંડલેશ્વર રહેવાનું સ્વીકારીને આ લડાઇનું સમાધાન કર્યું હોય એમ બધું જોતાં મને

---

૧ जघ्ने तेनासिदण्डेन गाढं नड्डूलनायकः ।
निर्घातेनेव तेनामी कम्पन्तेद्यापि भूभृतः ॥

કી. કૌ. સ. ૨ શ્લો. ૬૯

૨ જાલોરના આ ચોહાણો મૂળ નડૂલના હોવાથી કી. કૌ. કારે એને નડૂલનો કહ્યો હશે કે નડૂલનો કોઇ બીજો સામંત ઉદ્દિષ્ટ હશે.

લાગે છે. મારવાડી રાજાઓ સાથે સંધિ કર્યાનું તો કી. કૌ.માં કહ્યું જ છે[१]

શંખ સાથે વસ્તુપાલનું યુદ્ધ

પ્રબંધોના કહેવા પ્રમાણે લવણપ્રસાદ વીરધવલને મારવાડી રાજાઓ સામે રોકાયેલા જોઈને લાટદેશના ચોહાણ મંડલીક શંખે[२], પોતે પહેલાં બીજા શત્રુ (યાદવ સિંઘણ) સામે લડવામાં રોકાયેલો હતો ત્યારે છાપો મારીને વીરધવલે ખંભાત લઇ લીધેલું તે યાદ કરીને ખંભાત ઉપર ચડાઈ કરી. અને પ્હેલાં દૂત મોકલીને 'વીરધવલની ચાકરી છોડી દઇ પોતાની ચાકરી વસ્તુપાલ સ્વીકારે તો પોતે વસ્તુપાલને ખંભાતનો માલીક બનાવી દીએ, એવો સંદેશો કહેવરાવ્યો. પણ વસ્તુપાલે એ લાંચનો તિરસ્કાર કર્યો એટલે શંખ અને વસ્તુપાલ વચ્ચે દારુણ યુદ્ધ થયું. ઘોડેશ્વાર સામે ઘોડેશ્વાર, હાથી સામે હાથી,

---

१ संधाय वन्धुजनताजनितोपरोधा
द्वीरैर्विरुद्धहृदयोपि समं नृपैस्तैः ।
स्वार्या ससाद नगरीं लवणप्रसादः ॥

કી. કૌ.સ. ૫ શ્લો. ૬૭

૨ આ શંખ કોણ હતો એ બાબતમાં પાછળના પ્રબંધ લેખકોએ ઘણી ગડબડ કરી છે. પ્ર. ચિં. (પૃ, ૨૧૩)ના કહેવા પ્રમાણે વસ્તુપાલને મૂળ લડાઈ સઈયદ નામના વહાણો રાખનાર સાથે થઈ અને તેણે શંખને ભરૂચથી બોલાવ્યો. આ સઈયદનું નામ કી. કૌ., વ. વિ. વગેરેમાં નથી પણ ચ. પ્ર. વસ્તુપાલ ચરિત વગેરેમાં મળે છે. બીજું આ શંખ ઘોઘા પાસે આવેલા વડવાનો કોઇ નાનો ઠાકરડો હોવાનો તર્ક કી. કૌ. (સ. ૫ શ્લો. ૭)ના એક વચનના તથા વસ્તુપાલ ચરિતના આધારે બુલ્હરે કરેલો (જુઓ બુલ્હરનું અરિસિંહ) તે કી. કૌ., વ. વિ., હમ્મીરમદ મર્દન જેવા સમકાલીન પ્રબંધોનાં સ્પષ્ટ કથનો જોતાં ખોટો ઠરે છે. ખરી રીતે એ લાટદેશના મંડલેશ્વર (ઘણું કરી મૂળ ભીમદેવના સામંત) ચોહાણવંશી સિંહના ભાઇ સિન્ધુરાજનો પુત્ર છે. (જુઓ વ. વિ. સ. ૫ શ્લો. ૧૬, ૪૭, કી. કૌ. સ. ૫ શ્લો. ૧ વગેરે તથા હમ્મીરમદ મર્દન અં. ૨ વગેરે તથા છેલ્લાની અંગ્રેજી પ્રસ્તાવના)

પાયદળ સામે પાયદળ અને રથ સામે રથની લડાઇ જામી અને તેમાં વસ્તુપાલનો એક વીર યોદ્ધો—ગુલકુળનો ભુવનપાલ શંખના અનેક યોદ્ધાઓને માર્યા પછી શંખની તરવારે કપાઈ ગયો એ જોઇને વસ્તુપાલ પોતે લડાઇમાં ઉતર્યો અને તેના પરાક્રમને પરિણામે શંખ રણભૂમિ છોડીને ભાગ્યો એટલું જ નહિ પણ ભરૂચ ભેગો થઇ ગયો[1].

લવણપ્રસાદ અને ગોધ્રાનું યુદ્ધ

વ. વિ. માં નથી પણ કી. કૌ. માં જે વખતે મારવાડી રાજાઓ ચડી આવ્યા તેજ વખતે "તેઓ સાથે સંધિ કરીને ગોધ્રાના અને લાટના રાજાઓ લવણપ્રસાદની છાવણીમાંથી નીકળી[2] મારવાડીઓને મળી ગયા" એમ કહેલું છે. આમાંથી લાટનો રાજા તે તો ઉપર જેની સાથેના યુદ્ધની વાત કરી તે શંખ જ પણ ગોધ્રાનો રાજા કોણ અને તેની સાથે શું થયું એ કાંઈ કી. કૌ. માં તો કહ્યું જ નથી. હમ્મીરમદમર્દન (અં. ૨)માં ગોધ્રાના રાજાનું નામ વિક્રમાદિત્ય લખ્યું છે જ્યારે ચ. પ્ર. (પૃ. ૨૧૭) માં ઘૂઘુલ નામ લખ્યું છે. અને એ ઘૂઘુલ મંડલીક ગુજરાતમાં બહારથી આવતી વણજારોને લુંટી લેતો

---

૧ આ વસ્તુપાલ શંખ વચ્ચેના યુદ્ધના વર્ણન માટે જુઓ કી. કૌ. સ. ૪-૫, વ. વિ. સ. ૫, ચ. પ્ર. પૃ. ૨૧૮ થી ૨૨૦ અને પ્ર. ચિ. પૃ. ૨૧૩ ૨૧૪ આ યુદ્ધમાં શંખની હાર સ્પષ્ટ કહી છે. જુઓ:—

श्रीवस्तुपालसचिवाद्चिराद्भ्रणस्तु:
शंखस्तथा पथि विशृंखलवाहवेग: ।
तत्पृष्टपातमय भंगुरचित्तवृत्ति:
श्वारं यथा भृगुपुरे गत एव भेजे ॥

વ. વિ. સ. ૬ શ્લો. ૧૦૯

૨ अथ गोद्रहलाटदेशनाथौ मरुनाथैर्निभृतं विधत्तसंधी ।
शिबिरे परीहृत्य तत्र मित्रद्वितयं यस्कटमाशुपेयतुस्तान् ॥

કી. કૌ. સ. ૪ શ્લો. ૫૭

સિંઘણની ચોથી ચડાઈ

આ છેલ્લી લડાઈ વીરધવલના મરણ પછી સં. ૧૨૯૫ થી ૧૨૯૭ વચ્ચે થઈ હોવી જોઈએ અને તેમાં યાદવ સેનાપતિ રામને મારનાર વીશલદેવ હોવો જોઈએ એમ એ પોતાને સિંઘણના સૈન્યરૂપી સમુદ્રને શોષી નાખનાર વડવાનલ કહે છે,[1] એ ઉપરથી લાગે છે. આ છેલ્લી શિવાયની સિંઘણની ચડાઈઓ વિ. સં. ૧૨૭૭ પછી અને સં. ૧૨૮૩–૮૪માં કીર્તિકૌમુદી લખાયું તે પહેલાં થઈ છે. આ સિંઘણની ગૂજરાત ઉપરની ચડાઈનું વર્ણન કરતાં કીર્તિકૌમુદીકારે શત્રુનું સૈન્ય ચડી આવે છે એમ સાંભળતાં લોકોની કેવી સ્થિતિ થઈ તેનું જે વર્ણન કર્યું છે તે એ જમાનાની લોક સ્થિતિનું સરસ ચિત્ર હોવાથી તેનો સાર અહીં ઉતાર્યો છે.[2]

શત્રુનું લશ્કર ચડી આવતાં થતી લોકોની સ્થિતિ

"સિંઘણનું સૈન્ય ચડી આવે છે એવું સાંભળતાં ગૂજરાતની રાજધાનીના લોકોની મનઃસ્થિતિ સિંહનાદ સાંભળતાં દિશાઓમાં વારે ઘડીએ જોતી હરણીના મનની જેવી થાય તેવી ભયભીત થઈ ગઈ. હવે કોઈ નવું ઘર બંધાવવાનો વિચાર કરતું નથી, કોઈ ધાન્ય સંઘરતું નથી, માણસનું મન ક્યાંય સ્થિર થતું નથી. લોકોની નજર ગાડાંઓ તરફ ફર્યા કરે છે. (તેમાં બેસીને ભાગવા માટે) જેમ શત્રુનું લશ્કર પાસે આવે છે તેમ તેમ લોકો બીકથી પાછળ પાછળ ભાગે છે."

---

૧ વીશલદેવનું સં. ૧૩૧૭ નું કડીનું તામ્રપત્ર ઇ. એ. ગ્રં. ૬ પૃ. ૧૯૧

૨ श्रुतसिंहणसैन्यसिंहनादप्रसरा गूर्जरराजराजधानी ।
हरिणीव हरिन्मुखावलोकं चकितान्तःकरणा मुहुश्चकार ॥
गृहमारभते न कोपि कर्तुं कुरुते कोपि न संग्रहं कणानाम् ।
अवधीरितधान्यसंचयानां वहुमानः शकटेषु मानवानां ॥
समुपैति यथा यथा समीपं रिपुराजध्वजिनी मदात्तदानी ।
परतः परतस्तथा तथासौ जनता जातभयोच्छ्रया प्रयाति ॥
की. कौ. स. ४ श्लो. ४३ थी ४६

ગુજરાત ઉપર મુસલમાની હુમલાઓ.

સિંધની મુસલમાની સેનાએ ખાસખાંની સરદારી નીચે (હિ: સં. ૬૨૦) વિ. સં. ૧૨૮૦માં અણહિલવાડ પાટણને લુંટયું, એમ તબકાતેનાસીરીમાં લખ્યું છે.[1] અને મોટી લુંટ લઇને પાછી ફરતી એ સેનાને મેવાડના રાજા જૈત્રસિંહે હરાવેલી તેનો ઉલ્લેખ સમરસિંહના આબુના શિલાલેખમાં[2] છે. હમ્મીરમદમર્દનમાં મેવાડના જે જયતલ રાજનો ઉલ્લેખ છે, તે આજ મેવાડનો રાણો જૈત્રસિંહ (સં. ૧૨૭૦ થી ૧૩૦૯). આ જૈત્રસિંહ ભારે પરાક્રમી રાજા હતો, પાડોશી રાજાઓ સાથે તથા મુસલમાનો સાથે પણ તે ઘણી લડાઇઓ લડયો હતો. ગુજરાતથી મેવાડને સ્વતંત્ર કરનાર આ જૈત્રસિંહ જ છે.

મેવાડનો રાણો જૈત્રસિંહ અને વીરધવલ.

હવે હમ્મીરમદમર્દનમાં લખ્યું છે કે મેવાડના આ જયતલે (જૈત્રસિંહે) પોતાની તલવારના અભિમાનથી વીરધવલ સાથે સંધિ ને કરી પણ મુસલમાનો મેવાડને અને મેવાડની રાજધાની (નાગદા)ને છુંતી–લુંટી બાળી ગુજરાત ઉપર ચડી આવવાની તૈયારી કરે છે એવું દૂત પાસેથી સાંભળી વીરધવલના બુદ્ધિશાળી મન્ત્રી વસ્તુપાલે મારવાડના સોમસિંહ વગેરે સામન્તો તથા બીજાઓને પોતાના સહાયક બનાવ્યા. અને પોતાના એક જાસુસને મેવાડ તરફ તપાસ કરવા મોકલ્યો. હવે "મુસલમાનોએ મેવાડની ભારે દુર્દશા કરી નાખેલી, લોકો ત્રાહિત્રાહિ કરતા હતા, કેટલાક લોકોએ મુસલમાનોને હાથે મરવા કરતાં કુવામાં પડતું મુકીને આપઘાત કર્યો, કેટલાકોએ જાતે પોતાનાં ઘર બાળી નાખ્યાં, કેટલાકોએ ગળે ફાંસો ખાધો. અને મુસલમાનો ગામડાંઓ

---

[1] રાવર્ટીકૃત તબકાતે નાસીરી પૃ. ૨૯૪ ટિ.

[2] तुरुष्कसैन्यार्णवकुंभयोनिः
रराक्ष भूमिमथ जैत्रसिंहः ॥ શ્લો. ૪૨
ઇ. એ. ગ્રં. ૬ પૃ. ૩૪૯, રાજપૂતાનેકા ઇતિહાસ ખં. ૨ પૃ. ૪૬૯

લુંટી તથા બાળી નાખી લોકોને–સ્ત્રીઓને તથા બાળકોને કાપી નાખે છે. એ ત્રાસ જોઈને વીરધવલના જાસુસે "નાસો વીરધવલ આવે છે" એમ બૂમ પાડી એટલે વીરધવલની બીકથી મુસલમાનો ભાગ્યા, પછી તો લોકો પણ તેઓની પાછળ પડ્યા. અને છેવટે વસ્તુપાલના બગદાદ ગયેલા જાસુસોએ જગાડેલી ખટપટથી અંદર અંદર જાગેલા ઝગડાને પરિણામે, વીરધવલ ચડી આવે તે પ્હેલાં તો મુસલમાનો ભાગી ગયા."

હમ્મીરમદમર્દન (અં–૩ અને ૪)માં વિસ્તારથી આપેલું ઉપરનું વર્ણન મોટે ભાગે કલ્પિત છે એવો શ્રી. ગૌ.હી. ઓઝાનો અભિપ્રાય સાચો લાગે છે. "વીરધવલ આવે છે" એવી બુમ માત્ર સાંભળી મુસલમાનો ભાગી જાય એ અસંભવિત છે. વળી ખરી રીતે નાગદા મુસલમાનોને હાથે પડ્યા. પછી જૈત્રસિંહે જ મુસલમાનોને હરાવ્યા હોય એમ જૈત્રસિંહના ચીરવાના તથા ઘાઘસાના લેખોથી તથા સમરસિંહના આબુના લેખથી જણાય છે,[1] છતાં મેવાડમાં થયેલી મુસલમાને હારનો યશ આ હમ્મીરમદમર્દનનો કવિ વીરધવલને આપે છે તે ખે છે. ખરી રીતે જૈત્રસિંહે મુસલમાનોને હરાવી ગુજરાતને મુસલમા હુમલાથી બચાવ્યું છે.[2] આ મુસલમાન સુલતાન કોણ હતો? હમ્મીર મદમર્દનમાં મીલચ્છીકાર નામ લખ્યું છે. જે અમીરશીકારનું સંસ્કૃત રૂપ લાગે છે. કુતુબુદ્દીન ઐબકે અમીર શિકાર ખિતાબ પોતાના ગુલામ અલ્તમશને આપ્યો હતો. અને તે અલ્તમશ શમ્સુદ્દીન નામ

---

[1] न मालवीयेन न गौर्जरेण न मारवेशेन न जांगलेन ।
म्लेच्छाधिनाथेन कदापि मानो म्लानिं न निन्ये वनिपस्य यस्य ॥
ચીરવાનો શિલાલેખ શ્લો. ૬

श्रीमद्गूर्जरमालवतुरुष्कशाकंभरीश्वरैर्यस्य ।
चक्रे न मानभंगः स स्वस्थो जयतु जयसिंहनृपः ॥
ઘાઘસાનો શિલાલેખ

રાજપૂતાનેકા ઇતિહાસ ખં. ૧ પૃ. ૪૬૦ ટિ. ૧, ૪૬૧ ટિ. ૪

[2] રાજપૂતાનેકા ઇતિહાસ ખં. ૧ પૃ. ૪૬૬

ધારણ કરીને ગાદીએ બેઠો તેનો સમય વિ. સં. ૧૨૬૬થી૧૨૯૩ છે. પણ ઉપર કહેલી ચડાઈ વિ. સં. ૧૨૭૯થી૧૨૮૬ વચ્ચે થઈ હોવી જોઇએ. કારણ કે વિ. સં. ૧૨૭૯ સુધી નાગદા તુટયું ન હતું અને સં. ૧૨૮૬માં હમ્મીરમદમર્દનની પ્રત લખાઇ છે. આ શમ્સુદ્દીને રજપૂતાના ઉપર કરેલી અનેક ચડાઇઓનું[1] વર્ણન ફારસી તવારિખોમાં મળે છે પણ કોઈ ઠેકાણે ઉપર કહેલી ચડાઈનુ વર્ણન નથી તેનું કારણ મુસલમાનોએ હાર ખાધેલી એ જ હોવું જોઈએ, એ શ્રી. ગૌ. હી. ઓઝાનો મત માન્ય છે.[2] ચ. પ્ર. (૨૩૫)માં મોજુદ્દીન સુલતાનના સૈન્યને વસ્તુપાલે હરાવ્યાની વાત છે, તે ઉપરના બનાવનું જ વર્ણનાન્તર હશે એવો મારો મત છે. જોકે મોજુદ્દીન-મુર્ઝુદ્દીન નામ તો સાહેબુદ્દીન મહમુદ ઘોરી (વિ. સં. ૧૨૨૯થી ૧૨૬૨ ઇ. સ. ૧૧૭૩થી ૧૨૦૬)નું છે.[3] પણ એ વખતે વસ્તુપાલ વીરધવલના મંત્રી નહતા. એટલે ઉપર કહેલા બનાવનું જ વર્ણન કરતાં ચ. પ્ર.કારે મુસ્લીમ સુલતાનનું મુર્ઝુદ્દીન નામ લખવામાં ભૂલ કરી છે એવો મારો મત છે.

મંત્રી વસ્તુપાલ તેજપાલ

વસ્તુપાળ તેજપાળ પોરવાડ નાતના વાણીઆ[4] હતા. વસ્તુપાળે પોતે તથા તેના આશ્રિત કવિઓ સોમેશ્વર, અરિસિંહ વગેરેએ તેના કુળનું જે વર્ણન કર્યું છે તેમાં મૂળ પુરૂષનું નામ ચંડપ લખ્યું છે. એ ચંડપ

---

૧ જુઓ ફારસી તવારિખો–ફીરિસ્તા અં. ૧ પૃ. ૨૦૭, રાવર્ટી કૃત તબકાતેનાસીરી પૃ. ૬૧૧, ઈલીઅટ અં. ૨ પૃ. ૩૨૪.

૨ જુઓ રાજપૂતાનેકા ઇતિહાસ ખં ૧ પૃ. ૪૬૭ તથા ૪૬૮ ટિ ૩.

૩ મુઈઝુદ્દીનની આ હારની ચર્ચા માટે જુઓ મું ગે. પૃ. ૨૦૧ જૈન સાહિત્ય સંશોધક ખં. ૩ અં. ૧ પૃ. ૧૫૩ માં શ્રી. રસિકલાલ પરીખનો તથા ગુજરાતીના ૧૯૩૪ ના દીવાળી અંક પૃ. ૧૮ મા શ્રી. ભો. જ. સાંડેસરાનો લેખ.

૪ प्राग्वाटगोत्रतिलकः किल कश्चिदत्र श्रीचण्डपः

નરનારાયણાનંદ સ.–૧૬ શ્લો–૩

ક્યાંક મંત્રી હતા.[1] ચંડપના પુત્ર ચંડપ્રસાદ થયા તેઓએ પણ મંત્રી પદમાં જીંદગી ગાળી હતી.[2] આ ચંડપ્રસાદને બે પુત્રો થયા (૧) સૂર અને (૨) સોમ. તેમાંથી સોમ સિદ્ધરાજનો ખજાનચી હતો એમ કીર્તિકૌમુદીકાર કહે છે.[3] આ સોમનો પુત્ર અશ્વરાજ કે આશરાજ થયો એ પણ સોલંકી રાજાના કાંઈક અધિકાર ઉપર હતો. તેને દંડપતિ આભૂની[4] પુત્રી કુમારદેવીથી લૂણિગ, મલ્લદેવ, વસ્તુપાલ અને તેજપાલ નામના ચાર પુત્રો થયા. આ કુમારદેવી રૂપાળી પણ વિધવા સ્ત્રી હતી એમ પ્ર. ચિં. (પૃ. ૨૦૭)માં લખ્યું છે. અને તેને વસ્તુપાળ તેજપાલ રાસો ટેકો આપે છે. સુ. સં., કી–કૌ. જેવા સમકાલીન ગ્રન્થો આવી બાબતમાં મૌન રાખે એ સમજી શકાય એવું છે. પણ એ વાતમાં તથ્યાંશ ન હોય તો મેરૂતંગ જેવો વસ્તુપાલ તેજપાલના પૌત્રોનો સમકાલીન લેખક લખીજ ન શકે એ સ્વ. મણિલાલ વ્યાસની દલીલ જૈન સાહિત્ય સંશોધકના સંપાદક પેઠે મને પણ વજનદાર લાગે છે.[5]

આ આશરાજની દાનશૂરતાનાં તથા માતૃભક્તિનાં પ્રબંધકારોએ ખાસ વખાણ કર્યાં છે. તેણે કુવાઓ અને તળાવો ખોદાવીને તથા મંદિરો બંધાવીને પુણ્યકાર્યો પણ કર્યાં હતાં, માને પાલખીમાં બેસારીને જાત્રા કરાવી હતી.[6] આશરાજના ઉપર કહેલા ચાર પુત્રોમાં લૂણિગ

---

૧ मन्त्रिमण्डलमार्तण्डश्चण्डपः प्रथमः पुमान् ।

કી. કૌ. સ. ૩ શ્લો. ૪

૨ કી. કૌ. સ. ૩ શ્લો. ૮–૯

૩ निदधे गुणरत्नानां यत्र कोशः स्वयंभुवा ।
तत्र श्री सिद्धराजोपि रत्नकोशं न्यवीविशत् ॥

કી. કૌ. સ. ૩. શ્લો. ૧૪

૪ જિનહર્ષગણિનું વસ્તુપાલ ચરિત્ર પ્રસ્તાવ પ્હેલો, ચ. પ્ર. પૃ. ૨૨૪

૫ જુઓ જૈન સાહિત્ય સંશોધક ખં. ૩ અં. ૧ પૃ. ૧૦૮

૬ કી. કૌ. સ. ૩ શ્લો. ૧૭ થી ૨૧ તથા વ. વિ. સ. ૩ શ્લો. ૫૯–૬૦

બાળ વયમાં અને મલ્લદેવ જુવાન ઉંમરે પ્રજા થયા પછી મરણ પામ્યો હતો. પણ વસ્તુપાલ તેજપાલ વીરધવલના મંત્રીઓ તરીકે જૈન ધર્મનાં સત્કાર્યો દ્વારા ખૂબ પ્રસિદ્ધ થયા છે. વિ. સં. ૧૨૪૯માં પિતા સાથે યાત્રા કરનાર વસ્તુપાલ તેજપાલ વિ. સં. ૧૨૪૦–૪૨ની આસપાસમાં જન્મ્યા હોવાનો સંભવ[1] છે. ઉમ્મરમાં આવતાં પોતાના પૂર્વજો પેઠે તેઓ પણ સોલંકી રાજાની સેવામાં રહ્યા અને વીરધવલની માગણીથી તેઓને ભીમદેવેજ વીરધવલને સોંપ્યા અને વીરધવલે તેઓને સં. ૧૨૭૬માં પોતાના મંત્રીઓ બનાવી બધો રાજ્ય ભાર તેઓને માથે નાખ્યો.[2] પ્રબંધોમાં વસ્તુપાલ તેજપાલ બેયને મંત્રી બનાવ્યા એમ કહ્યું છે.[3] મતલબ કે આ મંત્રી ભાઈઓએ ભેગો કારભાર કર્યો છે. અલબત્ત વસ્તુપાલ ખંભાત ગયા તથા જાત્રા કરવા ગયા ત્યારે મંત્રીપદનો બધો ભાર તેજપાલને માથે નાખ્યો હોવો જોઈએ. અને બેય માથે હોય ત્યારે બેમાં વસ્તુપાલ મોટા હોવાથી મહામાત્ય તરીકે તેનેજ સંબોધવામાં આવતા.[4]

વસ્તુપાલ તેજપાલની યોગ્યતા

આ વસ્તુપાલ તેજપાલ જૈન ધર્મના મોટા પ્રભાવક હતા એમાં

---

૧ જુઓ વોટસનમ્યુઝીઅમ રાજકોટમાંના ઉદ્ધીર્ણ લેખોનો વ. વિ.ની અં. પ્રસ્તાવનામાં કરેલો ઉતારો.

૨ જુઓ. સુ. સ. સ. ૪ શ્લો. ૪૨થી ૬૦ જોકે કી. કૌ., વ. વિ. અને પ્ર. ચિ.માં વસ્તુપાલ તેજપાલ ફરતા ફરતા ધોળકે આવ્યા અને વીરધવલે જ તેઓને મંત્રીપદે નીમ્યા એવું વર્ણન છે. પણ સુ. સં. માંથી ઉતારેલા ઉપલા વર્ણનને વ. તે. પ્રશસ્તિ અને સુ. કી. ક. નો ટેકો છે. એટલું જ નહિ પણ વસ્તુપાલે પોતે લખેલા નરનારાયણાનંદ (સ. ૧૬ શ્લો. ૩૫)નો ટેકો છે.

૩ જુઓ કી. કૌ. સ. ૩ શ્લો. ૫૧. થી ૭૮, સુ. સં. સ ૩ શ્લો. ૫૬–૬૦, વ. વિ. સ. ૩ શ્લો. ૮૨ વગેરે અને સં. ૧૨૮૮ ના ગિરનારના લેખમાં વસ્તુપાલને સં. ૧૨૭૬ થી મહામાત્ય કહેલ છે ત્યારે આબુના સં. ૧૨૮૭ના લેખમાં તેજપાલને વીરધવલની સમસ્ત મુદ્રાનો ઉપયોગ કરનાર કહેલ છે.

૪ જુઓ હમ્મીરમદમર્દન

સંદેહ નથી પણ તેઓમાં મંત્રીપદને યોગ્ય બીજા મોટા ગુણો પણ હતા. વીરધવલે ભીમદેવ પાસે મંત્રીની માગણી કરતાં [૧]"શસ્ત્રમાં, શાસ્ત્રમાં ધનમાં (ધન મેળવવામાં) અને પ્રધન (શત્રુને મારવા)માં કુશળ હોય" એવા માણસની માગણી કરી હતી. આ મંત્રીઓ એવા હતા જ. વસ્તુપાલની શસ્ત્ર અને પ્રધન કુશળતા ખંભાતમાં થયેલા વિગ્રહ પ્રસંગે દેખાઇ છે. વિદ્વાનોની શાસ્ત્ર ચર્ચામાં વસ્તુપાલ ઘણો રસ લેતા એટલુંજ નહિ પણ તેણે પોતે નરનારાયણાનંદ નામનું કાવ્ય લખ્યું છે.[૨] જેના સોળમા સર્ગમાં તેણે પોતાની વંશાવળી આપી છે. વસ્તુપાલ મંત્રી થયા પછી લવણપ્રસાદ વીરધવલની રાજ્ય સીમાઓ કેટલી બધી વધી અને રાજ્યમાં તથા વસ્તુપાલ તેજપાલ પાસે કેટલો પૈસો આવ્યો (જેમાંથી મંત્રીઓએ ગુજરાતમાં અદ્‌ભૂત કારીગરીવાળાં મંદિરો બાંધ્યાં) એ ધ્યાનમાં લેવાથી ધન મેળવવાની તેની કુશળતાનો ખ્યાલ આવશે. આ ધન અન્યાય કર્યા વગર મેળવવાનો તેઓને આગ્રહ હતો એમ સોમેશ્વર અને મેરૂતુંગ કહે છે[૩] પણ ચ. પ્ર. (પૃ. ૨૦૯)માં "રાજ્યના જૂના અધિકારીઓને, જૂના વેપારીઓને અને જૂના જમીનદારોને નીચોવીને વસ્તુપાલે રાજ્યમાં પુષ્કળ ધન એકઠું કર્યું તથા તેવડે લશ્કર ભેગું કર્યું અને એ લશ્કર સાથે વીરધવલે સોરઠમાં મુલકગીરી કરીને ઘણું ધન મેળવ્યું તથા ઘણો મુલક હાથ કર્યો" એમ લખ્યું છે.

એ ગમે તેમ હો, પણ લવણપ્રસાદ વીરધવલના પરાક્રમે અને વસ્તુપાલ તેજપાલની શસ્ત્રની તથા બુદ્ધિની કુશળતાએ આ વાઘેલાનું રાજ્ય ઘણું વધાર્યું એટલું નક્કી.

વસ્તુપાલની તીર્થયાત્રા—પણ આ જૈન મંત્રીઓ રાજ્ય મદમાં પોતાના ધર્મને ભૂલી ગયા નહોતા એટલે મંત્રી થયા પછી

---

૧ दक्षः शस्त्रे च शास्त्रे च धने च प्रधने च यः ।
સુ. સં. સ. ૩ શ્લો. ૪૩

૨ ગા. ઓ. સી. માં આ કાવ્ય છપાઇ ગયું છે.

૩ पुरस्कृत्य न्यायं......વગેરે.
કી. કૌ. સ. ૩ શ્લો. ૭૭ અને પ્ર. ચિં. પૃ. ૨૦૮ શ્લો. ૩૬

કાંઇક નિરાંત મળતાં તેઓએ પહેલું કામ સં. ૧૨૭૭માં તીર્થયાત્રા કરવાનું કર્યું.[1] આ તીર્થયાત્રાનું જે વર્ણન પ્રબંધોમાં આપ્યું તેનો ટુંકો સાર એ વખતની લોકસ્થિતિનો ખ્યાલ આવવા માટે અહીં ઉતાર્યો છે.[2] "ગુરૂ વિજયસેનસૂરિએ કરેલા સંઘાધિપતિપદના અભિષેક સાથે તેઓએ આપેલા શુભ મુહૂર્તમાં શકુન જોઇને તીર્થ યાત્રા માટે વસ્તુપાલે પ્રયાણ કર્યું; તે પહેલાં શહેરે શહેર વિવેકી જૈનોને પત્રો લખી સંઘમાં સામીલ થવા તેડાવ્યા હતા. પછી જેઓ પાસે વાહનો ન હતાં, તેને વાહનો આપ્યાં, સાધનો નહોતાં તેને સાધનો આપ્યાં, જેની પાસે નોકરો નહોતા તેને નોકરો આપ્યા. પછી ભાતું, પાણીનાં વાસણો વગેરે તો હોયજ. પણ દવાઓ અને વૈદ્યો પણ સાથે લીધા. આવી તૈયારી સાથે જે સંઘ ઉપડયો તેમાં પ્ર. ચિં. (પૃ. ૨૦૯)ના કહેવા પ્રમાણે કુલ સાડા ચાર હજાર વાહનો હતાં. શ્વેતાંબરો એકવીસો હતા. સંઘ અને તેની રક્ષા માટે એક હજાર હથિયારબંધ ઘોડેસ્વારો આગળ પાછળ અને પડખે ચાલતા હતા. સાતસો સાંઢણી સ્વારો સાથે હતા અને તેના ઉપરી તરીકે ચાર મહાસામન્તો હતા. આ રીતે સંઘે ધોળકેથી ચાલી પ્હેલું મુકામ કાશહદ[3]માં કર્યું અને ત્યાં ઋષભ-નાથના મંદિરમાં મોટો ઉત્સવ ઉજવ્યો. આ રીતે પાંચ ૭ મજલો કરીને[4] શત્રુંજયની તળેટીમાં પહોંચીને તંબુઓ નાખ્યા. વસ્તુપાલ દરેક મુકામ વખતે સૌની સગવડ સાચવ્યા પછી પોતાની સગવડ કરતા. આ રીતે શેત્રુંજે પહોચી ડુંગર ઉપર ચઢી ત્યાં ધોરણ પ્રમાણે પૂજન કે

---

૧ તીર્થયાત્રાની ઉપલી તારિખ પ્ર. ચિં. (પૃ. ૨૦૯)માં છે એટલું જ નહિ પણ ગિરનારના વસ્તુપાલના મંદિરના લેખમાંયે છે.

૨ આ યાત્રાનું વર્ણન મુખ્યત્વે સુ સં. સ. ૫, ૭, અને ૮માંથી લીધું છે. કી. કૌ. પ્ર. ચિં. વગેરેની પણ મદદ લીધી છે ખરી.

૩ ગાંફ પાસે હાલનું કાસન્દ્રા એ ધોળકેથી પાલીતાણે જતાં સીધા રસ્તા ઉપર આવેલું છે.

૪ કી. કૌ. સ. ૯ શ્લો. ૨૧

સરસ્નાન, સ્તવન વગેરે કર્યું અને આઠેક દિવસ રહ્યા.[1] પછી શેત્રુંજેથી ઉતરી ગિરનાર તરફ સંઘ ચાલ્યો. પ્હેલાં દેવપાટણ જઈ, શંકરને પ્રણામ કરી પછી સંઘે ગિરનાર ઉપર નેમીનાથની કેસરપૂજા, સ્તુતિ આરતી વગેરે ધોરણ પ્રમાણે કર્યું અને ગિરનાર ઉપર આઠ દિવસ રહી[2] નીચે ઉતરી સંઘ વામનસ્થળી રસ્તે ધોળકે પાછો આવ્યો એટલે વીરધવળે સંઘને સામૈયું કર્યું "[3] આ સં. ૧૨૭૭ની યાત્રાનો ઉલ્લેખ ગિરનારના વસ્તુપાલના મંદિરના ઉત્કીર્ણ લેખમાં પણ છે. પણ આ સાથે ગણતાં વસ્તુપાલે કુલ સાડાતેર યાત્રા કરી એમ પ્ર. ચિં. (પૃ. ૨૦૯)માં લખ્યું છે.

વસ્તુપાલ તેજપાલે ઉભાં કરેલાં ધર્મસ્થાનો

વસ્તુપાલ તેજપાલે અણહિલવાડમાં, ખંભાતમાં, ધોળકામાં, શેત્રુંજા ઉપર, પાલીતાણા પાસે, અંકેવાળીઆમાં, તારંગા ઉપર ગિરનાર ઉપર, થાંભણા (સ્થંભનક)માં, ભરૂચમાં અને ડભોઈમાં જુદાં જુદાં ધર્મસ્થાનો ઉભાં કર્યા હોવાનું સમકાલીન લેખોમાં અને પ્રબંધોમાં કહેલું છે. આ ધર્મસ્થાનોમાં નવાં મન્દિરો બંધાવવાં, ખંડિત મંદિરોનો જીર્ણોદ્ધાર કરવો, જૂનાં મન્દિરોમાં મૂર્તિઓ સ્થાપવી, મંદિરો ઉપર ધ્વજાઓ ચડાવવી કે કલશો ચડાવવા, મંદિરો આગળ મંડપો બાંધવા, જૈન સાધુઓને રહેવા માટે ઉપાશ્રયો બાંધવા; પોતાની, પોતાનાં ભાંડુઓની, રાજાની અને પોતાના તથા રાજાના પૂર્વજોની મૂર્તિઓ કરાવવી એ બધાંનો તથા તળાવો, વાવો, પરબો, છાશ વેચવા માટે ઉંચી

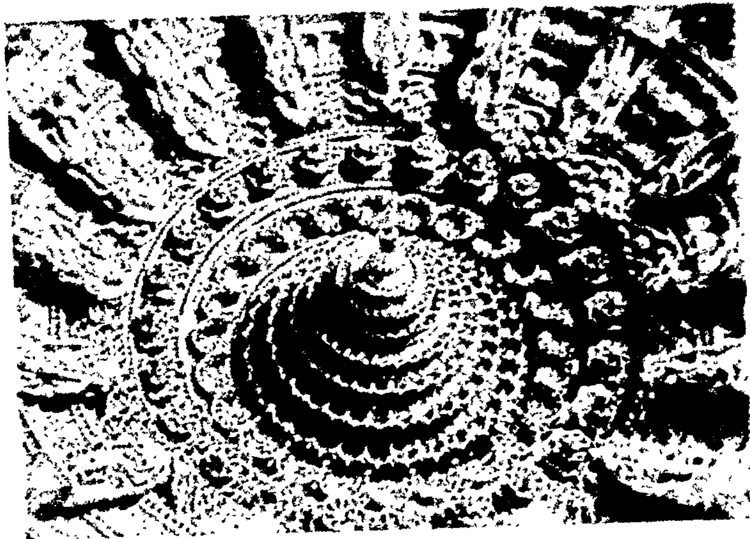
૧ સુ. સં. સ ૭ શ્લો. ૪૩માં આઠ દિવસ રહ્યા એમ કહ્યું છે. કી. કૌ. (સ. ૯ શ્લો. ૩૭)માં બે ત્રણ દિવસ રહ્યા એમ કહ્યું છે. અત્યારે ઉપર રાત રહેવાતું નથી, એ જોતાં તળેટીમાં તંબુઓ નાખી રહ્યા હોવાનો સંભવ છે.

૨ કી. કૌ.કાર ઘણાદિવસ રહ્યા એમ કહે છે (સ. ૯ શ્લો. ૬૯) અને મેરૂતુંગ (પ્ર. ચિં. પૃ. ૨૧૧) ત્રણ દિવસ રહ્યા એમ પણ ઉદયપ્રભ સુ. સં. ને અનુસરી આઠ દિવસ કહે છે. (ધર્માભ્યુદય તીર્થયાત્રા વર્ણન શ્લો. ૨૭)

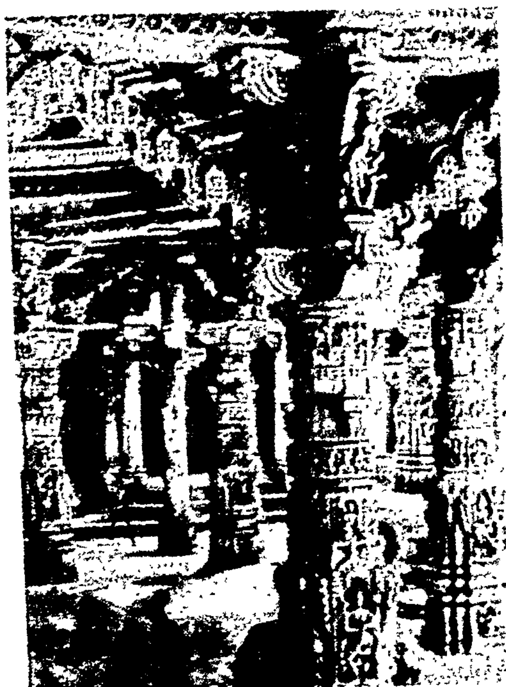
૩ જુઓ સુ. સં. ૧૦ શ્લો. ૮ થી ૪૨

. ગિરનારનું વસ્તુપાલનું મંદિર, પૃ. ૩૮૬

તેજપાલનું આબુનું મંદિર પૃ. ૩૮૮

તેજપાલનું આબુનું મંદિર પૃ. ૩૮૮

દિવાલવાળા વાડાઓ, બ્રહ્મપુરીઓ (બ્રાહ્મણોને રહેવા માટે પરાંઓ) ધર્મશાળાઓ, સત્રાગારો, વગેરે લોકોપયોગી સ્થાનોનો પણ સમાવેશ થાય છે. વસ્તુપાલે કરાવેલાં આ પ્રકારનાં સ્થાનોની સુ-સં. વગેરે સમકાલીન ગ્રન્થોમાં જે વિગતો આપી છે, તે પ્રમાણે એવાં સ્થાનોની કુલ સંખ્યા પચાસની અંદર છે.[1] પણ પાછળના રાજશેખરસૂરિ, જિનહર્ષ અને જિનપ્રભાચાર્યે આ સંખ્યાને ઘણી વધારી દીધી છે. દા. ત. જિનપ્રભાચાર્ય કહે છે કે[2] "વસ્તુપાલે નવસો ચોરાશી ઔષધશાળાઓ કરાવી, પાંચસો દાંતનાં સિંહાસનો કરાવ્યાં, સાતસો બ્રહ્મશાળાઓ, સાતસો સત્રાગારો, સાતસો મઠ, ત્રણસોએ શિવમન્દિરો, ૧૩૦૪ જૈનમન્દિરો, ૨૩૦૦ જૈનચૈત્યોનો જીર્ણોદ્ધાર, ૮૪ તળાવો, ૪૬૪ વાવો, ૩૨ કિલ્લાઓ, ૬૪ મસીદો વગેરે વગેરે (ગિરનારના લેખના શબ્દોમાં કરોડોની સંખ્યામાં) કરાવ્યું" આ પ્રકારની દેખીતી અતિશયોક્તિ અરિસિંહ, ઉદયપ્રભ અને સોમેશ્વર જેવા સમકાલીન લેખકોએ આપેલી વિગતો સાથે સરખાવતાં હાસ્યાસ્પદ લાગે છે. એ અતિશયોક્તિને બાજુ ઉપર રાખતાં પણ વસ્તુપાલે ગુજરાતમાં જુદાં જુદાં ધર્મસ્થાનો ઊભાં કર્યાં હતાં એમાં સંદેહ નથી. પણ તેમાંથી અત્યારે ગિરનારનાં તથા આબુનાં મંદિરો જેવાં ગણતરીનાં સ્થાનો જ ઊભાં છે. પણ જે છે તે—ખાસકરીને આબુનું લૂણિગવસહિકા મન્દિર વસ્તુપાલના નામને અમર કરે એવું છે.

આબુનું તેજપાલનું મંદિર ગુજરાતની સ્થાપત્ય કળાનો ઉત્તમ નમુનો.

આબુ ઉપર દેલવાડા ગામમાં વિમલવસહિ પાસે જ તેજપાલે

---

૩ જુઓ સુ. સં. ૧૧ (શ્લો. ૨ થી ૩૪), બુલ્હરનું અરિસિંહ, તથા જૈન સાહિત્યનો ઇતિહાસ પારા ૫૨૭, ૫૨૮ (પ્રો. કી., વ., વિ. પ્ર. ચિ. તથા વ. તે. પ્ર. માં પણ મંત્રીઓનાં સુકૃતોનું વર્ણન મળે છે.)

૨ સિંઘી જૈન ગ્રંથમાળા આ. પૃ. ૬૮. ૮૦.

પોતાના પુત્ર લૂણસિંહ અને પોતાની સ્ત્રી અનુપમાદેવીના પુણ્યાર્થે[1] ભીમદેવબીજાના મહામંડલેશ્વર આબુના પરમાર રાજા સોમસિંહની અનુમતિથી ઉત્તમ પ્રકારની કોરણીવાળું, આરસપહાણનું, મૂલગભારો-ગૂઢ મંડપ-નવચોકીઓ-રંગમંડપ-દ્વારમંડપ-ગોખલા-ભમતીની દેરીઓ અને હસ્તિશાળા વગેરેથી સુશોભિત લૂણિગવસહિકા નામનું ભવ્ય મંદિર (સં. ૧૨૮૭ માં) કરાવ્યું.[2] આ મંદિરનો બાંધનાર સૂત્રધાર શોભનદેવ હતો. એ મંદિરનાં પૂજા વગેરે માટે આબુના રાજા સોમસિંહે બારઠ પરગણાનું ડબાણી ગામ મંદિરને ભેટ આપ્યું હતું, એમ ૧૨૮૭ ના લેખમાં જ કહ્યું છે.

આ મંદિરની કારીગીરીનાં સ્થાપત્યકળાની દૃષ્ટિએ ફર્ગ્યુસન હાવેલ જેવા કળાના ઉસ્તાદોએ ભારે વખાણ કર્યાં છે. દેલવાડાનાં મંદિરો એ ગૂજરાતનાં ગૌરવસ્થાનો છે.

એ સ્થાન બંધાવનારના અદ્ભૂતધર્મપ્રેમનાં અને ઉદારતાનાં નિદર્શન રૂપે કહેવાય છે કે મન્દિરનું કામ ચાલતું હતું ત્યારે તેજપાલ મંત્રી પોતાની પત્ની અનુપમા સાથે આબુ ઉપર કેટલું કામ થયું છે તે જોવા ગયા હતા. ત્યાં અનુપમાએ સૂત્રધાર શોભનદેવને પૂછ્યું કે આટલી બધી વાર કેમ લાગે છે? ત્યારે સૂત્રધારે જવાબ આપ્યો કે -અહીં પર્વતની ટાઢમાં સવારે તથા સાંજે કામ થઇ શકતું નથી અને બપોરનો વખત ન્હાવા-રાંધવા-ખાવામાં જાય છે. ત્યારે અનુપમાની સૂચનાથી દિવસ અને રાતના જુદા જુદા કારીગરો રોકવાની, તથા સૌને માટે રસોડું ઉઘાડવાની મંત્રીએ સૂચના આપી[3].

---

૧ મેરુતુંગે (પૃ. ૨૧૨) પોતાના ભાઈ લૂણિગના પુણ્યાર્થે લૂણિગવસહિકા મંદિર બંધાવ્યું એમ કહ્યું છે. પણ મંદિરના ઉત્કીર્ણ લેખમાં ઉપર પ્રમાણે સ્પષ્ટ કથન છે. જુઓ પ્રા. જૈ. લે. સં. લેખાંક ૬૪-૬૫.

૨ એજન.

૩ ચ. પ્ર. પૃ. ૨૪૬, તથા વ. ચ. ૮ શ્લો. ૧૨૦ થી ૧૫૩.

કાલાનુક્રમમાં દિગ્દર્શન

હવે લવણપ્રસાદ વીરધવલની તથા તેના મંત્રીઓની કારકીર્દી ઉપર કાલાનુક્રમમાં નજર નાખી લઈએ. લવણપ્રસાદ વીરધવલે સં. ૧૨૭૬માં વસ્તુપાલ–તેજપાલને મંત્રી તરીકે રાખ્યા પછી સં. ૧૨૮૦ સુધીમાં ખંભાતનું યુદ્ધ, મારવાડી રાજાઓ સાથેનું યુદ્ધ વગેરે બનાવો બન્યા છે. સં. ૧૨૮૦ પછી જુના વિરોધીઓ સાથે સલાહને પરિણામે તથા મંત્રીઓની રાજનીતિને પરિણામે મોટે ભાગે શાંતિ અને વ્યવસ્થા જળવાયાં હોય એમ લાગે છે. સં. ૧૨૭૭માં વસ્તુપાળે તીર્થયાત્રા કરી, એ ઉપર નોંધ્યુંજ છે. પછી સં. ૧૨૭૯માં વસ્તુપાળે પોતાના પુત્ર જયન્તસિંહને ખંભાતનો સુબો નીમ્યો.[1] ૧૨૮૩ થી ૯૩ સુધીમાં બીજી અગીઆર તીર્થ યાત્રાઓ વસ્તુપાલે કરી.[2] અને સં. ૧૨૭૮થી ૧૨૯૩સુધીમાં ઉપર નોંધેલાં ધર્મસ્થાનો જુદે જુદે સ્થાને ઉભાં કર્યાં.

લવણપ્રસાદ વીરધવલે આ અરસામાં ખાસ કાંઈ કર્યું જણાતું નથી. લવણપ્રસાદ અણહિલપુરમાં રહીને ભીમદેવના સર્વેશ્વર તરીકે ગુજરાતનું રાજ્યતંત્ર ચલાવતા હશે અને વીરધવલ ધોળકામાં રહીને પોતાની જાગીર સંભાળતા હશે એવો એક વિદ્વાને તર્ક કર્યો છે.[3] ગમે તેમ હોય પણ સં. ૧૨૮૦–૮૧ અને ૧૨૮૭ વચ્ચે કદાચ ૧૨૮૨માં લવણપ્રસાદે દેહત્યાગ કે રાજ્યત્યાગ કર્યો હોય એવો સંભવ છે.[4]

---

૧ જુઓ ગિરનારના ઉત્કીર્ણ લેખો. પ્રા. જૈ. લે. સં. લેખાંક ૩૯.

૨ જુઓ ગિરનારનો લેખ વોટસન મ્યુઝીઅમ–રાજકોટ વાળો.

૩ જુઓ વ. વિ. ની અં. પ્રસ્તાવના પૃ. ૧૫ માં તેના સંપાદક સ્વ. ચીમનલાલ દલાલનો અભિપ્રાય.

૪ મું. ગે. (પૃ. ૨૦૦)ના લેખકે લેખ પદ્ધતિ (પૃ. ૫)માં છપાયેલા દાનપત્રના નમુનામાં સં. ૧૨૮૮ ની તારિખ લવણપ્રસાદ માટે છે તે ઉપર આધાર રાખી તથા ૧૮૮૨–૮૩ના ભાંડારકરના સર્ચ રિપોર્ટ સંસ્કૃત મેન્યુસ્ક્રીપ્ટસને અનુસરી લવણપ્રસાદે ૧૨૮૮ માં ગાદીનો ત્યાગ કર્યો એમ લખ્યું છે. પણ લેખપદ્ધતિમાં આપેલી કોઇ તારીખ બનાવની નથી એ સ્પષ્ટ છે. રાજવલી કોષ્ટકમાં વીરધવલનો રાજ્યકાળ ૧૨૯૨થી આપ્યો છે.

કારણ સં. ૧૨૮૭ના ગિરનારના લેખમાં વસ્તુપાલને મહારાજ વીરધવલનો મહામાત્ય કહેલ છે.

વીરધવલનું મરણ ૧૨૯૪માં

વીરધવલનો દેહ સં.૧૨૯૪માં પડી ગયો[1] એ વખતે તેના તરફ તેના સેવકોનો અતિ પ્રેમ હોવાથી તેની સાથે એકસો વીશ સેવકો પણ બળી મુઆ. પછી તો શ્રી તેજપાલે શ્મશાનમાં પહેરેગીરો રાખીને લોકોને બળી મરતાં અટકાવ્યા એમ પ્ર–ચિં–(પૃ. ૨૧૯–૨૦) માં લખ્યું છે.

વીરધવલના પુત્ર વીરમદેવની દંતકથા

"વીરધવલને વીરમદેવ અને વીશલદેવ નામના બે પુત્રો હતા, તેમાંથી વીરમદેવનો સ્વભાવ નજીવી વાતમાં પણ ઉશ્કેરાઇ જાય એવો હોવાથી એને ગાદી ન આપતાં વીશલદેવને આપવી જોઇએ એવો વસ્તુપાલનો વિચાર હતો, પણ વીરધવલને ભારે મંદવાડ થયો છે એમ ખબર પડતાં જ વીરમદેવ પોતાનાં માણસો સાથે વીરમગામથી ધોળકામાં આવી પહોંચ્યો. પણ એને રાજમહેલમાં વસ્તુપાલે પેસવા ન દીધો અને વીરધવલ મરણ પામતાં વીશલદેવને એકદમ ગાદીએ બેસાડી દીધો. પછી વીશલદેવને સાથે લઇને વીરમદેવ સામે યુદ્ધ કર્યું તેમાં વીરમદેવ હારી જતાં પોતાના સસરા ઉદયસિંહ પાસે જાલોર ગયો પણ વસ્તુપાલે ઉદયસિંહને કહેવરાવ્યું કે તું જો તારા જમાઇને સંઘરીશ તો તારૂં રાજ્ય અને જીવન સલામત નથી. એટલે ઉદયસિંહે વીરમને મરાવી નાખ્યો." આ પ્રમાણે ચ. પ્ર. (પૃ. ૨૪૮થી ૨૫૦ માં વીરમનો વૃત્તાન્ત આપેલ છે પણ તે વિશ્વસનીય નથી કારણકે વીરધવલને વીરમદેવ નામનો પુત્ર હતોજ નહિ એમ નીચે ઉતારેલા પુરાવાથી જણાય છે.

---

[1] જુઓ રાજાવલી કોષ્ટક લખ્યા સં. ૧૫૮૭ શ્રી જિનવિજયજી સંપાદિત શત્રુંજય તીર્થોદ્ધાર પ્રબંધનું પરિશિષ્ટ. બુલ્હરે વીરધવલના મરણની તારિખ ૧૨૯૫ આપી છે (ઇ. એ. ગ્રં. ૬ પૃ. ૨૧૬) મું. ગે. (પૃ. ૨૦૩) માં ૧૨૯૪ (ઇ. ૧૨૩૮)ની સાલ આપી છે.

વીરધવલના પુત્રો સંબંધી સાચી સ્થિતિ

આ ચ. પ્ર. સમકાલીન ન હોવાથી એમાં ભીમદેવના વખતના સામંતોનાં નામોની બાબતમાં ગોટાળો થયો હોય એમ મને જણાય છે. ખરી રીતે વીરધવલને પ્રતાપમલ્લ અને વીશલદેવ નામના બેજ પુત્રો હતા અને તેમાં મોટો પ્રતાપમલ્લ હતો એમ સારંગદેવના વખતની સં. ૧૩૪૩ની ત્રિપુરાન્તક પ્રશસ્તિ તથા સ. ૧૩૫૪ની ઈડરના મુરલીધર મંદિરવાળી પ્રશસ્તિ સ્પષ્ટ કહે છે[1] જ્યારે ચ. પ્ર.માં પ્રતાપમલ્લનું નામ જ નથી મળતું. બીજું અજયદેવના લૂણપાસક નામના જે દંડનાયકનો ઉલ્લેખ ઉપર આવી ગયો છે, જેનો સં. ૧૨૨૯ના લેખમાં ઉલ્લેખ મળે છે.[2] તે લૂણપસાકને વીરમ અને સંગ્રામસિંહ નામના બે પુત્રો હતા. અને વીરમે પોતાના નામથી વીરમેશ્વર નામનું મંદિર બંધાવ્યું હતું એમ સં. ૧૨૨૯ના, ૧૨૯૫ના તથા ૧૩૧૭નાં ઉત્કીર્ણ લેખોને મેળવતાં સમજાય છે. સં. ૧૨૯૬ના આસો સુદિ ત્રીજને ગુરૂવારે રાણક વીરમદેવની રાજધાની વિદ્યુતપુર (વિજાપુરમાં)માં એક જૈન પુસ્તક લખાયેલું હોવાની હકીકત તે પુસ્તકનાં સમાપ્તિ વચન ઉપરથી મળે છે[3] આ રાણક વીરમ તે ઉપર કહેલો રાણા લૂણ-

---

૧ મું. ગે (પૃ. ૨૦૩)માં પ્રતાપમલ્લને વીશલદેવનો ન્હાનોભાઇ કહ્યો છે, તે ભૂલ છેઃ—

> ध्वान्तविश्रान्तभुजप्रतापः
>
> प्रतापमल्लावरजः स राजा।

પ્રા. લે. મા. લેખાંક ૪૯ શ્લો. ૮

> तथा श्रीमद्वीरधवलस्य पुत्रोभूद्वीरलक्षणः
>
> श्रीमत्प्रतापमल्लः सुप्रतापाक्रान्तमण्डलः ।
>
> तस्यानुजन्मा प्रथितः पृथिव्यां श्रीविश्वलाख्यो नृपतिः प्रचण्डः श्लो. ८,९

બુદ્ધિપ્રકાશ ૧૯૧૦ પૃ. ૯૭

૨ જુઓ ઉપર પૃ. ૩૩૩

૩ જુઓ જેસલમીર ભાંડાગારીય ગ્રન્થ સૂચી પૃ. ૩૫

પસાનો જ પુત્ર વીરમ હોવાનો સંભવ છે; અને શ્રી. દલાલ ધારે છે તેમ વીરધવલનો પુત્ર નહિ.[1] ટુંકામાં આ વીરમને ભ્રાન્તિથી વીરધવલનો પુત્ર માની લઇને ચ. પ્ર. માં આપેલી કથા રચાઈ હોય એવો મારો તર્ક છે. ખરી રીતે વીરધવલને વીરમ નામનો કોઈ પુત્ર જ નહતો.[2] પણ પ્રતાપમલ્લ અને વીશલદેવ નામના બેજ પુત્રો વીરધવલને હતા અને તેમાંથી પ્રતાપમલ્લ વીરધવલ જીવતાં બાળક પુત્ર અર્જુનદેવને પાછળ મુકીને સ્વર્ગસ્થ થયો હોવાથી વીશલદેવ પિતાની પછવાડે ધોળકાની ગાદીએ બેઠો હોય એમ જણાય છે. અને ચ. પ્ર.ની ઉપર ઉતારેલી આખી કથા કલ્પિત જણાય છે. એનો મહામંડલેશ્વર તરીકે પ્હેલો ઉલ્લેખ સં. ૧૨૯૫માં લખાયેલ યોગસાર નામના પુસ્તકની સમાપ્તિમાં મળે છે[3]

વસ્તુપાલનો અંત સમય

વીરધવલના મરણ પછી વસ્તુપાલ બહુ જીવ્યા નહિ. "છેલ્લાં વર્ષોમાં વસ્તુપાલને મહામાત્ય પદ ઉપરથી ઉતારી પાડી વીશલદેવે નાગડ નામના બ્રાહ્મણને મહામાત્ય પદ આપ્યું હતું" એમ ચ. પ્ર. (પૃ. ૨૫૦માં) કહ્યું છે. પણ એ સાચું નથી લાગતું. કારણ કે વીશલદેવ સં. ૧૨૯૫માં તો ગાદીએ બેઠો અને "સં. ૧૨૯૬ના માઘ સુદિ પાંચમને સોમવારે મન્ત્રીશ્વર વસ્તુપાલે પોતાની પત્ની લલિતાદેવીને, પુત્ર જૈત્રસિંહને અને ભાઈ તેજપાલને છેલ્લો ઉપદેશ આપીને

---

૧ વ. વિ. પ્ર. પૃ. ૧૧

૨ વીરધવલને બે પુત્રો હોવાનુ ચ. પ્ર. માં પણ કથન છે. અને ૧૩૪૩ની પ્રશસ્તિમાં પ્રતાપમલ્લ અને વીશલદેવ નામ સ્પષ્ટ છે. એટલે વીરમને વીરધવલનો પુત્ર માનતાં તેને ત્રણ પુત્રો માનવા પડે.

૩ જુઓ પાટણના સંઘવી ભંડારની યોગસારની પ્ર. વ. વિ. પૃ.

દેહ ત્યાગ કર્યો" એમ વસન્તવિલાસમાં કહ્યું છે.[૧]

વસ્તુપાલના મરણ પછી તેજપાલને વીસલદેવે મહામાત્ય પદ આપ્યું હોવાના તથા તેણે ૧૩૦૩ સુધી એ પદ ભોગવ્યું હોવાના પુરાવા મળે છે[૨] એ જોતાં ચતુર્વિંશતિ પ્રબંધનું વસ્તુપાલ જીવતાં જ નાગડને મહામંત્રીપદ વીસલદેવે આપ્યાનું કથન અવિશ્વસનીય ઠરે છે.

વસ્તુપાલનું ચારિત્ર્ય

ઉપર પ્રમાણે વીસ વર્ષ સુધી ધોળકાના રાજવંશની સેવા કરીને સં. ૧૨૯૬ માં મંત્રી વસ્તુપાલનો દેહ પડી ગયો. એ મંત્રીએ ધોળકાની નાનકડી ઠકરાતને વિસ્તારવામાં તથા સમૃદ્ધ કરવામાં પોતાના બુદ્ધિબળનો અને બાહુબળનો ઉપયોગ કર્યો ત્યારે પોતાના ધનનો ઉપયોગ ગુજરાતમાં સુંદર મંદિરો ઉભાં કરવામાં કર્યો. પણ વસ્તુપાલનું હૃદય વિશાળ હતું. પોતે જૈન ધર્મી હોઈને જૈન મન્દિરો ઉભાં કરે એ સ્વાભાવિક છે. પણ મંત્રી તરીકે પોતાની ફરજ વસ્તીના બધા ધર્મોને ઉત્તેજન આપવાની છે એ ધ્યાનમાં રાખીને સં. ૧૨૯૧ માં ધોળકા પાસે આવેલા ગણેશ્વરના મંદિરનો દરવાજો સમરાવ્યો,[૩] સં. ૧૨૯૨ માં ખંભાત પાસે આવેલા ભીડભંજનના શિવમંદિરમાં રત્નાદેવીની મૂર્તિની ફરી સ્થાપના કરી[૪], એવી એવી ઝીણી વિગતો લેખોમાંથી મળે છે અને તેના અરિસિંહ આદિ ચરિત્રલેખકોએ પણ નવાં બ્રાહ્મણ મંદિરો

૧. જુઓ વસન્તવિલાસ સ. ૧૪ તેના શ્લો. ૩૭માં વસ્તુપાલના મરણની સ્પષ્ટ તારિખ આપી છે એ જોતાં ચ. પ્ર. (પૃ. ૧૫૪)માં વસ્તુપાલના મરણની તારિખ ૧૨૯૮ આપી છે તેપણ ખોટી ઠરે છે. પ્ર. ચિ. (પૃ. ૧૨૦)માં તથા ચ. પ્ર. માં યાત્રા માટે જતાં ધોળકાથી શેત્રુંજાના રસ્તામાં આવેલા અંકે વાલીયા ગામમાં વસ્તુપાલનું મરણ થયું એમ કહ્યું છે. વસન્તવિલાસમાં એ ઉલ્લેખ નથી.

૨ ગિરનારના સં.-૧૨૯૬ વૈશાખ સુદિ ત્રીજના લેખમાં મહામાત્ય તેજપાલે કરાવેલાં કામની નોંધ છે (જુઓ. પ્રા. જૈ. લે. સં. લેખાંક ૬૬) અને ૧૩૦૩ની નોંધ આગળ વીસલદેવના પ્રકરણમાં આવશે.

૩ આ. રિ. વોટસન મ્યુઝીયમ ૧૯૨૩-૨૪ પૃ. ૧૮

૪. ભાવનગર પ્રાચીન શોધ સંગ્રહ નં. ૧૬૨-૧૬૩;

બંધાવ્યાની તથા જૂનાંનો જીર્ણોદ્ધાર કર્યાની અને સોમનાથ જેવાં બ્રાહ્મણ તીર્થની યાત્રા કર્યાની નોંધ કરેલી છે. સોમેશ્વર તો સ્પષ્ટ કહે છે કે "આ જૈન મંત્રી શંકર અને વિષ્ણુની પૂજા નહોતા કરતા એમ નહિ અને બ્રાહ્મણોને દાનો પણ આપતા"[1] વળી પ્રબંધોમાં મુસલમાનોના ધર્મગુરૂને મક્કાની હજ કરવા જવાની સગવડ કરી આપી હોવાની પણ નોંધ છે.[2]

બગીચાઓ, તળાવો, વાવો, પીયાવા, બ્રહ્મપુરી, ધર્મશાળા, અન્નસત્ર વગેરે ધાર્મિક ગણાતાં છતાં લોકોપયોગી કહી શકાય એવાં કામો પણ આ મંત્રીએ ઘણાં કર્યાં હતાં એમ અરિસિંહ વગેરે કહે છે, તે ઉપર જોયું છે.

વસ્તુપાલ તેજપાલના આશ્રિત વિદ્વાનો

વસ્તુપાલનો દાન-પ્રવાહ બધી જાતના યાચકોને સંતોષતો પણ વિદ્વાનો તરફ એ વધારે વહેતો.[3] અને આ વિદ્વાનોમાં સુકૃતસંકીર્તનનો કર્તા અરિસિંહ, સુ. સં. ઉપર ટીકા લખનાર તથા બાલ ભારત અને કવિકલ્પલતાનો લેખક અમરચંદ્રસૂરિ, મૂળ મોઢ બ્રાહ્મણ પણ હરિભદ્ર સૂરિના ઉપદેશથી જૈન સૂરિનું પદ પામ કરનાર અને વસંતવિલાસ નામનું કાવ્ય તથા કરૂણાવજ્રાયુધ નામનું નાટક લખનાર બાલચન્દ્રસૂરિ, ભરૂચના મુનિસુવ્રત સ્વામીના મંદિરના આચાર્ય અને હમ્મીરમદમર્દન નામનું નાટક લખનાર જયસિંહ સૂરિ, વસ્તુપાલના ગુરૂ અને ધર્માભ્યુદય તથા સુકૃત કીર્તિ કલ્લોલિનીના લેખક ઉદયપ્રભ, કાવ્યપ્રકાશ ઉપર સંકેત નામની ટીકા લખનાર માણિક્યચંદ્ર સૂરિ, મુરારિના અનર્ઘરાઘવ ઉપર ટીકા લખનાર નરચંદ્રસૂરિ, દૂતાંગદ

---

1 नानर्च भक्तिमान्नेमौ नेमौ शंकरकेशवौ ।
जैनोपि यः सवेद्वानां दानाम्भः कुरुते करे ॥

કી. કૌ. સ: ૪ શ્લો-૪૦

2 પ્ર.-ચિં. પૃ. ૨૧૭ અને ચ. પ્ર. પૃ. ૨૩૯

3. જુઓ. પ્ર. ચિં. પૃ. ૨૧૫-૨૧૬.

નામનું નાટક લખનાર કવિ સુભટ તથા કીર્તિકૌમુદી, સુરથોત્સવ અને ઉલ્લાસ રાઘવના લેખક તથા વીરધવલના પુરોહિત નાગર કવિ સોમેશ્વર વગેરે અનેક નામો ગણાવી શકાય એમ છે. આ અરિસિંહ, બાલચન્દ્ર સૂરિ, સોમેશ્વર, જયસિંહ સૂરિ, ઉદયપ્રભાચાર્ય વગેરે કવિઓના ગ્રન્થોનું સંસ્કૃત સાહિત્યમાં ભલે ઉંચું સ્થાન ન હોય પણ ગુજરાતના ઇતિહાસને તેઓ બહુ ઉપકારક થયા છે.[1]

ઉપર ગણાવેલા લેખકોમાંથી એક સોમેશ્વર વિષે જુદી નોંધ કરવી યોગ્ય છે. કારણ કે તેઓ કવિ હોવા ઉપરાંત વીરધવલના પુરોહિત પણ હતા ખરી રીતે સોમેશ્વરના કુળમાં ગુજરાતના સોલંકી વંશનું પુરોહિતપદ છેક મૂળરાજના વખતથી વંશપરંપરાથી ઉતરી આવ્યું હતું, અને સોમેશ્વરનો પિતા કુમાર અજયદેવનો પુરોહિત હતો એમ પણ સોમેશ્વર કહે છે. થોડો વખત ભીમદેવ બીજા પાસે પણ એ કુમાર રહેલ જણાય છે. પણ પછી ગમે તે કારણથી ભીમદેવને છોડી ધોળકાના લવણપ્રસાદનું પુરોહિતપદ આ કુમારના પુત્ર સોમેશ્વરે સ્વીકાર્યું.[2] અને આ કવિ સોમેશ્વર વીરધવલના પુરોહિત તથા વસ્તુપાલના મિત્ર હતા. તેઓ વીશલદેવના સમયમાં પણ વિદ્યમાન હોવાથી એને વિષે વીશલદેવના વૃત્તાન્તમાં પણ કાંઈક કહેવાનો પ્રસંગ આવશે.

ભીમદેવ બીજાનું મરણ ૧૨૯૮

વસ્તુપાલના મરણ પછી બે વર્ષે સં. ૧૨૯૮માં ભીમદેવ બીજાનો પણ દેહ પડી ગયો.[3]

---

૧. સુ. સં. વગેરે ગ્રન્થોની કેટલી મદદ આ ઇતિહાસને મળી છે તે સ્થળે સ્થળે કરેલા ઉલ્લેખોથી વાચનારને સમજાશે. આ પ્રબંધોની ઐતિહાસિક કિંમતનો કાંઈક વિસ્તારથી વિચાર 'ગુજરાતના મધ્યકાલીન રાજપૂત ઇતિહાસનાં પ્રબન્ધાત્મક સાધનો' નામના મારા નિબંધમાં કર્યો છે. વળી વિશેષ વિગત માટે જુઓ જૈન સાહિત્યનો ઇતિહાસ વિ. ૪, પ્ર. ૪

૨. જુઓ કી. કૌ. સ. ૨ શ્લો. ૮૪.

૩. પ્ર. ચિં. (પૃ. ૨૦૫) તથા પ્રવચન પરીક્ષામાં. સં. ૧૨૩૫ થી ૬૩ વર્ષ એટલે ૧૨૯૮ સુધી ભીમદેવ બીજાનો રાજ્યકાળ આપ્યો છે.

પ્રકરણ ૧૮ મું.

ત્રિભુવનપાલ સં ૧૨૯૮ થી ૧૩૦૦

ભીમદેવ બીજા પછી અણહિલપુર પાટણની ગાદી ઉપર સં. ૧૨૯૮ માં જ તેનો પુત્ર ત્રિભુવનપાલ કે તિહુણપાલ બેઠો. આ ત્રિભુવનપાલ સંબંધી પ્રબંધોમાંથી કશું જાણવાનું મળતું નથી. એનો રાજ્યકાળ પણ જુદા જુદા ગ્રન્થોમાં જુદો જુદો આપ્યો છે. પાટણનો એ મહારાજાધિરાજ હતો એમ ચોક્કસ ખબર તો ખરી રીતે એના સં. ૧૨૯૯ ચૈત્ર શુદિ છઠ્ઠના તામ્રપત્રથી મળે છે.[1] એ તામ્રપત્રમાં ત્રિભુવનપાલને " શૌર્યોદાર્યગાંભીર્યાદિ ગુણાલંકૃત " કહ્યો છે. આ તામ્રપત્રદ્વારા વિષયયપથક તથા દંડહીપથકનાં બે ગામો રાણા લૂણપસાએ બંધાવેલા સત્રાગારમાં કાર્પટીકોનાં ભોજન માટે મંડલીમાં શ્રી મૂલદેવેશ્વરની પૂજા કરીને ત્યાંના સ્થાનપતિ વેદગર્ભરાશિને આપેલ છે. દાનપત્રમાં શ્રી ત્રિભુવનપાલની સહી છે. આ લેખકના દૂતક છે મહાસાંધિવિગ્રહિક શ્રી વયજલદેવ અને લેખક છે કાયસ્થક. શ્રી સોમસિંહ વિચાર શ્રેણીને અનુસરી ત્રિભુવનપાલે બે વર્ષ સુધી રાજ્ય કર્યું હશે એમ બુલ્હર પેઠે હું માનું છું.[2]

---

૧. ઈ. એ. ગ્રં. ૬. પૃ. ૨૦૮

૨ મું. ગે. (પૃ. ૨૦૩) માં તો ૧૨૯૯ (ઈ. સ. ૧૨૪૩)થી જ વીસલદેવનો રાજ્યારંભ માન્યો છે. વિચારશ્રેણીમાં જો કે ત્રિભુવનપાલનું નામ નથી: પણ તેને અનુસરીને બુલ્હરે ત્રિભુવનપાલનો સમય ૧૨૯૮ થી ૧૩૦૦ માન્યો છે. (ઇ. એ. ગ્રં. ૬ પૃ. ૨૧૩માં છાપેલી વંશાવળી) ડા. ભાઉદાજીએ (જ. બો. બ્રે. રો. એ સો. ગ્રં. ૯ પૃ. ૧૩૭ થી ૧૪૭માં) છપાવેલી એક પટ્ટાવલીમાં ત્રિભુવનપાલનું રાજ્ય બે મહિનાને બાર દિવસનું કહ્યું છે. ભાંડારકરે છપાવેલ એક હસ્તપ્રતમાંની વંશાવળી (જુઓ ભાંડારકર રિપોર્ટ ૧૮૮૩–૮૪ પૃ. ૧૧-૧૨) માં અને પ્રવચન પરીક્ષામાં ચાર વર્ષનું રાજ્ય કહ્યું છે પણ બધાં

મેવાડના રાણા સાથે થયેલું યુદ્ધ.

મેવાડના રાણા જૈત્રસિંહ સાથે આ ત્રિભુવનપાલને યુદ્ધ થયું હોવાનું ચીરવાના લેખથી અનુમાન થાય છે.[1]

સાધનો વીશલદેવનો રાજ્યકાળ અઢાર વર્ષનો આપે છે. અને એનો મેળ બેસારવા માટે વિચારશ્રેણીને અનુસરી બુલ્હર પેઠે ત્રિભુવનપાલનાં બે વર્ષ માનવાં યોગ્ય છે.

[1] બાલાકः કોટ્ટકગ્રહણે શ્રી જૈત્રસિંહનૃપપુરતઃ ।
ત્રિભુવનરાણકયુદ્ધે જગામ યુદ્ધ્વા પરં લોકમ્ ॥

ચીરવાનો લેખ શ્લો. ૧૯

રાજપૂતાનેકા ઇતિહાસ ખં. ૧. પૃ. ૪૧૧ ટિ. ૧ ત્રિભુવનરાણા સાથે યુદ્ધમાં કોટડા (કોટ્ટક) લેતાં નાગદાનો બાલાક નામનો કોટવાળ જૈત્રસિંહની નજર આગળ મરાયો, એમ આ લેખમાં કહ્યું છે અને આ ત્રિભુવનરાણો તે ગુજરાતનો ત્રિભુવનપાલ એમ શ્રી. ગૌ. હી. ઓઝાનું માનવું છે.

પ્રકરણ ૧૯ મું.

વીશલદેવ

મંડલેશ્વર તરીકે સં. ૧૨૯૪ થી ૧૩૦૨ સુધી અને પાટણના મહારાજા ધિરાજ તરીકે ૧૩૦૨ થી ૧૩૧૮ સુધી

વીરધવલનું મરણ સં. ૧૨૯૪ માં થયું. અને ૧૨૯૪ થી જ મહામંડલેશ્વર તરીકેની વીશલદેવની કારકીર્દી શરૂ થઈ.

વીશલદેવે ધોળકાની ગાદી ઉપર બેઠા પછી તરત વસ્તુપાલને જ મહામાત્ય તરીકે રાખ્યો હોવાનું સકારણ અનુમાન ઉપર કર્યું છે.[1] વસ્તુપાલના મરણ પછી તેજપાલને મહામાત્ય નીમેલા હોવાનું પણ સં. ૧૨૯૬ ના લેખથી અનુમાન થાય છે, એ પણ ઉપર નોંધ્યું જ છે. આ મહામાત્ય તેજપાલે સં. ૧૨૯૮ માં પોતાના પુત્ર લૂણસિંહને ભરૂચનો સુબો નીમાવ્યો હતો એમ એક હસ્તલિખિત પુસ્તકના સમાપ્તિ વચનથી જણાય છે.[2]

વીશલદેવ પાટણના મહારાજાધિરાજ ૧૩૦૨ માં

ધોળકાના રાણા તરીકે વીશલદેવે કાંઈ કર્યું હોય એમ દેખાતું નથી પણ સં. ૧૩૦૨ માં ત્રિભુવનપાલનું મરણ થતાં કોઈ વારસ ન

---

૧ વીશલદેવે વસ્તુપાલને મહામાત્યપદ ઉપરથી ઉતારી પાડયા. પછી એક વખત પોતાના મામા સિંહ જેઠુઆનો હાથ વસ્તુપાલે કપાવી નખાવ્યો અને બધા જેઠુઆ વસ્તુપાલને મારવાને તૈયાર થયા, પણ સોમેશ્વરે વીશલદેવને સમજાવીને સમાધાન કરાવ્યું વગેરે દંતકથા ચ–પ્ર. (પૃ.૨૫૧) માં છે પણ તેમાં કાંઈ ઐતિહાસિક તત્વ દેખાતું નથી.

૨ જુઓ પાટણના સંઘવીના ભંડારની દેશીનામ માલાની પ્રતનું સમાપ્તિ વચન. વ–વિ. પ્ર. પૃ. ૧૧ ટિ. પ્ર.

હોવાના કારણથી કે તેને મારીને ગમે તેમ પણ વીશલદેવ મહારાજાધિરાજપદ ધારણ કરીને પાટણની ગાદીએ બેસે છે.[1]

૧૩૦૪ નાગર નાગડને મહામાત્ય બનાવ્યો

વીશલદેવે પાટણ ૧૩૦૨માં લીધું અને સં. ૧૩૦૪માં તેજપાલનો દેહ પડી ગયો[2] અને તેજપાલના મરણ પછી વીશલદેવે નાગરજ્ઞાતિના નાગડને મહામાત્ય નીમ્યા[3] એમ મારૂં ધારવું છે.

વીશલદેવની કારકીર્દીનો સીલસીલાબંધ હેવાલ તો કોઇ પ્રબંધમાં મળતો નથી એટલે એના વખતના ઉત્કીર્ણ લેખોમાંથી વીશલદેવનાં કાર્યો વિષે જે કાંઈ છૂટક સૂચનો મળે છે તેની નોંધ કરીનેજ સંતોષ માનવો પડશે.

માળવાનો વિજય

વિ. સં. ૧૩૧૧ની વીશલદેવના વખતની સોમેશ્વરે લખેલી

---

૧ ખંભાતના શાન્તિનાથના મંદિરના ભંડારની સં. ૧૩૦૩ માગશર વદ ૧૨ ને ગુરૂવારે અણહિલવાડમાં લખાયેલી આચારાંગની પ્રતમાં વીશલદેવને મહારાજાધિરાજ અને તેજપાલને મહામાત્ય કહેલ છે, એજન ટિ. ૬

૨ સ્વ. તનસુખરામ મનસુખરામ ત્રિપાઠી પાસેની એક જૂની હસ્તપ્રતના એક પાન ઉપર સં. ૧૩૦૪ मह श्रीतेजःपालो दिवंगतः એ રીતે લખેલું હતું (વિ. વિ. પ્રસ્તાવના પૃ. ૮ ટિ. ૧)

૩ ચ. પ્ર. (પૃ.૨૫૭) માં વસ્તુપાલ જીવતાં નાગડને મહામાત્ય નીમ્યા હોવાનું લખ્યું છે અને વિવિધ તીર્થકલ્પમાં મન્ત્રી તેજ:પાલને ખસેડીને નાગડ મંત્રી નીમ્યો એમ લખ્યું છે (જિનવિજયજી સંપાદિત આ. પૃ. ૮૭) ચ. પ્રનું કથન તો ખોટું છે. વિવિધતીર્થ કલ્પનું સંભાવિત છે; પણ મારો મત મેં ઉપર લખ્યો છે; ખરીરીતે તો સં. ૧૩૧૦ માં તથા ૧૩૧૩ માં લખાયેલાં પુસ્તકોમાં નાગડને મહામાત્ય કહેલ છે. (જુઓ વ. વિ. ની પ્રસ્તાવના પૃ. ૧૨ ટિ-૨) હવે સં. ૧૩૦૮ ના અમદાવાદમાંથી મળેલા એક લેખમાં વીશલદેવના મહાપ્રધાનોનાં નામો શ્રીવર્દ્ધમ તથા મૂળરાજ લખેલાં છે. (જુઓ એ ઇ-ગ્રં-૫ પૃ. ૧૯૨) પણ આ મહા પ્રધાનને મહામાત્યથી જૂદા સમજવા એમ મારૂં ધારવું છે. (જુઓ પ્ર. ચિં. પૃ. ૧૬૭)

ડભોઈની પ્રશસ્તિમાં[1] તથા સંવત ૧૩૧૭ના વીશલદેવના પોતાના લેખમાં[2] માળવાના રાજાને વીશલદેવે હરાવ્યાનું કથન મળે છે. વળી એ વિજયનો સં. ૧૩૨૮ની નાનાક પ્રશસ્તિમાં ઉલ્લેખ છે તથા એ પ્રશસ્તિ લખનાર ગણપતિ વ્યાસે ધારાધ્વંસ નામનું નાટક વીશળદેવના માળવાના વિજયને ઉદ્દેશીને લખ્યું હોવાનું એ પ્રશસ્તિમાંજ કહ્યું છે.[3] પણ માળવાના રાજાનું નામ કોઇ લેખમાં આપ્યું નથી એથી માળવાના કયા રાજા ઉપર વીશલદેવે વિજય મેળવેલો તે કહી શકાતું નથી. સંભવ શોધતાં જયસિંહદેવ બીજો અને જયવર્મા બીજો વીશળદેવના સમકાલીન છે, પણ સં. ૧૩૧૧ના લેખમાં ઉલ્લેખ મળતો હોવાથી તે પહેલાં એટલે જયસિંહદેવના સમયમાં આ બનાવ બન્યો હોવો જોઇએ એવું મારૂં માનવું છે. એ વખતે મુસલમાનોના ઉપરા ઉપરી હુમલાઓને પરિણામે માળવાનું રાજ્ય નબળું પડી ગએલું[4].

સિંઘણના સૈન્યને હરાવ્યું

સં. ૧૩૧૧ના લેખમાં માળવાના વિજય પેઠેજ દક્ષિણેશ્વરના વિજયનો ઉલ્લેખ છે, અને ૧૩૧૭ના વીશલદેવના લેખમાં વીશળદેવને "સિંઘણ સૈન્ય સમુદ્ર શોષણવડવાનલ કહેલ" છે.[5] હવે આ દક્ષિણનો વિજય પણ ૧૩૧૧ પ્હેલાં મેળવેલો એટલું નક્કી પણ ક્યારે?

---

૧. ડભોઈની ત્રુટિત પ્રશસ્તિમાં વીશલદેવ સંબંધી વર્ણન શ્લો. ૫૨ થી ૧૦૮ માં છે. એ. ઈ. ગ્રં. ૧ પૃ. ૨૫.

૨. मालवाधीशमानमर्दन એવું વિશેષણ વીશલદેવને સં. ૧૩૧૭ના લેખમાં લગાડેલું છે. ઇ. એ ગ્રં ૬ પૃ. ૨૧૦–૨૧૨

૩. ૧૩૨૮ની પ્રશસ્તિ શ્લો. ૪ તથાઃ—

मार्तण्डप्रतिमप्रतापवसतेः श्री. वीसलक्ष्मापते ।
धाराध्वंसमहाप्रबन्धमधुरोन्मीलद्यशोवैभवः ॥

શ્લો. ૧૮. ઇ. એ. ગ્ર. ૧૧ પૃ. ૨૦૬–૦૭.

૪. ભારતકે પ્રાચીન રાજવંશ પ્ર. ભા. ૧૬૩.

૫. ઇ. એ. ગ્રં. ૬ પૃ. ૨૧૦–૧૨.

સિંઘણનો સમય વિ. સં. ૧૨૬૭થી ૧૩૦૪ છે અને આંબેગાંમના વિ. સં. ૧૨૯૭ના ઉત્કીર્ણ લેખ ઉપરથી વીશલદેવે સિંઘણને હરાવ્યાનો બનાવ વીરધવલના મરણ પછી વીશલદેવ ૯૭ ધોળકાનો મંડામંડળેશ્વર હતો ત્યારે સં. ૧૨૯૫થી ૧૨૯૭ વચ્ચે બન્યો હોવાનું અનુમાન વીરધવલના પ્રકરણમાં કર્યું છે.[1]

મેવાડ સાથે યુદ્ધ

૧૩૧૭ના વીશલદેવના લેખમાં ત્રીજું પરાક્રમસૂચક વિશેષણ મેવાડના વિજયનું ઉપલક્ષક છે[2]. અને જો કે લેખના શબ્દો ઘણા સારે છે પણ ચીરવાના લેખમાં "જૈત્રસિંહે નીમેલો ચીતોડનો કોટવાલ (તલારક્ષ) પ્રધાન ભીમસેન સાથે ચીતોડની તળેટીમાં કામ આવ્યો" એમ લખ્યું છે. એ જોતાં આ લડાઇ તેજસિંહ (સં. ૧૩૦૯ થી ૧૩૩૦) અને વીશલદેવ વચ્ચે થઇ હોવી જોઇએ એવું શ્રી. ગૌ. હી. ઓઝાનું અનુમાન છે[3] તે યથાર્થ લાગે છે અને આ વિજયને ઉદ્દેશીને ઉપરનું વિશેષણ લખાયું હોવું જોઇએ. આ બનાવ પણ સં. ૧૩૦૯થી ૧૩૧૭ વચ્ચે બન્યો હશે.

કર્ણાટકના રાજા સાથે યુદ્ધ

ચોથા વિશેષણમાં કર્ણાટકના રાજ્યની લક્ષ્મી જેને સ્વયંવરથી વરી છે તે પુરુષોત્તમ વીશલદેવ[4] એવું કહેલું છે. આ શબ્દોનું તાત્પર્ય ન સમજવાથી કર્ણાટકના રાજાની દીકરીને વીશલદેવ સ્વયંવરથી પરણ્યો હતો એવો પણ અર્થ કરવામાં

---

૧ ઉપર પૃ. ૩૭૮

૨ मेदपाटकदेशकलुषराज्यवल्लीकन्दोच्छेदनकुद्दालकल्प (ઇ. એ. અં. ૬ પૃ. ૨૧૦.૧૨)

૩. જુઓ રાજપૂતાનેકા ઇતિહાસ ખં. ૧. પૃ. ૪૭૨ તથા તે ઉપરની ટિપ્પણીઓ.

૪ कर्णाटराजजलधितनयास्वयंवरपुरुषोत्तम

સં. ૧૩૧૭નું તામ્રપત્ર. ઇ. એ. અં. ૬ પૃ. ૨૧૦-૧૨

આવ્યો છે.[1] પણ એ ભ્રમ છે. લેખના શબ્દો સ્પષ્ટ છે અને તેનો અર્થ રાજ્યલક્ષ્મીજ થાય છે. હવે કર્ણાટક શબ્દનો પ્રયોગ ગુજરાતના લેખકોએ શિથિલ રીતે કર્યો છે. એટલે ચોક્કસ કહેવું મુશ્કેલ છે પણ દ્વારા સમુદ્રના હોઇસલા બલ્લાલ રાજા વીર સોમેશ્વર (વિ. સં. ૧૨૯૨ થી ૧૩૧૨) અને તેનો પુત્ર નરસિંહ (વિ. સં. ૧૩૧૨) વીશલદેવના સમકાલીન હતા[2] એજ રીતે ઉત્તર કોકણનો શીલાહાર રાજા સોમેશ્વર (વિ. સં. ૧૩૦૬ અને ૧૩૧૭ના જેના લેખો ઉરણમાંથી મળ્યા છે.[3] તે) પણ સમકાલીન હતો, પણ આમાંથી કોની સાથે વીશલદેવને યુદ્ધ થયું હતું અને રાજ્યલક્ષ્મી રૂપે વીશળદેવને શું મળ્યું તે જાણી શકવાનું બીલકુલ સાધન નથી.

વીશળદેવને યાદવરાજા કૃષ્ણે હરાવ્યો છે.

બીજી તરફથી સિંઘણના લશ્કરને હરાવનાર આ વીશલદેવના સૈન્યે સિંઘણના પૌત્ર કૃષ્ણ અથવા કન્હ (વિ. સં. ૧૩૦૪થી ૧૩૧૭) ને હાથે હાર ખાધેલી એમ વ્રતખંડની પ્રસ્તાવનાની પ્રશસ્તિમાં આપેલા વર્ણનથી જણાય છે.[4]

વીશળદેવનાં ધાર્મિક કાર્યો તથા વૈદ્યનાથના મંદિરનો જીર્ણોદ્ધાર

વીશલદેવના વખતમાં થયેલાં યુદ્ધો વિષે આથી વધારે કાંઈ માહિતી મળી નથી પણ એનાં બીજાં કાર્યોમાં ડભોઇમાં વૈદ્યનાથ મહાદેવના મંદિરનો તેણે જીર્ણોદ્ધાર કરાવેલો તેની હકીકત સં. ૧૩૧૧માં

---

૧. જુઓ. મું. ગે. પૃ. ૨૦૩ તથા ડફની ક્રોનોલોજી પૃ. ૧૮૯

૨. જુઓ ડફની ક્રોનોલોજી પૃ. ૧૮૪ તથા પૃ. ૧૯૬.

૩. મું ગે. ગ્ર. ૧૩ ભા. ૨ પૃ. ૪૨૭ ડફની ક્રોનોલોજી પૃ. ૧૯૩ તથા પરિશિષ્ટ ૨.

૪ येनाकारि विशालवीसलचमूसंहारकालानले

શ્લો ૪૬

દક્ષિણનો પૂર્વ સમયનો ઇતિહાસ પૃ. ૨૪૬ માં આ શ્લોક અશુદ્ધ છપાયો છે. પણ હેમાદ્રિ પૃ-૧૧૫ માં શુદ્ધ પાઠ છે.

એ જીર્ણોદ્ધારની જે પ્રશસ્તિ સોમેશ્વરે લખી છે[1], તેમાંથી મળે છે. આ પ્રશસ્તિ ૧૧૪ શ્લોકની છે અને જો સંપૂર્ણ મળી હોત તો એમાંથી વાઘેલા વંશના રાજાઓ વિષે અને ખાસ કરીને વીશલદેવ વિષે ઠીક માહિતી મળત[2] પણ લેખનો પત્થરો અત્યંત તુટેલો છે. અને જુદા જુદા શ્લોકોના થોડા થોડા શબ્દોજ વંચાય છે. જેમાંથી વીશલદેવનાં નીચેનાં ધાર્મિક કાર્યોનો ઉલ્લેખ મળે છે. (૧) વીશલદેવે અનેક શિવમંદિરો બંધાવ્યાં હતાં (શ્લો. ૮૧થી ૯૧). મૂળસ્થાનના સૂર્યમંદિરનો જીર્ણોદ્ધાર કરાવ્યો (શ્લો. ૯૨) કૈલાસ જેવા કોઈ મંદિરનો જીર્ણોદ્ધાર કરાવ્યો. બ્રાહ્મણોને દાનો આપ્યાં. પ્રાગવાડ કુળના ચંડસિંહના પુત્રને વિશ્વાસથી વૈદ્યનાથનો રક્ષક નીમ્યો. (શ્લો. ૧૦૯).

મૂળસ્થાન બાંધનાર વામદેવના પુત્ર મદને વૈદ્યનાથનો ગઢ બાંધ્યો (શ્લો. ૧૧૧) આ જીર્ણોદ્ધારના કાર્યમાં આલ્હાદનનો દીકરો દેવાદિત્ય મોટો સુત્રધાર (મુખ્ય એન્જીનીઅર) હતો (૧૧૨) અર્ધ પ્રહરમાં મહાપ્રબંધ લખનાર સોમેશ્વરે આ પ્રશસ્તિ રચી છે (શ્લો. ૧૧૪) અને નંદીપુર ગોત્રના (નંદવાણા ?) બ્રાહ્મણ પ્રલ્હાદને લખી છે (શ્લો. ૧૧૫) અને શિલ્પી પદ્મસિંહે કોતરી છે (શ્લો. ૧૧૬).

વીશળદેવનું ૧૩૧૭નું તામ્રપત્ર

આ વૈદ્યનાથની પ્રશસ્તિ ઉપરાંત વીશલદેવનો જે એક લેખ મળ્યો છે અને જેનો ઉલ્લેખ ઉપર વારંવાર આવી ગયો છે તે સં. ૧૩૧૭ (ઇ. સ. ૧૨૬૧) જ્યેષ્ટ માસના કૃષ્ણચોથ અને ગુરૂવારનું તામ્રપત્ર છે. આ તામ્રપત્રદ્વારા વીશલદેવના રાજ્યકાળમાં તેના વર્ધાપથકના સામંત મહામંડળેશ્વર શ્રીસામંતસિંહદેવે પોતાના પિતામહ રાણક

---

૧ જુઓ એ. ઇ. ગં. ૧ પૃ. ૨૫.

૨ વીરધવલ સંબંધી ૨૭ શ્લોકો આ પ્રશસ્તિમાં છે પણ તેમાંથી એકજ ૨૫ મો ઠીક રહે છે. અને વીશલદેવ વિષે ૫૬ શ્લોકો છે પણ પથરો તુટી જવાથી બહુ થોડા શબ્દો વંચાય છે અને જે વંચાય છે તેનો સાર ઉપર આપ્યો છે.

શ્રીલૂણપસાજ[1] દેવના શ્રેય અર્થે આશાપલ્લી (આશાવળ)માં પૂર્વ સંકલ્પિત આઠ બ્રાહ્મણોને સત્રમાં હમેશાં ભોજન મળે એ માટે તથા બલ્લાલનારાયણ અને રૂપનારાયણ દેવનાં પંચોપચાર પૂજા નૈવેદ્ય માટે, ચૌદ બ્રહ્મપુરીના બ્રાહ્મણોને દક્ષિણા સાથે ભોજન મળે એ માટે, મૂલેશ્વરદેવના મઠપતિ મહામુનીન્દ્ર શ્રી વિશ્વામિત્રના નિર્વાહ માટે, પરબ ભરાવવા માટે તથા જીર્ણ ધર્મસ્થાનોના ઉદ્ધાર માટે આ દાન આપેલું છે. દાનમાં રીણુસીહ ગામમાં તથા મંડલી ગામમાં ભૂમિ હળ ૭, બાર હાટ, રૂપાપુરમાં એક બગીચો તથા આશાપલ્લીની શુલ્ક મંડપિકામાંથી રોજ એક દ્રમ્મ એટલું લખી આપ્યું છે.

બ્રાહ્મણોને ભોજન કેવું આપવું એ બાબતમાં આ તામ્રપત્રમાં લખ્યું છે કે રાજ્ઞાન્નપાન, સરસ શાક, તાંબુલ વગેરે સર્વ સામગ્રીવાળું ભોજન આપવું.

આ લેખના દૂતક છે મહાસંધિવિગ્રહિક શ્રીશ્રીધર અને લેખક છે મહાક્ષપટલિક શ્રી ગોવિંદ; દાનપત્ર ઉપર અપરાર્જુન મહારાજાધિરાજશ્રી વીશલદેવસ્ય એ રીતે સહી છે.

સામંતો તથા મંત્રીઓ

વીશલદેવના સામંતોમાં એક છે ઉપરના લેખવાળો સામંતસિંહ દેવ જે વર્ધીપથક–વઢીઆરનો સામંત હતો. બીજા સામંતો વિષે એના રાજ્યકાળ દરમ્યાન ખાસ કાંઈ ઉલ્લેખ મળતો નથી.

મંત્રીઓમાં તેજપાલ પછી નાગડનું નામ મળે છે. નાગડ મંત્રીને ચ. પ્ર. માં મહામાત્ય કહ્યો છે એટલુંજ નહિ પણ તેનો મહામાત્ય

---

૧ સં. ૧૨૩૦ ના ૧૨૮૦ ના તથા ૧૨૯૫ ના લેખોમાં જે રાણા લૂણપસા કે લૂણપ્રસાદનું નામ આવે છે તે આ સામંતસિંહનો દાદો હોવાનો સંભવ છે. અલબત્ત એ રીતે દાદા અને પૌત્ર વચ્ચે ૮૮ વર્ષનો ગાળો પડે છે, પણ એ અસંભવિત નથી.

તરીકે સં. ૧૩૧૦ના તથા ૧૩૧૩ના બે પુસ્તકોની સમાપ્તિમાં[1] ૧૩૧૫ના પોરબંદરમાંથી મળેલા લેખમાં[2] અને જેની હકીકત ઉપર ઉતારી છે તે ૧૩૧૭ના તામ્રપત્રમાં સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ મળે છે એ જોતાં વીશલદેવના રાજ્યકાળમાં છેક ૧૩૦૩ કે ૧૨૯૪થી છેવટ સુધી આ નાગડ જ મહામાત્ય હોય એમ જણાય છે. માત્ર સં. ૧૩૦૫ના ગિરનારના એક લેખમાં[3] સલખણસિંહનો મહામાત્ય તરીકે ઉલ્લેખ મળે છે એનો અર્થ એ વખતે સલખણ મહામાત્ય હતો એમ કરી એતો એ સમયે નાગડ મહામાત્ય નહિ હોય એમ માનવું પડે. પાછળથી તો વીશલદેવે આ સલખણસિંહને પ્હેલાં સુરાષ્ટ્રનો અધિકારી તથા પછી લાટનો અધિકારી નીમ્યો હતો.[4] આ સલખણસિંહ કુમારપાલના સમયના પ્રસિદ્ધ ઉદયન મંત્રીનો વંશજ છે. ઉદયનનો પુત્ર ચાહડ તેનો પદ્મસિંહ, અને પદ્મસિંહના ત્રણ પુત્રોમાં વચેટ સલખણસિંહ. સલખણસિંહ નર્મદાતીરે જ મરણ પામ્યો અને તેના ભાઈ સામતસિંહે એના નામથી સલક્ષનારાયણની મૂર્તિ સ્થાપી, એમ

---

૧ સં ૧૩૧૦ માર્ગશીર્ષ પૂર્ણિમાએ વીશલદેવના રાજ્યમાં નાગડના મહામાત્યપણા વખતે પ્રકરણ પુસ્તિકા લખાઈ છે. (જેસલમીર ભાંડાગારીય ગ્રન્થસુચી પૃ. ૩૮) સં. ૧૩૧૩માં વીશલદેવના રાજ્યમાં તન્નિયુક્ત નાગડના મહામાત્ય પણામાં જ્ઞાનપંચમી કહાની લખાઇ છે. (પા. સૂચીનં. ૬૦ સંઘવીભંડાર જૈ. સા. ૬. પૃ. ૪૦૮)

૨ આ. રિ. વોટસનમ્યુઝીયમ ૧૯૨૧-૨૨ પૃ. ૧૫.

૩ જુઓ રીવાઇઝડલીસ્ટ ઑફ્ એન્ટી. રીમેઈન્સ ઇન ધી બોમ્બે પ્રેસીડેન્સી પૃ. ૩૫૮

૪. श्री वीसलमहीपालः श्री सलक्षकराम्बुजम् ।
चक्रे सौराष्ट्रकरण स्वर्णमुद्रामधुरम् ॥
स लाटदेशाधिकृतः प्रभोस्तस्यैव शासनात् ।

સં. ૧૩૨૦ નો કંટેલાનો લેખ બુદ્ધિપ્રકાશ પુ. ૬૨ અં. ૧ શ્લો. ૭. ૯

એજ કાંટેલાના લેખમાં લખ્યું છે[1]

સલખણુસિંહના ન્હાનાભાઈ સામંતસિંહને પણ વીશલદેવે સુરાષ્ટ્રનો અધિકારી નીમ્યો હતો.[2]

વીશલદેવની સભાના વિદ્વાનો

વીશલદેવના વખતના વિદ્વાનો—વીરધવલના વખતના સોમેશ્વર-કવિ, અરિસિંહ, અમરચન્દ્રસૂરિ, વગેરે વીશલદેવના સમયમાં હજી વિદ્યમાન હતા અને વામનસ્થળીનો સોમાદિત્ય, કૃષ્ણનગરનો કમલાદિત્ય અને વીશલનગરીય નાનાક એટલાં નવાં નામો ચ. પ્ર. (પ્ર.૧૩)માં આપ્યાં છે. ચ. પ્ર.માં લખ્યું છે કે વીશલદેવરાજાએ કંકુર વર્ધજલને મોકલી એક દિવસ સવારમાં અમરકવિને સભામાં બોલાવ્યા. અને તેણે આવીને રાજાની સ્તુતિના બે શ્લોકો સંભળાવ્યા. એથી રાજા અને સભા ખુશ થયાં. પછી સોમેશ્વરે સમસ્યા આપી તેની તરત પૂર્તિ કરી. પછી સોમાદિત્યે સમસ્યા આપી તેની પણ અમરે પૂર્તિ કરી, પછી કમલાદિત્યે આપી, પછી નાનાક કવિએ એ રીતે જુદા જુદા કવિઓએ થઈને ૧૦૮ સમસ્યાઓ આપી અને સર્વની અમરકવિએ પૂર્તિ કરી. એ રીતે સાંજ સુધી સભા ચાલી.

ચ. પ્ર.નું આ વર્ણન પૂરૂં યથાસ્થિત નહિ હોય પણ એ વખતની રાજસભાના વિદ્વાનોની સભા પ્રવૃત્તિનું નિદર્શક તો છે જ.

નાનાક પ્રશસ્તિ

ચ. પ્ર.માં ગણાવેલા વિદ્વાનોમાં એક નાનાક કવિની બે સં.

---

૧ श्रेयसे प्रेयसस्तस्य भ्रातुः सामंतमन्त्रिणा ।
सलक्षनारायण इत्यस्यापि प्रतिमा हरेः ॥
એજન શ્લો. ૯

૨ यथा वीसलभूपालः सुराष्ट्राधिकृतं व्यधात्
सामंतसिंहसचिवं तथैवार्जुनभूपतिः ॥
એજન શ્લો. ૧૧

૧૩૨૦ તથા ૧૩૨૮ની પ્રશસ્તિઓ પથરા ઉપર કોતરાયેલી કોડીનારમાંથી મળી છે[1] તે ઉપરથી નીચેની હકીકત જણાય છે. વડનગર પાસે જંવાપગોત્રના બ્રાહ્મણોનું ગુંજા નામનું એક ગામ છે; જે મંત્રીના કામની કુશળતાથી ખુશ થઇને સોલંકી રાજાએ તેઓને આપેલું; એ ગામમાં સોમેશ્વર નામનો ઉત્તમ બ્રાહ્મણ થયો[2] જે વેદ પાઠીઓમાં અગ્રેસર હતો. એ સોમેશ્વરનો પુત્ર યાજ્ઞિક આમટ થયો. તેનો ગોવિન્દ; આ ગોવિન્દને બે સ્ત્રીઓ હતી. અને તેને ત્રણ પુત્રો થયા, જેમાં સૌથી ન્હાનો નાનાક કવિ. ત્રણે વિદ્વાન હતા. વચલા મેહ્લણને સાંગઋગ્વેદ કંઠસ્થ હતો. પણ નાનાક વ્યાકરણ, છન્દ, નાટક, અલંકાર, રામાયણ, મહાભારત વગેરે સર્વ વિદ્યામાં કુશળ અને કવિ હતો. આ કવિ નાનાકે વીશલદેવની સભામાં જઇને વેદાદિશાસ્ત્રની પરીક્ષા આપી હતી.[3] વળી વીશલદેવે એક વખત સોમેશ્વરનાથની યાત્રા કરી.[4] ત્યારે સરસ્વતી અને સાગરના સંગમ આગળ સ્નાન કરીને સોમેશ્વરને પૂજીને પ્રભાસક્ષેત્રમાં પોતે બંધાવેલ બ્રહ્મપુરીમાં આવેલું એક મહેલ જેવું ઘર આ કવિ પંડિત નાનાકને, વિદ્વાન પાત્ર જાણીને તેના પગ ધોઇને આપ્યું[5] પણ નાનાક કવિને

---

૧ જુઓ ઇ. એ. ગ્રં. ૧૧ પૃ ૧૦૨-૦૩ તથા પૃ. ૧૦૬-૦૭

૨ ચ. પ્ર.માં નાનાકને 'વીશલનગરીય' કહ્યો છે તેનો અર્થ કદાચ વીશલનગરો નાગર થાય, પણ પ્રશસ્તિ ઉપરથી તે વડનગરો નાગર હતો એમ નિશ્ચય થાય છે.

૩ राज्ञोस्य सभ्यान्सुकृतैकसभ्यानभ्येत्य नानाक उदारबुद्धिः ।
धौर्यैकधुर्यो विबुधप्रतीक्षां वेदादिशास्त्रेषु ददौ परीक्षाम् ॥
-સં. ૧૩૨૮ નાનાક પ્રશસ્તિ શ્લો. ૫.

૪ अथैकदा वीसलचक्रवर्ती वीरावलीमानसमध्यवर्ती ।
पवित्रगोत्रो नियमैर्विचित्रैश्चकार सोमेश्वरदेवयात्राम् ॥
એજન શ્લો. ૬

૫ એજન શ્લો. ૭ ૮. તથા ૧૩૨૦ ની નાનાક પ્રશસ્તિ શ્લો. ૩૧.

એક ઘર આપ્યાથી વીશલદેવને સંતોષ ન થયો એટલે તેણે બગસરા ગામ આપ્યું અને નાનાક એ દાનના બદલામાં સોમેશ્વરને હમેશાં તીર્થજળ, કમળો અને શાળના ચોખા ધરાવતા. અને સોમેશ્વર ઉપરની તેની ભક્તિથી ખુશી થઈને સોમેશ્વરના મઠપતિ પાશુપતાચાર્ય ગંડશ્રી વીરભદ્રે મંગલગામ (માંગરોળ)માં સાતમો ભાગ નાનાકને આપ્યો હતો.[1]

નાનાક કવિની જીવનચર્યા

આ નાનાક કવિની જીવનચર્યા એ વખતના શ્રેષ્ઠ વિદ્વાન બ્રાહ્મણોની જીવનચર્યાના નમુનારૂપ હોઈને એ સંબંધી આ પ્રશસ્તિઓનાં વચનોનો સાર નીચે આપ્યો છે. આ નાનાક હમેશાં સરસ્વતીના પવિત્ર જળમાં સ્નાન કરતા પછી એ નદીને કાંઠે આહ્નિક કરતા, સોમેશ્વરની પૂજા કરતા, મોટા યજ્ઞો કરતા, અનેક અતિથિઓને હમેશાં જમાડતા. સાધુઓ, સ્નેહીઓ અને સગાંઓને આર્થિક મદદ પણ કરતા[2] વળી પહેલાં જે નાનાક વીશલદેવને અમૃત ઝરતાં સુભાષિતોથી રીઝવતા તે રાજાના મરણ પછી અમાસે અમાસે તેનું શ્રાદ્ધ સરસ્વતીને કિનારે કરે છે.[3] પણ આ બધા ઉપરાંત લોકહિતનું મોટું કામ તો ભણાવવાનું હતું જે એ કુળના બીજા પુરૂષો પણ કરતા અને આ નાનાકે તો એ માટે સરસ્વતી ગૃહ (વિદ્યાલય) દરીઆ કિનારે બાંધ્યું હતું.[4]

નાનાકની આ પ્રશસ્તિઓમાંથી કુવલયાશ્વચરિત્ર નામના ગ્રંથના કર્તા રત્ન, તેના પુત્ર અને ૧૩૨૦ની પ્રશસ્તિ લખનાર કૃષ્ણ અને ધારાધ્વંસ નામનો પ્રબંધ લખનાર ગણપતિ વ્યાસ[5] એટલા વિદ્વાનોનો ઉલ્લેખ મળે છે.

---

૧ સોમેશમનુ દિનં યः પ્રમોદયચ્છાલિતણ્ડુલાર્ચનયા ।
સફલયતિ વીસલોર્વીપતિદત્તબગસરાગ્રામમ્ ॥
સં. ૧૩૨૦ ની નાનાક પ્રશસ્તિ શ્લો. ૨૬. તથા શ્લો. ૨૮, ૨૯

૨ ૧૩૨૦.ની નાનાક પ્રશસ્તિ શ્લો. ૩૦ અને ૧૩૨૮ની પ્રશસ્તિ શ્લો. ૧૨

૩ ૧૩૨૦ ની પ્રશસ્તિ શ્લો. ૨૭ અને ૧૩૨૮ ની શ્લો. ૧૩

૪ ૧૩૨૦ ની પ્રશસ્તિ શ્લો. ૩૩.

૫ બન્ને પ્રશસ્તિના છેલ્લા શ્લોકો.

અને એ ત્રણેય વિદ્વાનો વીશલદેવના અનુયાયી અર્જુનદેવના સમયમાં જીવતા હતા એમ પણ એજ લેખો ઉપરથી જણાય છે.

વીશલદેવનાં બિરૂદો

વીશલદેવનાં અભિનવ સિદ્ધરાજ અને અપરાર્જુન એ બે બિરૂદોનો ઉલ્લેખ તો સં. ૧૩૧૭ ના તામ્રપત્રથી મળે છે પણ રાજનારાયણ નામના એક ત્રીજા બિરૂદનો પત્તો ૧૩૪૩ ની પ્રશસ્તિમાંથી જ મળે છે.[1]

વીશલદેવની રાણીનું નામ નાગલ્લદેવી હતું એમ પણ એ ૧૩૪૩ ની પ્રશસ્તિ કહે છે.[2] વળી વીશલદેવ એના કુળની રીત પ્રમાણે પરમ શિવ ભક્ત હતા એટલું તો ૧૩૧૭ ના લેખથી જણાય છે. પણ આ પ્રશસ્તિમાં તેને વૈદ્યનાથના ખાસ ભક્ત હોવાનું કહેલ છે.[3] આ વૈદ્યનાથ તે ડભોઈના જે મંદિરનો વીશલદેવે જીર્ણોદ્ધાર કરાવ્યાનું ૧૩૧૧ ની પ્રશસ્તિમાં કહેલું છે તે મંદિરના દેવજ હોવાનો સંભવ છે.

ત્રણ વર્ષનો દુકાળ અને જગડૂશા

વીશલદેવના સમયમાં સં. ૧૩૧૫ થી ૧૩૧૮ સુધીનો એક ત્રણ

---

૧ सत्त्वस्य यः किमपि धाम जनेन राज–
नारायणेति जगदे जगदेकनाथः ॥
પ્રા. લે. મા. લેખાંક ૪૭ શ્લો.-૫

૨ नागल्लदेवीति बभूव, यस्य
जाया जयश्रीरिव देहबद्धा
એજન શ્લો. ૭

૩ यस्मिन्नात्मकलां न्यधत्त सकलक्षत्रावतंसे जग–
त्त्रायज्यापदपाकरिष्णुमहिमा श्रीवैद्यनाथः प्रभुः ।
એજન શ્લો. ૬

વર્ષનો દુકાળ પડ્યો હતો અને તેમાં ભદ્રેશ્વર (કચ્છ)ના જગડૂશાએ લોકોને મદદ કરી હતી એમ જગડૂચરિત્રથી, ભાંડારકરને મળેલા એક જૂના પાનાના લખાણ ઉપરથી અને ભાટ લોકોના કથનોથી જણાય છે.[૪] વીશલદેવે વીશલનગર અને ડભોઇના કિલ્લાઓ બંધાવ્યા કે સમરાવ્યા એમ પણ ભાટ લોકો કહે છે.[૫]

૪ ભાંડારકર રિપોર્ટ. ૧૮૮૩–૮૪ પૃ. ૧૫ અને ૩૨૩ તથા રાસમાળા આ. ૩ પૃ. ૩૭૭ આ જગડૂશાહ એ વખતના મોટા વેપારી, અને મહાધનાઢ્ય પુરૂષ હતા. એમને વિષે ધનપ્રભસૂરિના શિષ્ય સર્વાનન્દ સૂરિએ જગડૂચરિત નામનું એક કાવ્ય લખ્યું છે. તેમાં ગુજરાતના રાજાએ જગડૂશા પોતાના દરબારમાં આવ્યા ત્યારે ઘણું માન આપ્યું હોવાનું લખેલું છે.

જુઓ જૈન સાહિત્યનો ઇતિહાસ પૃ. ૪૦૧ તથા ટિ. ૪૧૨.

૫. રાસમાળા પૃ. ૩૭૮

પ્રકરણ ૨૦ મું.

અર્જુનદેવ. સં. ૧૩૧૮ થી ૧૩૩૧.[1]

વીશલદેવે પોતાના ભાઈ પ્રતાપમલ્લના પુત્ર અર્જુનદેવને રાજ્યાભિષેક કરી દેહ છોડયો એમ સં. ૧૩૪૩ ની ત્રિપુરાન્તક પ્રશસ્તિમાં લખ્યું છે.[2]

૧૩૨૦ નો શિલાલેખ

અર્જુનદેવ વિષે પ્રબંધોમાંથી કશું જ જાણવાનું મળતું નથી અને એના સમયના જે ઉત્કીર્ણ લેખો મળ્યા છે તેમાંથી પણ ઘણું થોડું જાણવાનું મળે છે. વિ. ૧૩૨૦ ના એના ત્રણ લેખો મળ્યા છે. એમાંથી બેનો ઉલ્લેખ ઉપર આવી ગયો છે. અને ત્રીજો લેખ સં. ૧૩૨૦ (ઇ. સ. ૧૨૬૪) નો વેરાવળના હરસુતા માતાના મંદિરમાંથી મળ્યો છે.[3] આ લેખમાં વિક્રમ સં. ૧૩૨૦, હીજરી સં. ૬૬૨, સિં. સં. ૧૫૧ અને વલભી સં. ૯૪૫ એ રીતે ચાર સંવતો આપેલા છે. આ લેખ પ્રમાણે સં. ૧૩૨૦ માં અર્જુનદેવનો મહામાત્ય રાણકશ્રી

---

૧ પ્રવચન પરીક્ષામાં સં. ૧૩૦૨ થી ૧૩૧૮ વર્ષ સુધી વીશલદેવનું રાજ્ય રહ્યું અને ૧૩૨૦ થી ૧૩૩૩ વર્ષ સુધી અર્જુનદેવનું રાજ્ય રહ્યું એમ લખ્યું છે. ભાંડારકરને મળેલી એક જૂની અર્ધ સંસ્કૃત પોથીમાં પણ એજ પ્રમાણે સાલ આપી છે (૧૮૮૩-૮૪નો રિપોર્ટ). પણ ૧૩૨૦નો તો અર્જુન દેવનો લેખ મળ્યો છે વળી અર્જુન દેવનો રાજ્યકાળ ઉપરના ગ્રન્થોમાં ૧૩ વર્ષનો માન્યો છે. અને સં. ૧૩૩૨નો સારંગદેવનો લેખ મળ્યો છે એટલે વિચારશ્રેણીને અનુસરી સં. ૧૩૧૮ થી ૧૩૩૧ નો અર્જુન દેવનો રાજ્યકાળ માનવો એજ યોગ્ય છે.

૨ શ્રી વિશ્વમલ્લઃ સ્વપદેभिषिच्य प्रतापमल्लात्मजमर्जुनं सः ।
साकं सुधापाकमभुंक्त नाकनितम्बिनीनामधरामृतेन ॥

પ્રા. લે. મા. લેખાંક ૪૭ શ્લો. ૯

૩ ઇ. એ. અં. ૧૧ પૃ. ૨૪૧.

માલદેવ હતો. આ લેખ દ્વારા સોમનાથના મઠના પાશુપતાચાર્ય ગંડ શ્રીપરવીરભદ્ર, તેના પારિપાર્શ્વિક મહંતશ્રી અભયસિંહ અને ત્યાંના મહાજનના આગેવાન (ગૃહસ્થપુરુષ) માણસો જેવા કે ઠક્કર શ્રી રામદેવ રાણકશ્રી સોમેશ્વરદેવ, ઠ. પદ્મસિંહદેવ, ઠ. શ્રી ભીમસિંહ તથા રાજશ્રી છાડાની પાસેથી હરમુઝ (ઓર્મઝ–ઇરાની અખાતનું ?) ના કાંઠા ઉપરના અમીર રૂકનુદ્દીનના રાજ્યના નાખુદા પીરોઝે સોમનાથ દેવના નગરની બ્હારના ભાગમાં એક મસ્જીદ બાંધવા માટે જમીનનો કટકો બધા હક્કો સાથે ખરીદી લીધો અને તે ઉપર રાજશ્રી છાડાનામિત્ર અને ધર્મબાંધવ પીરોજ નાખુદાએ મસ્જીદ બાંધી, એનાં પૂજા, દીપ, તેલ, કુરાન પાઠ વગેરે માટે તથા ચાલુ થાગડથીગડ માટે શ્રી સવરણેશ્વર દેવના સ્થાનપતિ શ્રી ત્રિપુરાંતક તથા વિનાયક ભટ્ટારક અને રત્નેશ્વર વગેરે પાસેથી ચઉલેશ્વર દેવની માલેકીની બે માળના ઘરવાળી એક મોટી વાડી, બે હાટ એક ઘાણી વગેરે લઈ મસ્જીદને તેની ઉપજ વાપરવા માટે એ બધું આપ્યું.

વળી સોમનાથ પાટણના શીઆપંથી વહાણવટીઓના અમુક ઉત્સવો માટે રકમ ઠરાવી આપી તેનો વહીવટ પાટણના મુસલમાનોની જમાત કરે તથા કાંઇ વધારો રહે તો મક્કા અને મદીના મોકલે એવો ઠરાવ નોંધેલો છે. આ લેખમાં કેટલાક અરબ્બી, ગુજરાતી અને ફારસી શબ્દો પણ મળે છે.

મુસલમાન વેપારીઓ અને વહાણવટીઓ સાથે ગુજરાતનાં રાજ્યે તથા લોકોએ કેવો મીઠો સંબંધ એ વખતે બાંધ્યો હતો એનું ઉપરનો લેખ સરસ દૃષ્ટાંત છે.[1]

સં. ૧૩૨૭ ના આશ્વિન વદી ૧૦ બુધવારે શ્રી અર્જુનદેવના

---

૧ આ લેખ બરાબર સમજ્યા વગર ટોડે અર્જુનદેવનો નૌસેનાધ્યક્ષ મુસલમાન હતો એમ લખી દીધું છે અને બીજાઓએ ઉતાર્યું છે. (જુઓ ટોડ્સ ટ્રાવેલ્સઈનવેસ્ટર્ન ઈન્ડીઆ ઉપરથી વસંતરજત મહોત્સવ સ્મારક ગ્રંથના ગુજરાતનું વહાણવટું નામના લેખમાં પૃ. ૧૯૪નું કથન અને ટિ. ૩૮.)

રાજ્યમાં શ્રી વાસુ પૂજ્યચરિત નામનો એક ગ્રંથ લખાયો છે.[1] પણ તેમાંથી અર્જુનદેવના રાજ્યકાળના સૂચન શિવાય કાંઈ મળતું નથી.

વિ. સં. ૧૩૨૮ ની નાનાક પ્રશસ્તિનો ઉલ્લેખ ઉપર આવી ગયો છે. બેય નાનાક પ્રશસ્તિઓમાંથી ઝાઝી વાત વીશલદેવને લગતી જ મળે છે.

વિ. સં. ૧૩૨૮ નો જ એક લેખ કચ્છના રાવ ગામ (જે ભુજની પૂર્વે સાઠ મૈલ ઉપર છે) માંથી મળ્યો છે. આ લેખ એક જૂના મન્દિરના આંગણાના એક ખુણામાં પડેલા એક પાળીઆ ઉપર હોવાનું તથા મહારાજાધિરાજ અર્જુનદેવના રાજ્યમાં માલદેવ મહામાત્ય હતા ત્યારે રાવમાં એક વાવ બંધાવ્યાની નોંધ એ લેખમાં હોવાનું મુંબઈ ગેઝીટીઅરમાં લખ્યું છે.[2]

અર્જુનદેવના સમયનો છેલ્લો લેખ સં. ૧૩૩૦ વૈશાખ શુ. ૧૫ નો ગિરનારમાંથી મળ્યો છે.[3] એ વખતે સૌરાષ્ટ્રનો સુબો પાલ્હ હતો એમ એ લેખમાં કહેલું છે.

મંત્રીઓ

અર્જુનદેવ વિષે આથી વધારે લેખો મળ્યા નથી. એના મહામાત્યનું નામ માલદેવ હતું એમ સં. ૧૩૨૦ના ઉપર સવિસ્તર ઉતારેલા લેખથી જણાય છે, અને છેવટ સુધી માલદેવજ મહામાત્ય રહ્યા હતા એ ઉપર નોંધ્યું જ છે.

---

૧ જેસલમીર ભાંડાગારીય ગ્રન્થ સૂચી પૃ. ૨૪

૨ મું. ગે. ગ્રં. ૧ ભા. ૧ પૃ. ૨૦૪ એજ પૃષ્ઠ ઉપર ટિપ્પણીમાં પ્રસ્તુત લેખ માટે Bombay Government Selections CLIth New Series 71 એ રીતે ઉલ્લેખ આપેલા છે પણ શ્રી દે. રા. ભાંડારકરનાનોધર્ન લીસ્ટમાં આ લેખની નોંધ નથી.

૩ આ લેખ શ્રી ડીસ્કલકરે માયીકલ સોસાઇટીના કવોર્ટલી *જર્નલ* (ગ્રં. ૧૪ પૃ. ૨૪૩)માં છપાવ્યો છે.

૧૩૨૦નો કાંટેલાનો લેખ

બીજા મંત્રીઓમાં ઉદયનના વંશનો સામંતસિંહ જેને વીશલદેવે સુરાષ્ટ્રનો અધિકારી નીમ્યો હતો તેને અર્જુનદેવે પણ સુરાષ્ટ્રનો અધિકારી નીમ્યો હતો.[૧] અને એ અધિકારી તરીકે પોતે હતો ત્યારે જ તેણે સમુદ્રકાંટે દ્વારકા જવાના રસ્તામાં આવેલો રેવતીકુંડ જીર્ણ થઈ ગયો છે એમ સાંભળ્યું એટલે પોતાની માતાના કલ્યાણઅર્થે નવાં પથ્થરનાં પગથીઆં બંધાવી દેવોની વાવ સમાન એ તીર્થને બનાવ્યું.[૨] અને ત્યાં ગણેશ, ક્ષેત્રપાલ, સૂર્ય તથા ચંડિકાદિ (નવ) માતાઓ સાથે શંકરની તથા વિષ્ણુની મૂર્તિઓ કરાવી, વળી નવા મંદિરથી શોભાયમાન એવી રેવતી તથા બલદેવની બે મૂર્તિઓ કરાવી; વળી પાણીના રેંટ (अरघट्ट)થી મનોહર લાગતો કુવો પણ કરાવ્યો. જેના નિપાન (અવેડા) માંથી અમૃતજેવું પાણી ગાયો પીએ છે.[૩]

વિક્રમના વર્ષ ૧૩૨૦ જ્યેષ્ટ સુદિ ૪, બુધવારે અહીં પ્રતિષ્ઠા થઈ.

---

૧ જુઓ પૃ. ૪૦૬ ટિ. ૨

૨ स जातु जलधेस्तीरे पथि द्वारवतीपतेः ।
शुश्राव रेवतीकुण्डमिदं कालेन जर्जरम् ॥
अतस्तुतन्महातीर्थं जननीश्रेयसेमुना ।
नवैरुपलसोपानैः सुरवापीसमं कृतम् ॥
કાંટેલાનો સં. ૧૩૨૦નો લેખ શ્લો. ૧૨-૧૪

૩ गणेशक्षेत्रपालार्क चंडिकातिसृभिः समम् ।
कारितौ कृतिना चेह महेशजलशायिनौ ॥
किंचात्र सच्चरित्रेण रेवतिबलदेवयोः ॥
अस्थापि मूर्तियुगलं नवायतननपेशलम् ॥
अकारि कूपकोप्यस्मिन्नरघट्टमनोहरः ।
पयन्ति धेनवो यस्य निपानेम्बु सुधासखम् ॥
એજન શ્લો. ૧૫-૧૬

સામંત મંત્રીના ગોત્રમાં પૂજાયેલા હરિહર કવિએ આ પ્રશસ્તિ રચી છે.[૧]

સુરાષ્ટ્રનો અધિકાર આ સામંતસિંહે કયારે અને શા કારણથી છોડયો એ કહી શકાતું નથી, પણ સં. ૧૩૩૦માં ત્યાંનો સુબો પાલ્હ હોવાનું ગિરનારના લેખથી જણાય છે માટે તે પહેલાં છોડયો હશે.

અર્જુનદેવના વખતમાં પણ વીશલદેવના વખતના કવિ નાનાક, કુવલયાશ્વચરિતના કર્તા કૃષ્ણ, તેનો પુત્ર રત્ન અને ધારાધ્વંસના લેખક ગણપતિ વ્યાસ વગેરે વિદ્વાનો વિદ્યમાન હતા એમ સં. ૧૩૨૮ની નાનાક પ્રશસ્તિથી જણાય છે.

અર્જુનદેવનો રાજ્યકાળ સં. ૧૩૩૧માં પૂરો થયો.

---

૧ બુદ્ધિપ્રકાશ ઇ. સ. ૧૯૧૫ અં. ૧માં સ્વ. તનસુખરામ મનસુખરામ ત્રિપાઠીએ ભાષાંતર અને વિવેચન સાથે કાંટેલાના મહાકાળેશ્વરના મંદિરમાંથી મળેલો આ લેખ છપાવ્યો છે.

પ્રકરણ ૨૨ મું.

સારંગદેવ વિ. સં. ૧૩૩૧થી ૧૩૫૩[1]

ચિત્રકૂટ પ્રશસ્તિના સં. ૧૩૫૮ના લેખમાં તથા મુરલીધરના મંદિરની પ્રશસ્તિમાં[2] સ્પષ્ટ પ્રમાણે, અર્જુનદેવના મોટા પુત્ર રામદેવ પિતાના [illegible] [illegible] તરત [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] સારંગદેવ [illegible] નો [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible][3] સારંગદેવના

1 ચિત્રકૂટના [illegible] [illegible] [illegible] છે. [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] છે.

२ तस्मादभूद्[illegible]

[illegible] रामः [illegible] । श्लो. ९

[illegible] [illegible] [illegible] प्रयातो

पितुः [illegible] । श्लो. १०

ભાવનગર પ્રાકૃત અને સંસ્કૃત ઇન્સ્ક્રીપ્શન્સ પૃ. ૨૨૩

આ શ્લોકમાં રામનો [illegible] છે તેના ઉપરથી શ્રી. રામલાલ મોદી કહે છે તેમ કે સારંગદેવ (ત્રિભુવનપાળ નહિ) [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] (૧૯૭૩ની ગુજરાતીનો દીપોત્સવી અંક પૃ. ૧૫ કિ. ૧).

तथा तस्यानुजः संप्रति [illegible]

श्री रामनामा नृपचक्रवर्ती । श्लो. ११

सारंगदेवः [illegible] [illegible]

रामानुजो [illegible] । श्लो. १२

મુરલીધરના મંદિરની પ્રશસ્તિ [illegible] ૧૯૧૦ પૃ. ૭૩.

૩ तस्मादनूजनि गूर्जरराजलक्ष्मी-

संभोग[illegible] ।

[illegible]

सारंगदेव इति शार्ङ्गधरानुभावः ॥

પ્રા. લે. મા. લેખાંક ૪૭ શ્લો. ૧૨

સમયની ત્રિપુરાન્તકેશ્વર પ્રશસ્તિમાં જો કે એના મોટા ભાઈ રામદેવનું નામ નથી પણ ખંભાતના ૧૩૫૨ના તથા ઈડરના મુરલીધરના મંદિરના ૧૩૫૪ના લેખમાં અર્જુનદેવને મોટો પુત્ર રામ અને નાનો સારંગદેવ હોવાનું સ્પષ્ટ કથન છે.[૧] મોટા ભાઈ રામ પિતાના જીવતાં જ પરલોકવાસી થયો હોય કે ગમે તેમ થયું હોય પણ અર્જુનદેવ પછી તો નાનો સારંગદેવ જ ગાદીએ બેઠો છે.

સારંગદેવ વિચારશ્રેણીના લખવા પ્રમાણે સં. ૧૩૩૧માં ગાદીએ બેઠો હોવાનો સંભવ છે. કારણકે સં. ૧૩૩૦નો ઉપર જોયું તેમ અર્જુનદેવનો લેખ મળ્યો છે. અને સં. ૧૩૩૨ના માર્ગશીર્ષ સુદિ ૧૧ (ઇ. સ. ૧૨૭૫)નો કંથકોટ પાસે આવેલા કચ્છના ખોખરા ગામના ખેતરના એક પાળીઆ ઉપર સારંગદેવના વખતનો એક લેખ મળ્યો છે.[૨] પાળીઆનો આ પથરો મૂળ ભદ્રેશ્વરતીર્થમાં હતો. આ લેખમાં સારંગદેવને સમસ્ત રાજાવલી સમલંકૃત, મહારાજાધિરાજ પરમેશ્વર પરમભટ્ટારક જેવાં વિશેષણો લગાડયાં છે અને તેના મહામાત્યનું નામ શ્રીકાન્હ લખ્યું છે.[૩]

આ પછી વિ. સં. ૧૩૩૩ જ્યેષ્ટ સુદિ પાંચમને રવિવારનો આમરણ (કાઠીઆવાડ)માંથી એક લેખ મળ્યો છે.[૪] આ લેખમાંથી સારંગદેવના ઇતિહાસ ઉપર કેટલોક નવો પ્રકાશ પડે છે. આ લેખમાં સુરાષ્ટ્રના અધિકારીનું નામ શ્રી પાલ્હ લખ્યું છે. આ પાલ્હ સં. ૧૩૩૦માં પણ સુરાષ્ટ્રનો અધિકારી હતો, એ આપણે ગિરનારના

---

૧ જુઓ ટિ. ૨ માં ઉતારેલા વચનો.

૨ જુઓ ઇ. એ. ગ્રં. ૨૧ પૃ. ૨૭૬

૩ રા. રા. દલપતરામ ખખ્ખર પાસે આ લેખની ન છપાયેલી નકલ હતી તે ઉપરથી મું. ગે. (પૃ. ૨૦૪)મા સારંગદેવના મહામાત્યનું નામ માલદેવ લખ્યું છે તે ભૂલ છે. બુલ્હરે પાછળથી ઈ. એ. ગ્ર. ૨૧માં એ લેખ છપાવ્યો છે તેમાં સ્પષ્ટ કાન્હ નામ છે.

૪ જુઓ પુરાતત્ત્વ પુ. ૧ અં. ૧ પૃ. ૩૭ ઉપર શ્રી હીરાલાલ હીરાલાલ?

લેખથી જાણીએ છીએ. શ્રી. પાલ્હ વગેરે પંચકુલની સંમતિથી આમરણમાં ચાપોત્કટવંશના, રાણુકશ્રી ભોજદેવના પુત્ર રાજા[1] એ શ્રી સુગતિસ્વામી દેવનાં પૂજન માટે દક્ષિણની (હાલની દેમઈ આમરણથી એક ગાઉ છે) નદી પાસે એક વાડી આપી છે. આ લેખ ઉપરથી એ વખતે આમરણમાં સોલંકીરાજા સારંગદેવના ખંડીઆ તરીકે ચાવડાવંશના કોઈ રાણાનું રાજ્ય હતું એમ સિદ્ધ થાય છે.

માળવાના રાજાને સારંગદેવે હરાવ્યો

આ લેખમાં સારંગદેવનાં વિશેષણોમાં ચાર નવાં છે[2] (૧) ભુજબલમલ્લ (૨) સપ્તમચક્રવર્તી (૩) માલવધરાનો ધૂમકેતુ અને (૪) ગૂર્જરભૂમિને ઉદ્ધારનાર વરાહરૂપ. આ ચારમાંથી ભુજબલમલ્લમાં ખાસ કાંઈ અર્થ નથી. પછી સપ્તમચક્રવર્તી પોતાને કહેવરાવે છે તે આગળના પોતાના વંશના ૭ ચક્રવર્તીઓને ગણીને; તેમાં બે તો અર્જુનદેવ અને વીશલદેવ હશે અને બાકીના ચારમાં (૧) સિદ્ધરાજ (૨) કુમારપાળ (૩) અજયપાળ અને મૂળરાજને ગણ્યા હોવાની શ્રી. ડીસ્કલકરની અટકળ છે.[3] પહેલો ચક્રવર્તી સિદ્ધરાજ એમાં તો સંદેહ નહિ પણ ભીમદેવને ન ગણવા માટે શ્રી. ડીસ્કલકરે એ નબળો હોવાનું આપેલું કારણ ગળે ઉતરતું નથી. અને ભીમદેવને ગણવામાં આવે તો સારંગદેવ આઠમો થાય. એ ગમે તેમ હો સૌથી વધારે ઉપયોગી તો ત્રીજું વિશેષણ છે. એ ઉપરથી માળવાના કોઈ રાજાએ ગુજરાત ઉપર કરેલો હુમલો સારંગદેવે પાછો વાળ્યો હોવાનું અનુમાન થાય છે. સં. ૧૩૩૩માં આ વિશેષણ વપરાયું છે એ ઉપરથી એ પહેલાં સં. ૧૩૩૧માં કે ૧૩૩૨માં માળવા સાથેનું આ યુદ્ધ થયું હોવું જોઈએ. આ લેખમાં

---

૧ દાન આપનાર રાજાનું નામ લેખમાંથી ભુંસાઈ ગયું છે.

૨ मालवधराधूमकेतु गूर्ज्जरधरणीसमु(द्धरण)वराह सप्तमचक्रवर्ति भुजबलमल्ल महाराजश्री सारंगदेव.

પુરાતત્ત્વ પુ. ૧ અં. ૧ પૃ. ૩૭

૩ જુઓ એજન પૃ. ૩૯-૪૦.

માળવાના રાજાનું નામ લખ્યું નથી. એજ રીતે ત્રિપુરાન્તકેશ્વર પ્રશસ્તિમાં પણ માળવાના રાજાને યુદ્ધમાં પોતાના લશ્કરથી હરાવ્યો એટલુંજ કહ્યું છે.[૧] પણ વિ. સં. ૧૩૫૪ની ઈડરના મુરલીધરના મંદિરવાળી પ્રશસ્તિમાં 'લડાઈમાં ગોગને નસાડયો, એમ લખ્યું છે[૨] આ લેખનું વિવેચન કરતાં સ્વ. તનસુખરામ ત્રિપાઠીએ લખ્યું છે તેમ આ નામ બીજેથી જાણવામાં આવ્યું નથી. પણ પ્હેલાં માળવાના રાજાના મિત્ર અને પાછળથી અર્ધા રાજ્યના ધણી થઈ બેઠેલા ગોગદેવને સારંગદેવે હરાવ્યો હતો એમ ફારસી તવારીખોમાંથી નીકળે છે.[૩] માળવાના આ ગોગને સં. ૧૩૩૧–૩૨માં હરાવ્યો હોવાનું આપણે અનુમાન કર્યું છે. એ વખતે માળવાની ગાદી ઉપર જયસિંહ ત્રીજો હતો, જેને રણથંભોરના ચોહાણ રાજા જૈતસિંહે ઘણી રીતે દબાવ્યો હતો.[૪]

સારંગદેવ અને યાદવ રાજા રામચંદ્ર વચ્ચે યુદ્ધ

સારંગદેવનું એક પરાક્રમ તો માળવાના ગોગને પાછો કાઢયો એ અને બીજું ત્રિપુરાન્તકેશ્વર પ્રશસ્તિમાં યાદવ રાજાને હરાવ્યાનું કહ્યું છે.[૫] પણ આ યાદવ રાજા તે કયાંનો રાજા? શ્રી. વિશ્વેશ્વરનાથ રેઉએ દેવગિરિનો યાદવ રાજા રામચંદ્ર હોવાનું અનુમાન કર્યું છે.[૬] આ યાદવ-રામચંદ્રનો સમય શક ૧૧૯૩ (વિ. સં. ૧૩૨૮)થી ૧૨૩૦

---

૧ युधि यादवमालवेश्वरावकृत क्षीणबलौ बलेन यः ।
પ્રા લે. મા. લેખાંક ૪૭ શ્લો. ૧૩

૨ सारंगदेवः शुशुभे धरायां...
दुष्टस्वभावं समरे च गोगं विद्रावयामास दिगन्तरेषु ।
બુદ્ધિપ્રકાશ ૧૯૧૦ પૃ. ૭૭ શ્લો. ૧૨

૩ જુઓ શ્રી. વિ. રેઉનું રાજા ભોજ પૃ. ૩૩૪ ટિ.

૪ એજન પૃ. ૩૩૨ તથા ટિ. ૪.

૫ જુઓ ટિ. ૧.

૬ જુઓ ભારતકે પ્રાચીન રાજવંશ પ્ર. ભાગ પૃ. ૧૯૭.

(વિ. સં. ૧૩૬૫) મનાય છે, એટલે એ સંભવિત છે. વળી થાણા પાસેના ઓવળે ગામમાંથી મળેલા શક સં. ૧૧૯૪ના દાનપત્રમાં રામચંદ્રને 'ગુર્જર દલન કંઠીરવ' જેવું બિરૂદ આપ્યું છે[1] એ જોતાં આ રામચંદ્રે ગુજરાત ઉપર ચડાઈ કરવાનોયે સંભવ માનીએ પણ એ સાલમાં ગુજરાતની ગાદી ઉપર સારંગદેવ નહિ પણ તેનો પિતા અર્જુનદેવ હતો. પછી યુવરાજ તરીકે સારંગદેવ રામચંદ્ર સામે લડયો હોય અને તેને પોતાનું પરાક્રમ ગણ્યું હોય તો જુદી વાત. પણ આ યાદવ રાજાને હરાવ્યાના પરાક્રમને સારંગદેવે બહુમહત્ત્વ આપ્યું હોય એમ જણાતું નથી કારણ કે છેક સંવત ૧૩૫૦ના આબુના લેખમાં માલવેશ ઉપરના વિજયનું સૂચકબિરૂદ મળે છે;[2] જ્યારે યાદવવિજય સૂચક બિરૂદ નથી.

સારંગદેવનાં પરાક્રમો વિષે ઉપર જે બે ઉલ્લેખો નોંધ્યા છે તે સિવાય કશું મળતું નથી. એટલે હવે કાલાનુક્રમમાં એના સમયના લેખોની ટુંકી નોંધ કરવા સાથે પ્રસંગોપાત્ત એનાં ધાર્મિક કાર્યોનું વર્ણન પણ કરી લઈશું.

વિ. સં. ૧૩૩૫નો સારંગદેવના સમયનો એક લેખ બ્રીટીશ મ્યુઝીઅમમાં હોવાની નોંધ મળે છે.[3] સં. ૧૩૩૯માં સારંગદેવના રાજ્યમાં શ્રી કાન્હમહામાત્ય હતા ત્યારે એક જૈન ગ્રન્થ લખાયો છે.[4]

સોમનાથના મંદિરનો વિશાળ જીર્ણોદ્ધાર

પછી વિ. સં. ૧૩૪૩માં ઉપર જેનો વારંવાર ઉલ્લેખ કર્યો છે

---

૧ જુઓ હેમાદ્રિ (મરાઠી) પૃ. ૧૪૩.

૨ मालवेशतरुथिनीगजघटाकुंभस्थलविदारणैकपंचानन.

(જુઓ પ્રા. જૈ. લે. સં. લેખાંક ૧૩૩)

૩ જુઓ. એ. ઇ. ગ્રં. ૫ પૃ. ૩૪ દે. રા. ભાંડારકરનું નોર્ધર્ન લીસ્ટ —નં. ૫૯૪.

૪ જુઓ જેસલમીર ભાંડાગારીય ગ્રન્થસૂચી પૃ. ૪૨.

તે ત્રિપુરાન્તકેશ્વર પ્રશસ્તિ લખાઇ છે.[1] આ પ્રશસ્તિમાં કુલ ૭૬ શ્લોકો છે; જેમાંથી પ્હેલા ત્રણમાં શિવની સ્તુતિ છે, પછીના દશ શ્લોકોમાં વીશલદેવ જેને આ લેખમાં વિશ્વમલ્લ કહેલ છે તેનાથી આરંભી સારંગદેવ સુધીના રાજાઓનું વર્ણન છે, પછી ચાર શ્લોકોમાં લાકુલીશ પાશુપતના સ્થાપક ભટ્ટારક લકુલીશ અને તેના શિષ્યોનો ઉલ્લેખ કર્યો છે, પછી શ્લો. ૧૯થી લકુલીશના શિષ્ય ગાર્ગેયની શાખામાં થયેલા કાર્તિક રાશીથી ત્રિપુરાન્તક સુધીની પરંપરા આપી છે. આ ત્રિપુરાન્તકની તીર્થ યાત્રાનું વર્ણન ૨૩થી ૩૦ શ્લોક સધી કર્યા પછી કહ્યું છે કે ત્રિપુરાન્તક ફરતા ફરતા દેવપત્તન (સોમનાથ પાટણ) આવ્યા, અને ત્યાં સાક્ષાત્ શંકર જેવા ગંડ બૃહસ્પતિએ આ ત્રિપુરાન્તકને સોમનાથના મઠના છઠ્ઠા મહન્ત કર્યા. (શ્લોક ૨૪) આ ગંડબૃહસ્પતિની પ્હેલાંના સોમનાથના પાંચેય મહન્તોનાં નામ મળતાં નથી પણ વિ. સં. ૧૨૨૫માં ભાવ બૃહસ્પતિ મહન્ત હતા એમ ભદ્ર કાળીના મંદિરના શિલાલેખના પુરાવાથી આપણે કુમારપાલના પ્રકરણમાં જોયું છે.

આ ત્રિપુરાન્તકની પ્રશંસા કરતાં એ લેખમાં લખ્યું છે કે તેઓ વિદ્વાન હતા અને પૈસો ગરીબ માણસોનાં દુઃખો દૂર કરવા માટે વાપરતા. તેઓને રમા નામની સ્ત્રી હતી. આ ત્રિપુરાન્તકે કરેલા સોમનાથના વિશાળ જીર્ણોદ્ધારનું વર્ણન પ્રશસ્તિના બાકીના (૪૦થી આગળ) શ્લોકોમાં છે. એ જીર્ણોદ્ધારની થોડી વિગતો નીચે આપી છે. સોમેશ્વરના મંદિરના મંડપની ઉત્તરે જીર્ણઘટિકા ગૃહની પાસે શંકરનાં પાંચ મુખ જેવાં પાંચ મંદિરો કરાવ્યાં, (૧) પોતાની માતા માલ્હણદેવીના નામથી માલ્હણેશ્વરનું મંદિર કરાવ્યું, (૨) પોતાના ગુરૂના નામથી ગંડબૃહસ્પતિનું મંદિર કરાવ્યું (૩) ગુરૂપત્ની ઉમાના નામથી ઉમેશ્વરનું મંદિર બંધાવ્યું (૪) પોતાના નામથી ત્રિપુરાન્તકેશ્વર અને પોતાની સ્ત્રી રમાના નામથી રમેશ્વર એ રીતે પાંચ મંદિરો કરાવ્યાં

[1] પ્રાચીન લેખમાળા લેખાંક ૪૭ આ પ્રશસ્તિ cintra પ્રશસ્તિ નામથી પુરાવિદોમાં પ્રસિદ્ધ છે.

(શ્લો. ૪૧થી ૪૪) અને પાંચ મંદિરોના વચલા ભાગમાં ગોરક્ષક (ગોરખ)નું, ભૈરવનું, હનુમાનનું, સરસ્વતીનું અને સિદ્ધિ વિનાયકનું એટલાનાં સ્થાનો કરાવ્યાં (શ્લો. ૪૫), અને ઉત્તરના દ્વાર સામે સુંદર સ્તંભો ઉપર તોરણ કરાવ્યું. (૪૬) આ પછી એ સ્થાનના જુદા જુદા માણસોએ મંદિરમાં શું કામ કરવું તેની વિગતો લખી છે.

પછી કોણે શું શું આપવું તેની વિગતો છે. દા. ત. માળીઓની શ્રેણીએ હમેશાં બસ્સો કમળ, અને બે હજાર નવાં કણેરનાં ફૂલ આપવાં. વળી કોઠારમાંથી હમેશાં શું કેટલું લેવું તેની વિગતો આપતાં બે માણાં ચોખા, એક માણું મગ, ચાર તોલા ઘી, તથા દીવા માટે તેલ તેટલું જ અને ધૂપ વખતે બે મણ ગુગળ લેવો. વળી મેહરે (?) નાગરવેલનાં પાન પચાસ હમેશાં આપવાં. (શ્લો. ૫૫).

ત્રણ હાટ ખરીદીને આ મંદિરના ચાલુ ખર્ચ માટે ત્રિપુરાન્તકે આપ્યાં તથા ચૈત્રમાં અને ભાદરવામાં સાફસુફી તથા સમારકામ માટે મહાજને પણ હાટદીઠ એક દ્રમ્મનો લાગો નાખ્યો હતો. મહંત ત્રિપુરાન્તકે સારંગદેવ રાજાના નામથી એક કુંડ પણ બંધાવ્યો હોય એમ જણાય છે. (શ્લો. ૭૨). આ પ્રશસ્તિ ધન્ધના પુત્ર ધરણીધરે રચી છે, પૂર્ણસિંહના પુત્ર મંત્રી વિક્રમે લખી છે અને નાહડના પુત્ર પૂણસીહે કોતરી છે. છેવટ ગદ્યમાં લખ્યું છે કે સં. ૧૩૪૩ની માઘ સુદિ પાંચમને સોમવારે લિંગપ્રતિષ્ઠા મહોત્સવ થયો.

સોમનાથનાં આ મંદિરોનો વિનાશ થઈ ગયો છે

એ સમયનાં ધાર્મિક કાર્યનો ખ્યાલ આવે એ માટે આ પ્રશસ્તિનો સાર લંબાણથી આપ્યો છે. બાકી ત્રિપુરાન્તકે ૧૩૪૩માં નવાં બંધાવેલાં મંદિરો નષ્ટ થઇ ગયાં છે. એ પાશુપત આચાર્યો, એના મઠો, એ લાગાઓ અને સોમનાથની એ અદ્ભુત જાહોજલાલી કશાનું પણ નામનિશાન નથી રહ્યું. ફક્ત સોમનાથના મૂળ પથ્થરના મંદિરનો ભગ્નાવશેષ સમુદ્રકાંઠે આ કરૂણ ઇતિહાસના સાક્ષી જેવો ઊભો છે.

સં. ૧૩૪૩માં સારંગદેવના મહામાત્ય મધુસૂદન હતા, ત્યારે વીજાપુરમાં એક જૈનધર્મ ગ્રન્થની પ્રત લખાઈ છે.[૧]

વિ. સં. ૧૩૪૬ વૈશાખ વદિ છઠ્ઠનો વનથલીનો એક લેખ મળ્યો છે.[૨] જેમાં સારંગદેવના રાજ્યમાં તેનો મહામંડલેશ્વર વિજયાનંદ (જેના પિતાનું નામ ક્ષેમાનંદ હતું) ભાનુ સામે લડવા ગયેલો ત્યારે તેના મહાસાધનિક મલ્લનો પુત્ર હરિપાલ કેદારપુત્રને બચાવવા જતાં મરણ પામ્યો અને એ હરિપાલના ભાઈએ તેની યાદગીરીમાં રણસ્તંભ-પાળીઓ ઉભો કર્યાની નોંધ છે.

પછી વિ. સં. ૧૩૪૮ અષાઢ સુદિ ૧૩ રવિનો સારંગદેવના વખતનો અનાવડાનો લેખ મળ્યો છે.[૩] જેમાં પાલ્હણપુરના મુદ્રા-વ્યાપારમાં નિયુક્ત અધિકારી મહંત પેથડ વગેરે પંચકુલે દેવશ્રી કૃષ્ણપાદનાં પૂજાનૈવેદ્ય વગેરે માટે અમુક દાનો આપ્યાની નોંધ છે. આ લેખના આરંભમાં ગીતગોવિંદના वेदानुद्धरते० વગેરે શ્લોકથી મંગલાચરણ કરેલું છે. આ લેખમાં મહામાત્યનું નામ મધુસૂદન આપ્યું છે અને તેને જ મહાસંધિવિગ્રહિક કહેલ છે. આ લેખ દ્વારા દેવનાં પૂજા, નૈવેદ્ય, પ્રેક્ષણક નિમિત્ત જે લાગાઓ બાંધી આપેલા તે પણ જોવા જેવા છે. મજીઠ એક ધડીએ ૧ દ્રમ્મ વેચવા આવનારો આપે, હિંગુદાણા એક ઘડાએ એક દ્રમ્મ વેચનાર લેનાર બેય આપે. અનાજનો એક ગાડા દીઠ એક પાલી, અને ઘી તેલના એક ઘડાએ એક પળી વેચનાર લેનાર બેય આપે. આ લાગા કરી આપનારાઓમાં ઠ. (ઠક્કુર), સા. (શાહ), પુરો. (પુરોહિત), શ્રે. (શ્રેષ્ઠી), સોની, કંસા. (કંસારા)

૧ જુઓ પીટર્સન રિપોર્ટ અં. ૫ પૃ. ૫૦ જૈન સાહિત્યનો ઇતિહાસ પૃ. ૪૦૯.

૨ જુઓ એનલ્સ ઓફ ભાંડારકર ઈન્સ્ટીટ્યુટ ગ્ર. ૫ પૃ. ૧૭૪માં શ્રી ડીસ્કલકરની નોંધ અને શ્રી. દે. રા. ભાંડારકરનું નોર્ધર્ન લીસ્ટ નં. ૬૨૪.

૩ જુઓ ઈ. એ. ૧૯૯૨ પૃ. ૨૧.

વગેરે સમસ્ત મહાજન તથા સમસ્ત વાણિજ્યારક (વણજાર), અને સમસ્ત નૌવિત્તક (વહાણવટીઓ) એટલાનો ઉલ્લેખ મળે છે.

સંવત ૧૩૫૦ માઘ સુદિ ૧ ભોમવારનો આબુનો વિમલ વસહિકામાંથી લેખ મળ્યો છે[1] જેમાં અણહિલપુર પાટણના રાજા સારંગદેવનાં બિરૂદોમાં પ્હેલાં કહ્યાં છે તે ઉપરાંત અભિનવ સિદ્ધરાજનું નવું બિરૂદ છે. અને મહામાત્યનું નામ શ્રીવાઘૂય લખ્યું છે. અને સારંગદેવની કૃપાથી અઢારસો મંડળનો ભોગવટો કરતા મહારાજકૂલશ્રી વીસલદેવે ચંદ્રાવતીમાં શાસન આપ્યું છે. જેમાં આબુ ઉપરના વિમલવસહિ અને લૂણિગવસહિ નામનાં બંને મંદિરોના ખર્ચ માટે તથા કલ્યાણક આદિ મહોત્સવો માટે જુદી જુદી વસ્તુઓના વેપારીઓ અને ધંધાદારીઓ ઉપર અમુક રકમ (દ્રમ્મ)ના લાગા બાંધી આપ્યા છે. અને પછી જણાવ્યું છે કે આબુના ઠાકોરે અને ચંદ્રાવતીના રાજકુલે તથા મહંત વગેરેએ આ નિયમો પાળવા તથા આબુ કે ચંદ્રાવતીના કોઇ પણ રાજપુરૂષે આ મંદિરની યાત્રા માટે આવનાર યાત્રીઓ પાસેથી કાંઈ પણ (કર કે મુંડકાવેરો) ન લેવું. વળી આબુ ઉપર ઉતરતા ચડતા યાત્રાળુઓની કોઈ પણ વસ્તુ જશે તો આબુના ઠાકોરોએ ભરી આપવી પડશે.

આ મહામંડળેશ્વર અર્જુનદેવ કયા વંશનો હતો એ જણાતું નથી. ચંદ્રાવતીના પરમાર વંશમાં તો એનું નામ નથી મળતું.

વિ. સં. ૧૩૫૦ જ્યેષ્ટ વદિ ત્રીજ રવિએ મહારાજાધિરાજ શ્રી. સારંગદેવના કલ્યાણવિજય રાજ્યમાં આશાપલ્લી (આશાવલ–અમદાવાદ) માં વિજયકટક (લશ્કરી છાવણી) પડયું હતું ત્યારે મહામાત્ય પુરોહિત —શ્રીભારદ્વાજના પુત્ર અને જાતે પુરોહિત શ્રી જયંતભટ્ટે કાવ્ય પ્રકાશની દીપિકા નામની ટીકા લખી છે.[3]

---

૧ જુઓ પ્રા. જૈ. લે. સં. સંખ્યાંક ૧૩૩.

૨ જુઓ ભારતકે પ્રાચીન રાજવંશ પ્ર. ભા. પૃ. ૮૨.

૩ જુઓ ભાંડારકર રિપોર્ટ ૧૮૮૩–૮૪ પૃ. ૧૭–૧૮ તથા ૩૨૬.

[1]વિ. સં. ૧૩૫૨નો ખંભાતના ચિંતામણિ પાર્શ્વનાથમાંથી લેખ મળ્યો છે. એ લેખ સારંગદેવના રાજ્યકાળનો છે અને તેમાં તે મંદિરના જીર્ણોદ્ધારની વિગતો આપી છે.[2]

ધોળકાના નાગર બ્રાહ્મણ પંડિત ચાણ્ડૂએ નૈષધકાવ્યની દીપિકા નામે ટીકા રચી છે તેની અંત પ્રશસ્તિના શ્લોકમાં ૧૩૫૩ ભાદરવા સુદિ ૧૩ને રવિ એ રીતે તિથિ, રાજાનું નામ શ્રી સારંગ અને મહામાત્યનું નામ માધવ લખેલ છે.[3] મહામાત્યના નામ માટે આ બહુ ઉપયોગી છે. આ લેખ પ્રમાણે સં. ૧૩૫૩ સુધી સારંગદેવ ગાદી ઉપર હોવો જોઇએ પણ જ્યોતિષની ગણત્રી પ્રમાણે સં. ૧૩૫૩ નહિ પણ સં. ૧૩૫૨ હોવું જોઇએ એમ શ્રી. રામલાલ મોદીનું કહેવુ છે[4]

ઉપર કાલાનુક્રમમાં ઉતારેલા લેખોથી સારંગદેવની કારકીર્દી

---

૧ પૃ. ૪૨૪ની છેલ્લી પંક્તિમાં દીપિકા નામની ટીકા લખેલું છે તેને બદલે જયન્તી નામની ટીકા જોઇએ.

૨ જુઓ ભાવનગર પ્રાકૃત અને સંસ્કૃત ઇન્સ્ક્રીપ્શન્સ પૃ. ૨૨૭.

३ श्री विक्रमार्क समयाच्छरदामथत्रि—

पंचाशता समधिकेषु शतेष्वितेषु

तेषु त्रयोदशसु भाद्रपदे च शुक्ले શ્લો. ૫

पक्षे त्रयोदशतिथौ रविवासरेच

श्रीमत्सारंगनृपे माधवसंज्ञे महामात्ये । શ્લો. ૬

સ્વ. તનસુખરામ મનસુખરામ ત્રિપાઠીનો 'કર્ણવાઘેલાના સમયનો શિલાલેખ' બુદ્ધિપ્રકાશ ૧૯૧૦ પૃ. ૧૧૧.

૪ ચાંડૂની દીપિકાના પ્રશસ્તિ શ્લોકમાં જે તિથિવાર આપેલ છે તે મળતાં નથી, કારણ સં. ૧૩૫૩ ના ભાદરવા સુદિ ૧૩ ને દિવસે રવિવાર નહિ પણ શનિવાર હતો. વળી સં. ૧૩૫૨ માં તે દિવસે રવિવાર હતો. માટે લેખક કે વાચકની ભૂલથી એ શ્લોકમાં દ્વિને બદલે ત્રિ આવી ગયું છે એમ શ્રી રામલાલ ચુનીલાલ મોદી કહે છે. જુઓ ૧૯૩૩ નો ગુજરાતીનો દીપોત્સવી અં. પૃ. ૧૫.

વિષે જે કાંઈ જાણી શકાય છે તેથી વિશેષ જાણવાનું બીજું કાંઈ સાધન નથી. પણ આ લેખોથી એટલી તો ચોક્કસ ખબર પડે છે કે સારંગદેવના રાજ્યનો વિસ્તાર ઉત્તરમાં પાલ્હણપુર અને આબુ સુધી, પશ્ચિમમાં કાઠીઆવાડમાં સોમનાથપાટણ અને વનથલી સુધી હતો અને પૂર્વ તથા દક્ષિણમાં એની રાજ્યસત્તા સંકુચિત થઈ હશે એમ માનવાનું કારણ નથી.

મંત્રીઓ

સારંગદેવના શ્રીકાન્હ. મધુસૂદન, શ્રી વાધૂપ તથા છેવટ માધવ એટલા મહામાત્યોનાં નામો પણ આ લેખમાંથી મળે છે.

પ્રકરણ ૨૨મું

કર્ણદેવ

સં. ૧૩૫૩થી ૧૩૫૬

કર્ણ ગાદીએ બેઠાનું વર્ષ વિચારશ્રેણીમાં સં. ૧૩૫૩ લખ્યું છે.[૧] સારંગદેવનો ખંભાતનો ચિંતામણિ પાર્શ્વનાથનો લેખ સં. ૧૩૫૨નો મળ્યો હોવાનું ઉપર નોંધાઈ ગયું છે. હવે નૈષધની દીપિકા ટીકાની અંત પ્રશસ્તિમાં સારંગદેવનો રાજ્યકાળ સં. ૧૩૫૩ના ભાદરવા સુદ ૧૩ સુધી કહેલ છે.[૨] જો એ સાલ બરાબર હોય તો કર્ણ સં. ૧૩૫૩ની આખરમાં ગાદીએ બેઠો હોવો જોઇએ પણ માંગરોળની જુમ્મામસ્જિદની બ્હારના થાંભલા ઉપર એક લેખ મળ્યો છે, જેમાં અણહિલપાટકમાં કર્ણદેવનો રાજ્યસમય હોવાનું કહ્યું છે. આ લેખમાં સંવત પછી વિ. વર્ષસૂચક ૧૩૫ એ રીતે ત્રણ જ આંકડા બચ્યા છે અને ચોથો ઘસાઇ ગયો છે. પણ તિથિ વારના શબ્દો "चैत्र शुद्धि ७ (रवाव)" 'ચૈત્ર સુદિ સાતમ અને રવિવાર' બચેલ છે[૩] અને જ્યોતિષની ગણતરીથી ૧૩૫૩નું વર્ષ નીકળે છે એમ શ્રી. ડીસ્કલકર તથા શ્રી. રામલાલ મોદી કહે છે. અને એ યથાર્થ હોય તો સારંગદેવનું દીપિકામાં આપેલું વર્ષ ૧૩૫૨ જ હોવું જોઇએ[૪] અને ૧૩૫૩ની ચૈત્ર સુદિ સાતમ પ્હેલાં પણ એ જ વર્ષમાં કર્ણ ગાદીએ બેઠો હોવો જોઇએ.

---

૧ જૈન ઇતિહાસ સંશોધક ખંડ-૨ અં. ૩.

૨ જુઓ ઉપર પૃ. ૪૨૫ ટિ. ૩

૩ જુઓ ભાવનગર પ્રાચીન શોધ સંગ્રહ, ૧૯૩૩નો ગુજરાતીનો દીપોત્સવી અંક પૃ. ૧૫ તથા તે ઉપરની ટિ. ૪ અને પૂનાઓરીએન્ટીલીસ્ટ જુલાઇ ૧૯૩૮ તથા તેમાંથી ગુજરાતી સપ્ટેમ્બર તા. ૧૮માં સાહિત્યવત્સે કરેલો ઉતારો.

૪ જ્યોતિષની ગણતરી ઉપર સંપૂર્ણ વિશ્વાસ મુકી ઉપલબ્ધ લખાણમાં આ રીતે ફેર કરવાની પદ્ધતિ વિચારણીય તો છેજ. પરંતુ પ્રસ્તુત વિષયમાં નવું સાધન ન મળે ત્યાં સુધી ઉપરનો નિર્ણય ઠીક છે.

કર્ણદેવ, સં. ૧૩૫૪ના ઉપર કહેલા મુરલીધરના મંદિરવાળા લેખમાં કહ્યા પ્રમાણે સારંગદેવના મોટા ભાઈ રામનો પુત્ર થાય[1] અને સારંગદેવે બાવીશ વર્ષ રાજ્ય કર્યા પછી તે પહેલાં જન્મેલો તેનો ભત્રીજો ગાદીએ બેસે છે એ જોતાં ગાદીએ બેસતી વખતે એ મોટી ઉમ્મરનો હોવો જોઈએ.

કર્ણના લેખો

કર્ણના સમયના હજી સુધી તો બે જ લેખો મળ્યા છે. એક તો માંગરોળનો ઉપર નોંધેલો લેખ જેમાં કર્ણના નામ સિવાય બીજું કાંઈ નથી, અને બીજો ઈડર સંસ્થાનના બીલોડા તાલુકામાં આવેલા મુરલીધર ભગવાનના જૂના મન્દિરના મંડપની ભીંતે કાળા પથ્થર ઉપર કોતરેલો છે. પણ ખરી રીતે એ લેખ મૂળ આ મન્દિરનો નથી પણ કોઈ સૂર્યમન્દિરનો હોવો જોઇએ એમ લેખના આરંભના ચાર શ્લોકો સૂર્ય સ્તુતિના છે તથા શ્લો. ૧૯-૨૧માં એક સુભટની સૂર્યલોક-પ્રાપ્તિ વર્ણવી છે તેથી જણાય છે. એ લેખમાંના ૧૬માથી ૨૩ સુધીના શ્લોકોમાં એ મંદિર સ્થાપનારનાવંશનું વર્ણન છે. છેલ્લો ભાગ તુટે છે અને છેવટ ગદ્યમાં સં. ૧૩૫૪ વર્ષે શોભનનામના સંવત્સરમાં સૂર્ય દક્ષિણાયનમાં હતો ત્યારે કાર્તિક સુદિ ૧૧ને રવિવારે આ લેખ કોતર્યો છે, એમ લખ્યું છે.[2]

આ લેખમાં કર્ણદેવ વિષે તે " વેદશાસ્ત્રથી અવિરૂદ્ધ વર્તીને પ્રજાનું પાલન કરતો હતો" એટલું જ લખ્યું છે.[3]

કર્ણદેવ ગૂજરાતનો છેલ્લો રજપૂત રાજા હતો. એના મહામાત્યનું

---

૧ श्री रामादौरसो जातः कर्णनामेति विश्रुतः ॥

મુરલીધરના મંદિરવાળો લેખ શ્લો. ૧૩

૨ જુઓ બુદ્ધિપ્રકાશ ૧૯૧૦ પુ. ૫૭ માર્ચ એપ્રીલમાં પ્રગટ થયેલો 'મુરલીધરના મંદિરમાં રક્ષિત લેખ' સંબંધી સ્વ. તનસુખરામ મનઃસુખરામનો લેખ.

૩ श्रुतिशास्त्राविरोधेन सोयं पालयति प्रजाः ॥

એજન શ્લો. ૧૩

નામ માધવ હતું એમ નીચે આપેલા પુરાવાઓથી ચોક્કસ કરે છે. આ માધવ નાગર બ્રાહ્મણ હતો એ પણ મેરૂતુંગે તેને નાગરવિપ્ર કહ્યો છે એટલે નિઃસંદેહ છે. માધવ મૂળ કચ્છનો હતો એમ એક દૂહામાં કહેલું હોવાનું શ્રી. રામલાલ મોદીએ લખ્યું છે, વળી એ માધવે વઢવાણ પાસે માધાવાવ સં. ૧૩૫૦માં બંધાવી હતી એમ એ વાવના લેખ ઉપરથી અનુમાન કરવામાં આવે છે પણ લેખમાં માધવ નામ નથી પણ સીધુ નામ છે એવું શ્રી. રામલાલ મોદી લેખનું પ્રતિબિંબ જોઇને લખે છે.[1] કર્ણના તો ત્રણ વર્ષના ટુંકા રાજ્યકાળના કોઈ બનાવની નોંધ મળતી નથી.

કર્ણના મહામાત્યપદે સારંગદેવના છેલ્લા વર્ષનો મહામાત્ય નાગર માધવ જ હતો અને તેજ મુસલમાનોને ગુજરાત ઉપર હુમલો કરવા તેડી લાવ્યો હતો, એમ જે દંતકથા[2] ચાલે છે તેને નીચેના પુરાવાઓથી ટેકો મળે છે.

૧ વિ. સં. ના ૧૭મા શતકના અન્તમાં રચાયેલ અને રાજપૂતાનામાં અતિપ્રસિદ્ધ મુહણોત નેણસીની ખ્યાતમાં લખ્યું છે કે'—

"સં. ૧૩૪૦માં માધવ બ્રાહ્મણ પ્રધાન હુવા ઉસકી વાઘેલોસેં બિગડ ગઈ. વહ જાકર અલ્લાઉદ્દીન બાદશાહકો લાયા. (પૃ. ૨૧૫).[3]

---

૧ જુઓ ૧૯૩૩ નો ગુજરાતીનો દીપોત્સવી અંક પૃ ૧૯ ટિ. ૧૨

૨ આ દંતકથા માનવા યોગ્ય નથી કારણ કે જે સમકાલીન ગ્રન્થોમાં એ મળે છે તે જૈનોના લખેલા છે અને જૈનો અને શૈવો વચ્ચે હમેશાં વિરોધ હોવાથી બ્રાહ્મણોને હતારી પાડવા માટે એ લખાયેલ હોવાનું સંભવિત છે. આ દલીલથી એને ન સ્વીકારવાનો મત રા. રા. નર્મદાશંકર વલ્લભજી દ્વિવેદીએ "ગુજરાતનો બૂઝાતો દીપક" નામની 'ગુજરાતી' ની ભેટના પ્રવેશક (પૃ. ૧૯) માં આપ્યો છે. પણ પદ્મનાભ જૈન નહતો, નાગર હતો, છતાં એણે પણ આ દંતકથા આપી છે. ખરી વાત તો એ છે કે સમાન બળવાળો વિરૂદ્ધ પુરાવો નહોય ત્યાંસુધી માત્ર આવા તર્કથી કોઈ વાત અણગમતી હોય એટલાજ ખાતર એને સમકાલીન પુરાવાને અવગણીને ઉડાવી ન શકાય. અસંભવિત હોય તો જુદી વાત.

૩ મુહણોત નેણસીએ સાલ ખોટી લખી છે, પણ તે ક્ષમ્ય છે.

૨ સંવત્ ૧૫૧૨માં રચાયેલ કાન્હડદે પ્રબંધમાં રાજાએ બ્રાહ્મણ માધવને દૂભવ્યો અને તેથી એ મુખ્ય પ્રધાન રીસાણો અને તેણે "જ્યારે મુસલમાનોને અહીં લઈ આવીશ ત્યારે જ અહીંનું ધાન ખાઈશ એવી પ્રતિજ્ઞા કરી" અને તે પ્રમાણે એ ખરેખર મુસલમાનોને લઇ આવ્યો વગેરે વિસ્તારથી લખ્યું છે.[1]

૩ શ્રી. રામલાલ ચુનીલાલ મોદીના સકારણ અનુમાન પ્રમાણે સં. ૧૩૫૬થી ૧૫૦૦ સુધીમાં રચાયેલા મોઢ બ્રાહ્મણોના જ્ઞાતિપુરાણ ધર્મારણ્યમાં લખ્યું છે કેઃ "પ્રતાપી મહારાજા કર્ણ રાજ્યગાદી ઉપર હતો ત્યારે તેના દુષ્ટ, નિર્ગુણી, દેશદ્રોહી, કુલાધમ અને પાપી અમાત્ય માધવે ક્ષત્રિય રાજ્યનો નાશ કર્યો અને મ્લેચ્છ રાજ્યની સ્થાપના કરી.[2]

૪ ઉપરનાં ત્રણ કરતાં નીચેનાં બે સમકાલીન હોઇને ટુંકાં હોવા છતાં વધારે વજનદાર છે. સં. ચૌદમા શતકના જૈન સૂરિ મેરૂતુંગે વિચારશ્રેણીમાં લખ્યું છે કે यवना माधवनागरविप्रेणानीताः ।

---

૧ तिणि अवसरि गूजरधरराइ सारंगदे नामि बोलाइ
तिणि अवगणिउ माधव बंभ तीह्वि लगइ विग्रह आरंभ
रीसाव्यु मुलगु परधान करी प्रतिज्ञा नीम्यु धान
गूजरातीनुं भोजन करुं जु तरकाणु आणुअरुं

ખં. ૧–૨૩ થી ૨૫

આમાં સારંગદેને ગૂજરાતનો રાજા લખ્યો છે તે તો પદ્મનાભની ભૂલ છે. એ વખતે કર્ણદેવજ રાજા હતો.

૨ राज्यासने स्थितः कर्णो महाराजः प्रतापवान् ।
जातोऽमात्यस्तस्य दुष्टो निर्गुणो माधवाह्वयः ॥
देशद्रोहकरः पापी दुष्टात्मा च कुलाधमः ।
क्षत्रराज्यस्य विध्वंसो म्लेच्छराज्यस्य स्थापकः ॥

ધર્મારણ્ય અ. ૬૭ શ્લો. ૬૮, ૬૯

૫ એ જ અરસામાં રચાયેલા જિનપ્રભસૂરિના તીર્થકલ્પમાં લખ્યું છે કે વિ. ના ૧૩૫૬ના વર્ષમાં અલાઉદ્દીન સુલતાનનો ન્હાનો ભાઈ ઉલુખાન **મંત્રી માધવની પ્રેરણાથી** દીલ્હીથી ગુજરાતમાં મોકલવામાં આવ્યો.[1]

માધવ શા માટે મુસલમાનોને ગુજરાતમાં તેડી લાવ્યો તે વિષે સમકાલીન ગ્રન્થોમાં કાંઈ કહ્યું નથી, પણ મુહણોત નેણસીએ વાઘેલા સાથે માધવને બગડવાનું કારણ લખ્યું છે. અને કાન્હડદે પ્રબંધમાં તથા ભાટોની કથાઓમાં એક દંતકથા ઉતરી આવી છે. અલબત્ત એ દંતકથાની વિગતોમાં થોડો ફેરફાર જોવામાં આવે છે પણ દંતકથા માટે એ સ્વાભાવિક છે. આપણે કા. પ્ર. ના કવિ પદ્મનાભને આધારે એ દંતકથા જોઈએ. પદ્મનાભના શબ્દોનો હાલની ગુજરાતીમાં તેના જ જ્ઞાતિભાઈ શ્રી. ડાહ્યાભાઈ પી. દેરાસરીનો અનુવાદ નીચે ઉતાર્યો છેઃ—

"કળકળતે દિલ, દૂખિયે સાદ, માધવ અહ્ન કરે ફરિયાદ;
ક્ષત્રિધર્મ એણે લોપિયો, રાયકરણદે ઘહેલો થયો.
એનું અંગ ભર્યું અનુરાગ, નિતનિત સેવે છે વછનાગ;
ફરે ઉઘાડે ખાંડેરાય, હજૂરી હરઘડી નાસી જાય.
મરણ ભયે ભોજનની વાર, પીરસનાર પીરસે દઈ દ્વાર;
રાયે પ્રથમ મને અવગણ્યો, મારો બંધવ કેશવ હણ્યો,
તેની ઘરૂણી રાખી ઘેર, સહ્યો જાય કયમ આકરો કેર."

ભાટોની કથામાં કેશવને બદલે માધવની સ્ત્રી[2] હર્યાનું તથા નેણસીની ખ્યાતમાં માધવની પુત્રી હર્યાનું કહેલું છે. આ વિગતનો

૧ अह तेरहसय छप्पण विक्कमवरिसे अल्लावदीण सुरत्ताणस
कणिट्ठो भाया उल्लूखाननामाधिज्जो ढिल्लीपुराओ मंतिमाहवपेरिओ
गुज्जरधरं पट्ठिओ ।

'તીર્થકલ્પ.' ખીલ્ઓથીકાઆ પૃ. ૯૫-૯૬ અને જિનવિજયજીની સિંધી જૈન ગ્રન્થમાળા આ પૃ. ૩૦)

૨ જુઓ રાસમાળા આ. ૩ પૃ-૩૯.

ફેર મને બહુ મહત્ત્વનો લાગતો નથી અને એ ત્રણમાં કાન્હડદે પ્રબંધ જ વધારે વિશ્વસનીય ગણાય. વળી કર્ણને માથે જે આરોપો પદ્મનાભ મુકે છે તે જૂના કે હાલના રાજાઓ માટે અસંભવિત નથી.[૧]

સમકાલીન મુસ્લીમ ઇતિહાસ લેખકોએ આ પ્રસંગમાં માધવનું નામ લખ્યું જ નથી. પણ ઉપર ઉતારેલા મેરૂતુંગ અને જિનપ્રભસૂરિના પુરાવા અસંદિગ્ધ હોવાથી ગૂજરાત ઉપર થયેલા મુસલમાનોના આક્રમણમાં કર્ણથી રીસાયેલા પ્રધાન માધવનો કાંઇક હાથ હોવામાં શંકા રાખવાનું કારણ નથી.

ઝીયાઉદ્દીન બર્ની જેવા સમકાલીન મુસ્લીમ ઇતિહાસ લેખકોએ "અલાઉદ્દીન ખીલજીના હુકમથી ઉલુઘખાન અને નસરતખાને ગૂજરાત ઉપર ચડાઈ કરી, તેઓએ ગૂજરાતને તથા અણહિલવાડને લુંટયું, ગૂજરાતનો રાજા કરણ દેવગઢના દેવરાજા પાસે ભાગી ગયો અને તેનાં સ્ત્રીઓ, છોકરાંઓ, ખજાનો બધું મુસલમાનોના હાથમાં આવ્યું."[૨] એ રીતે ગૂજરાત ઉપરની ઉલુઘખાનની[૩] ચડાઇનું ટુંકામાં જ વર્ણન આપ્યું છે, પરંતુ પદ્મનાભ કવિએ વિસ્તારથી વર્ણન કર્યું છે. અને તેમાં

---

૧ પ્ર–ચિ. ગુ. ભા. પૃ. ૨૪૪ માં કોપકાલાનલ બિરૂદધારી પરમર્દીની દંતકથા આપી છે. રાજતરંગિણીમાં તો એથી વધારે ભયંકર અનેક દાખલાઓ છે. અને નવા દાખલાઓ, વાંચનાર વર્તમાનપત્રોમાંથી, શોધી શકશે.

મુરલીધરના મંદિરના શિલાલેખમાં કર્ણ વિષે "શ્રુતિશાસ્ત્રથી અવિરુદ્ધ વર્તીને તે પ્રજાનું પાલન કરે છે." જુઓ પૃ. ૪૨૮ ટિ. ૩ એમ લખ્યું છે પણ એના રાજ્યમાં રહેનાર એની સ્તુતિ જ કરે એ સ્વાભાવિક હોઇને એવાં સામાન્ય સ્તુતિ વચનનો આધાર પદ્મનાભના વિગતવાર કથનને ખોટું ઠરાવવા માટે પૂરતો ન ગણાય એમ મારો મત છે. શ્રી. રામલાલભાઇનો મત એથી જુદો છે. જુઓ ૧૯૩૩નો ગુજરાતીનો દીપોત્સવી અંક પૃ. ૧૬–૧૭

૨ જુઓ ઇલીઅટ ગ્રં. ૩ પૃ. ૭૪ તથા પૃ. ૧૬૩

૩ ગૂજરાત ઉપર ચડાઇ કરનાર સરદારનું નામ ઉલુઘખાન જ હતું એમ મુસ્લીમ તથા દેશી પુરાવાઓથી સિદ્ધ થયું છે. જુઓ પુરાતત્ત્વ પુ. ૪ પૃ. ૨૫૩ થી ૨૭૯

કાંઈ ઐતિહાસિક વિરોધ દેખાતો નથી એટલે એનો ટુંકો સાર અહીં ઉતારવાનું યોગ્ય ધાર્યું છે. પદ્મનાભ કહે છે કે: "માધવની માગણીથી સુલતાને લશ્કરની તૈયારી કરી અને તેને પોતાના રાજ્યમાંથી પસાર થવા દેવા માટે પશ્ચિમ મારવાડમાં આવેલા ઝાલોરના સોનગિરા ચહુઆણ રાજા કાન્હડદેને પોયાક મોકલી પૂછાવ્યું. પરંતુ મુસલમાન લશ્કરની ગામ ભાંગવાં, બાન ઝાલવાં, સ્ત્રીઓને રંજાડવી, ગાયો મારવી, મંદિરો તોડવાં વગેરે હમેશની સ્વધર્મ વિરોધી પ્રવૃત્તિ તરફ જોઇને કાન્હડદેએ રસ્તો આપવાની ના પાડી, પણ ચિતોડના સમરસી રાવળે મેવાડમાંથી જવાનો રસ્તો આપ્યો.[1] એટલે મુસલમાની લશ્કર બનાસ કાંઠે અને ત્યાંથી મોડાસે આવ્યું. બનાસ સુધી લશ્કર પહોંચતાં ગૂજરાતમાં તેના આવવાનો બૂમાટો પહોંચી ગયો અને દેશમાં ત્રાસ ફેલાઈ ગયો. એ વખતે મોડાસામાં બત્તડ નામનો કોઇ ઠાકોર રહેતો હતો તે પોતાનાં થોડાં માણસો સાથે મુસલમાનો ઉપર તુટી પડ્યો અને મુસલમાનોનો દાટ વાળીને જાતે રણભૂમિ ઉપર પડ્યો. પછી મુસલમાનોએ મોડાસા ભાંગ્યું, ત્યાંથી બાન ઝાલ્યાં, ગામોને આગ લગાડી અને ઠેકાણે ઠેકાણે લુંટાલુંટ કરી, ત્યાંથી ધાનદાર અને ડંડાવ્ય[2] લુંટી મુસલમાની લશ્કર પાટણ આવ્યું. ત્યાં તો શહેરના દરવાજા બંધ થઇ ગયા. એમ છતાં મુસલમાનોએ પાટણ લીધું તથા લુંટ્યું અને ગઢને ઘેર્યો. પછી માધવની સલાહથી કરણદે છીંડું પાડી નાસી ગયો અને તેની સાથે રાણી પણ પગે ચાલતી નાઠી. કરણ નાઠા પછી

---

૧ રસ્તામાં આવતા ચિતોડના રાજા સમરસિંહે દંડ આપીને પોતાના મેવાડ દેશની જેમ તેમ રક્ષા કરી એમ સમકાલીન જૈન લેખક જિનપ્રભસૂરિ કહે છે (જુઓ પુરાતત્ત્વ પુ. ૪ પૃ. ૨૬૬માનો તીર્થકલ્પનો ઉતારો.) એ હકીકત પદ્મનાભના ઉપરનાં કથનને વિશ્વસનીય ઠરાવવા માટે પુરતી છે.

૨ ધાનદાર તે મેસાણા અને પાલણપુરની વચ્ચેનો પ્રદેશ અને ડાગરવા તથા મેસાણાની વચ્ચેનો પ્રદેશ તે ડંડાવ્ય એમ શ્રી. ડાહ્યાભાઇ પીતાંબરદાસ દેરાસરી કહે છે. (ત્રીજી સા. પ. નો રિપોર્ટ ઈ. વિ. ન. ૫) હાલીનું દેખોનું દંડાહિ સેજ આ દંડાવ્ય હોય એમ જણાય છે.

મુસલમાનોએ ગઢ લીધો, તેના ભંડારો લુંટ્યા અને પાટણમાં જેવું કદિ થયું ન હતું અને થશે નહિ તેવું થયું. જ્યાં મંદિરો હતાં ત્યાં મશીદો થઈ. પછી પાટણમાં અલાઉદ્દીનની આણ વર્તાવી લશ્કર અશાવળ તરફ ગયું. અશાવળ લુંટી, ધોળકે ગયા. બીજાં પણ ખંભાત, સૂરત, રાંદેર વગેરે શહેરો[1] લુંટ્યાં, અને ગૂજરાતમાં કેર વર્તાવ્યો. આ રીતે સોનાંરૂપાં અને ધાન પણ લુંટતા, ઢોરોને વાળી લેતા તથા બાનો પકડતા મુસલમાનો સોરઠ તરફ ગયા. ત્યાં ઉના, મોગલપુર, દીવ વગેરે મોટાં મોટાં ગામો લુંટી લશ્કર સોમનાથ ઉપર ગયું. સોરઠમાં તો લોકોની ચારે તરફ નાસભાગ થાય છે, હૈયાં ફાટી જાય છે, જ્યાં ત્યાં કોલાહલ અને ખૂમરાણ થાય છે, અને આગોને લીધે ધુમાડા નીકળે છે. મોટાં મોટાં શહેરો ધડોધડ ભાંગે છે પણ કોઇ સામું થતું નથી. આ રીતે સોરઠમાં લુંટફાટ કરતા મુસલમાનો સોમનાથપાટણ પહોંચ્યા. ત્યાં સોરઠના વાળા, વાજા, જેઠવા વગેરે શૂરા રાજપૂતો સામા થયા, પણ મુસ્લીમ લશ્કરે કોટ પાડી નાખ્યો, દરવાજા તોડી નાખ્યા અને દેવપાટણને ખાનના અસ્વારોએ લુંટયું. છેલ્લે સોમનાથના મંદિર આગળ જીવસટોસટનું યુદ્ધ થયું, તેમાં આ અનર્થનું મૂળ માધવમહેતો કામ આવ્યો. પણ છેવટ તો સોમનાથનું મંદિર પણ પડ્યું અને લુંટાયું."[2]

પદ્મનાભના આ વર્ણનમાં ખાસ શંકા કરવાનું કારણ નથી એમ મને લાગે છે પણ શ્રી. રામલાલ ચુનીલાલ મોદી કહે છે કે મુસલમાન

---

૧ ધર્મારણ્યમા મોઢેરાના ઘેરાનું, મોઢ બ્રાહ્મણોએ મુસલમાનો સામે ઝીલેલી ટક્કરનું અને છેવટ મોઢ બ્રાહ્મણોને મોઢેરા છોડવા પડયાનું વિસ્તારથી વર્ણન છે. (જુઓ રાસમાળા આ. ૩ પૃ. ૩૮૨ ટિ. ૧)

મુસ્લીમ ઇતિહાસ લેખકો પાટણના વિજય કરતાં સોમનાથના વિજયને વધારે મહત્ત્વ આપે છે અને પદ્મનાભ પણ એમજ કરે છે, એ ધ્યાનમાં રાખવાનું છે.

૨ કાન્હડદેપ્રબંધ ખં. ૧

લશ્કર ગૂજરાત ઉપર ચડી આવ્યું ત્યારે કર્ણ પાટણમાં નહિ પણ અસાવલમાં હતો અને એ કથનના ટેકામાં મુસલમાની લશ્કર મેવાડમાંથી મોડાસે થઇને ગૂજરાતમાં આવ્યું, કર્ણનાશીને કચ્છ તરફ નહિ પણ દક્ષિણમાં ગયો, વગેરે દલીલો કરી છે તથા "કર્ણ અસાવલમાંથી નાઠો હતો" એવાં તીર્થકલ્પનાં સ્પષ્ટ-કથનનો પુરાવો આપ્યો છે.[1] પણ ઉપરની દલીલોમાં કાંઈ જોર નથી. મારવાડમાંથી લશ્કરને પસાર થવા દેવાની કાન્હડદેએ ના પાડી અને મેવાડમાંથી પસાર થવા દેવાની મેવાડના રાણાએ હા પાડી; એ મેવાડ વાગડ અને મોડાસાને રસ્તે મુસલમાની લશ્કર આવવાનું સ્પષ્ટ કારણ જિનપ્રભસૂરિએ તથા પદ્મનાભે આપ્યું છે. અને કર્ણ અસાવલમાંથી નાઠો હતો એમ જિનપ્રભસૂરિએ કહ્યું જ નથી. તેણે તો એટલું જ કહ્યું જ છે કેઃ "પછી મુરલીમ યુવરાજ (ઉલૂખાન) વાગડદેશ અને મોડાસા વગેરે શહેરો ભાંગીને અસાવલ પહોંચ્યો. કર્ણદેવ રાજા નાઠો, સોમનાથને ઘણના ઘા મારી ભાંગી નાખી દિલ્હી મોકલ્યું."[2]

આ વાક્યોમાં "કર્ણ નાશી છુટયો હતો તે પાટણથી કે આસાવલથી તેનો કશો ઉલ્લેખ નથી." એમ જે જિનપ્રભસૂરિના ઉપરના કથનનું વિવેચન કરતાં શ્રી. જિનવિજયજી કહે છે તે બરાબર છે.[3] વળી તેઓ જ ઉમેરે છે કેઃ "ઉલુગખાન પાટણ ગયો હતો કે નહિ તેનો પણ આમાં કાંઇ ખુલાસો નથી; પરંતુ મુસલમાની

---

૧ જુઓ ગુજરાતી ૧૯૩૩નો દીપોત્સવી અંક પૃ. ૧૬.

૨ चित्तकूडाहिवइ समरसीहेण दंडं दाउ मेवाडदेसो (जधा) तथा रक्खिओ । तओ हम्मीरजुवराओ वागडदेसं मुहडासयाइं नयराणिय भंजिअ आसावल्लिए पत्तो । कण्णदेव राओ अनट्ठो । सोमनाहं च घणघाएण भंमित्ता गड्डए रोविऊण ढिल्लीए पेसेइ । તીર્થકલ્પ બી. ઈ. પૃ. ૯૫-૯૬ અને સિ. જૈ. ગ્રં. મા. આ. પૃ. ૩૦

૩ જુઓ પુરાતત્ત્વ પુ. ૪ પૃ. ૨૬૭ તેમજ પૃ. ૨૫૫ માં તારિખે-અલાઇવાળામાંથી કરેલા ઉતારા પણ જુઓ.

તવારિખોમાં ઉલુગખાને પાટણમાં જ કર્ણ સાથે લડાઈ કરી હતી અને તેમાં કર્ણ હારી જઈ નાશી છુટયો હતો અને તે પછી મુસલમાનોએ પાટણનો નાશ કર્યો હતો ઈત્યાદિ હકીકત વિગતથી આપેલી હોવાથી જિનપ્રભના ઉલ્લેખને અપૂર્ણ જ માનવો પડશે."[1] જિનપ્રભસૂરિએ પાટણનું નામ જ નથી લખ્યું એ તેના કથનની અપૂર્ણતાનું નિદર્શક છે એટલે એમાંથી કર્ણ અસાવલ હતો એમ સાબીત ન થઈ શકે એ દેખીતું છે. પાટણ પડયા પછી પાટણથી જ કર્ણ નાઠો છે એમ ઝીઆઉદ્દીન બર્ની જેવો સમકાલીન ઇતિહાસ લેખક સ્પષ્ટ કહે છે, અને તેને ઝફરવાલા ટેકો આપે છે.[2] જિનપ્રભસૂરિ એની વિરૂદ્ધ કશું નથી કહેતા, અને પદ્મનાભ જેવા પાછળના બ્રાહ્મણ લેખકો મુસ્લીમ ઇતિહાસોના કથનને ટેકો આપે છે એ જોતાં એમાં શંકા કરવાનું કાંઇ જ કારણ નથી. કર્ણ દક્ષિણમાં નાઠો એનું કારણ એટલું જ છે કે પશ્ચિમમાં તો મુસલમાની લશ્કર સોમનાથ ભાંગવા જતું હતું અને દેવગઢ મુસ્લીમ પાયતખ્તથી દૂર હોવાના કારણે કર્ણે એ માર્ગને સલામત માન્યો હશે.

મુસલમાનોએ કયારે પાટણ લીધું એ હવે જોઇએ. પ્રવચન પરીક્ષામાં અને વિચારશ્રેણીમાં સં. ૧૩૬૦ની સાલ આપી છે. એથી ઉલટું મિરાતે અહમદીમાં હીજરી સં. ૬૯૬ એટલે વિ. સં. ૧૩૫૩–૫૪ની સાલ આપી છે, અને મું. ગે. (પૃ. ૨૦૫)માં તથા કેમ્બ્રિજ હિસ્ટરી ઑફ ઇન્ડિયા (ગ્ર. ૩ પૃ. ૧૦૦)માં એ જ એટલે ઈ. સ. ૧૨૯૭ સ્વીકારી છે. પણ તારિખ–ફિરિસ્તામાં હી. સં. ૬૯૭ એટલે વિ. સં. ૧૩૫૪–૫૫ની અને તઝીઅ–તુલ–અમસીરમાં, તારિખ–ઇ–અલાઈમાં અને તારિખ–ઈ–ફિરૂજશાહીમાં હી. સં. ૬૯૮ એટલે વિ. સં. ૧૩૫૫–૫૬ની સાલ આપી છે.[3] હી. સં. ૬૯૮ની સાલ આપનારા

૧–૨ એજન.

૩ જુઓ જૈન ઇતિહાસ સંશોધક ખં. ૨ અં. ૩–૪, ગુજરાતી ૧૯૩૩નો દીપોત્સવી અંક પૃ. ૧૫, ડફની ક્રોનોલોજી ઓફ ઈન્ડીઆ પૃ. ૨૦૯ વગેરે.

મુસ્લીમ લેખકો સમકાલીન હતા અને તેજ સમયના જૈન લેખક જિનપ્રભસૂરિ પણ સં. ૧૩૫૬ની સાલ આપે છે માટે સં. ૧૩૫૬માં ઘણું કરી વર્ષના આરંભમાં પાટણ પડ્યું એમ માનવું એ જ યોગ્ય છે.

પાટણ પડયા પછી તેનું શું થયું ? અલ્લાઉદ્દીને ગૂજરાતની કેવી વ્યવસ્થા કરી વગેરે ચર્ચાને આ ઈતિહાસમાં સ્થાન નથી. પણ કર્ણનું શું થયું તે ટુંકામાં જોઈ લઈએ.

કર્ણ નાશી ગયો પણ તેની રાણી પકડાઈ ગઇ અને મુસલમાનો તેને દીલ્હી લઇ ગયા એમ ઝીઆઉદ્દીન બર્ની કહે છે.[1] અને બીજા મુસ્લીમ ઇતિહાસ લેખકો પણ કહે છે.[2] એટલે એ વાત માનવી પડશે. બીજી તરફથી કર્ણ દેવગઢ રામદેવરાજા પાસે ગયો એમ તેઓ જ કહે છે. દેવગઢમાં એ વખતે યાદવવંશનો રામચંદ્ર (વિ. સં. ૧૩૨૭ થી ૧૩૬૪) ગાદી ઉપર હતો એ ચોક્કસ છે.[3] કર્ણનું દેવગઢમાં શું થયું તે ચોકકસ કહી શકાતું નથી. પણ મુસ્લીમ ઇતિહાસોને આધારે કેમ્બ્રીજ હીસ્ટરી ઓફ ઈન્ડીઆ (ગ્ર. ૩ પૃ. ૧૧૨) માં લખ્યું છે કે રામચન્દ્રના સામન્ત તરીકે નન્દુરબારમાં કીલ્લો બાંધી રહીને કર્ણ એક નાની ઠકરાત ઉપર રાજ્ય કરતો હતો પણ ત્યાં ગુજરાતના સુલતાન અલપખાને એના ઉપર ઈ. સ. ૧૯૦૬-૭માં હુમલો કર્યો, ત્યારે કર્ણે બે મહીના સુધી ટકાવ કર્યો. બીજી તરફથી સં. ૧૩૯૩માં રચાયેલા નાભિનંદનોદ્ધાર પ્રબંધમાં કહ્યું છે કે "અલાઉદ્દીનના પ્રતાપથી કર્ણરાજ હારીને પરદેશમાં ગયો અને ત્યાં રખડી રઝળીને રાંક માણસ પેઠે મરણ પામ્યો."[4] ઉપલી વાત સાથે આને

૧ ઈલીઅટ ગ્ર. ૩ પૃ-૧૬૩

૨ જુઓ પુરાતત્વ પુ. ૪ પૃ. ૨૫૫

૩ દક્ષિણનો પૂર્વ સમયનો ઇતિહાસ પૃ. ૧૯૨ થી ૧૯૯

૪ गूर्जरत्राधिपः कर्णस्तूर्णं यस्य प्रतापतः ।
नष्ट्वा गतो विदेशेषु भ्रान्त्वाथो रंकवन्मृतः ॥

જુઓ પુરાતત્વ પુ. ૪ પૃ. ૨૭૨માં આપેલો ઉતારો

મારા ધારવા પ્રમાણે વિરોધ નથી. કારણ કે છેવટ તો કર્ણની એજ સ્થિતિ થઇ. પણ તેના કુટુંબનું શું થયું ? કર્ણની રાણી મુસલમાનોના હાથમાં પકડાઇ ગઈ હતી એટલું તો ઝીઆઉદ્દીન બર્ની કહે છે. પણ રાણીનું નામ તેણે લખ્યું નથી. પણ તેનું નામ કૌલાદેવી હતું તેને અલાઉદ્દીને પોતાની બેગમ બનાવી અને કર્ણની પુત્રી દેવલદેવીને દેવગઢથી પકડી મગાવી શાહજાદા ખીજરખાન જોડે પરણાવી હતી એવી વાત પાછળના ફિરિસ્તા, બદાઉની વગેરે મુસ્લીમ ઇતિહાસ લેખકોએ લખી છે અને તેઓનો આધાર અમીર ખુશરૂનું 'દવલરાની ખિઝ્ર ખાન' નામનું ફારસી કાવ્ય છે, એમ બાબુ જગનલાલ ગુપ્તે કહે છે તે ખરૂં લાગે છે.[1] હવે અમીર ખુશરૂ અલાઉદ્દીનનો સમકાલીન હતો પણ તેણે લખ્યું છે તે કલ્પિત વૃત્તાન્તવાળું કાવ્ય છે, ઇતિહાસ નથી. એ વખતનો ઇતિહાસ તારિખે ફિરૂજશાહીમાં ઇ. સ. ૧૩૫૬ માં ૭૪ વર્ષની ઉમ્મરે વિસ્તારથી આલેખનાર ઝીઆઉદ્દીન બર્નીએ કૌલાદેવીને બેગમ બનાવ્યાની કે દેવળદેવીને શાહજાદા સાથે પરણાવ્યાની કાંઇ વાત લખી નથી.[2] વળી નાભિનંદનોદ્ધાર પ્રબંધ કે કાન્હડદે પ્રબંધ જેવા પ્રબંધોમાં પણ એવું કાંઈ સૂચન નથી એ જોતાં મુસ્લીમ કવિની આ કલ્પના જ છે અને તેમાં કશું ઐતિહાસિક તત્ત્વ નથી એમ શ્રી. બાબુ જગનલાલ ગુપ્તે અને શ્રી રામલાલ ચુનીલાલ મોદી પેઠે મારૂં પણ માનવું છે.[3]

કર્ણને કૌલાદેવી કે કમળાદેવી શિવાય બીજી બે રાણીઓ હતી (૧) કેરાકોટના જાડેજા દેશળજીની દીકરી અને (૨) ભટી ગજસંધજીની દીકરી તાજ કુંવરજી બા, એમ ભાટ લોકો કહે છે.[4] વળી તેઓ ઉમેરે છે

---

૧ જુઓ નાગરી પ્રચારિણી પત્રિકા ભા. ૧૧ અં. ૪.

૨ જુઓ ઇલીઅટ ગ્રં. ૩.

૩ નાગરી પ્રચારિણી પત્રિકા ભા. ૧૧ અં. ૪ તથા ગુજરાતીનો દીપોત્સવી અંક ૧૯૩૩ પૃ. ૧૫ થી ૧૭.

૪. જુઓ ગુજરાતના કેટલાક ઐતિહાસિક પ્રસંગો અને વાર્તાઓ પૃ. ૨૭૧

કે પહેલી રાણીને વરસંગદેજી નામનો કુંવર થયો હતો અને બીજીને સારગદેવજી નામનો કુંવર થયો હતો; એ બેય કુંવરો કર્ણના જીવતાં જ સરધાર જીલ્લાની તથા ભીલડી જીલ્લાની જાગીરો ભોગવતા હતા. આ કુંવરોએ કર્ણના મરણ પછી કડી પરગણું હાથ કરી કેટલીએક બેગમોને કેદ કરી અને બાંહેધરી લઇ અલાઉદ્દીનને મળ્યા. અને બાદશાહે તેઓને પાંચસો ગામો આપ્યાં તેમાં ૨૫૦ ગામો સાથે કલોલ જીલ્લો સારંગદેને મળ્યો અને ૨૫૦ ગામો સાથે સાણંદ જીલ્લો વરસંગદેને મળ્યો. આમાંથી કલોલના વંશમાં અહમદશાહના વખતમાં બારવટું ખેડનાર વરહોજી જેતાજી થયા.[1]

પાછળથી વાઘેલા ગરાશીઆને કર્ણના વંશના ઠરાવવાનો ખાટો પ્રયત્ન આ દંતકથામાં દેખાય છે. કર્ણની આ બે રાણીઓ વિષે કે તેના આ પુત્રો વિષે આ વહીવંચા બારોટના કથન શિવાય કાંઈજ પુરાવો મળતો નથી-અને બેગમોને કેદ કર્યા વિગેરેની વાત તો જેતાજી વરહોજીની વાતનું[2] પ્રતિબિંબજ છે. ટુંકામાં આ ઉપરની દંતકથાને કશો આધાર નથી વળી એજ બારોટે અર્જુનદેવ, અને સારંગદેવના રાજ્યકાળનાં જે વર્ષો લખાવ્યાં છે તે ખોટાં છે, અને ઘેલો ફરણ લડીને મૂવો એમ એ બારોટે લખાવ્યું છે એ પણ પદ્મનાભ, જિનપ્રભસૂરિ અને મુસલમાન ઈતિહાસ લેખકોના કથનથી વિરૂદ્ધ હોઈને ખોટું છે એ જોતાં ઉપરનો વૃત્તાન્ત તદ્દન કલ્પિત ઠરે છે.

ઉપસંહાર-

ઉલ્લા પ્રકરણમાં જોયું તેમ ઉલુઘખાને ગુજરાતના રાજા ઉપર અતિ સહેલાઈથી વિજય મેળવ્યો; એનું મુખ્ય કારણ એ હતું કે

---

૧ ગુજરાતના કેટલાક ઐતિહાસિક પ્રસંગો અને વાર્તાઓ પૃ. ૨૭૨

૨ જેતાજી વરહોજીની વાર્તા માટે જુઓ એજન. પૃ. ૩૫૫ થી આગળ તથા રાસમાળા આ. ૩ પૃ. ૪૩૯ થી આગળ.

અલાઉદ્દીનનું લશ્કરી બળ કર્ણના લશ્કરી બળ કરતાં સરખામણી જ ન થઈ શકે એટલું ચડીઆતું હતું. વળી મુસલમાનોને હાથે એકલા ગુજરાતના રાજાએ હાર ખાધી એવું નથી. ખરી રીતે એક પછી એક હિંદુ રાજ્યો પડતાં ગયાં છે અને ગુજરાતના રાજાની હાર થઈ તે કાળે તો આખો ઉત્તરહિંદ મુસ્લીમ સત્તા નીચે આવી ગયો હતો. અને દક્ષિણમાં પણ મલિક કાફુરે દિગ્વિજય કર્યો હતો.

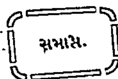
મુસ્લીમોને આ વિજય કાંઇ એકદમ અને સહેલાઈથી મળ્યો નથી. હિંદની સરહદ ઉપર પહેલો હુમલો કર્યા પછી છસ્સો કરતાં વધારે વર્ષે અને કાબુલના હિંદુ રાજ્યના નાશ પછી ત્રણસો વર્ષે ઉત્તર હિંદને મુસ્લીમો વશ કરી શક્યા છે. વચ્ચે મુસ્લીમો કેટલીકવાર હારી ગયાના દાખલા આ ઈતિહાસમાં પણ નોંધ્યા જ છે. વળી જે કારણોથી ગુજરાતના રાજાની હાર થઈ તે કારણો, દીલ્હી, કનોજ, માળવા, મેવાડ વગેરે ઉત્તરહિંદીય રાજ્યોને સમાન રીતે લાગુ પડે છે. અને એ કારણથી આ ગ્રંથમાં એ કારણોનો વિચાર કરવાની જરૂર માની નથી. બાકી અંદર અંદર લડીને આ રાજપૂત રાજ્યો નબળાં પડી ગયાં હતાં.[1] અને યુદ્ધકુશળ મનુષ્ય બળ ઘટી ગયું હતું, વ્યક્તિશઃ રજપૂતો શૌર્યમાં, હિંમતમાં અને ધર્મ કે રાજા માટે મરી ફીટવામાં મુસ્લીમો કરતાં ઉતરતા નહોવા છતાં લશ્કરી બળમાં–સંખ્યામાં અને હથીઆરો વગેરેમાં મુસ્લીમ કરતાં હિંદુ રાજ્યો ઘણાં નબળાં અને લશ્કરી વ્યવસ્થા ઉતરતી કક્ષાની વગેરે કારણો મધ્યકાલીન હિંદના ઈતિહાસના અભ્યાસીને વિદિત જ છે.

ઉપર પ્રમાણે સુલતાન અલાઉદ્દીનના સરદાર ઉલુઘખાનને હાથે કર્ણ વાઘેલાની હાર થઈને ગુજરાતના રાજપૂત સામ્રાજ્યનો વિ. સં. ૧૩૫૬માં એવો નાશ થયો કે પછી ગુજરાતમાં હિન્દુ સામ્રાજ્ય

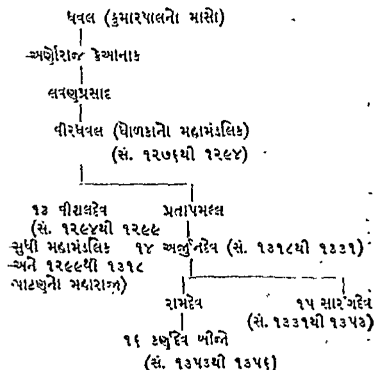
---

૧ આ પરસ્પર કલહના દાખલાઓ આ ઇતિહાસમાં નોંધાયાજ છે. ભીમદેવના રાજ્યકાળમાં જ સં. ૧૨૮૦ માં સોલંકી જયન્તસિંહ પાટણનો રાજા હતો.

ઉભું જ ન થઈ શક્યું. ગૂજરાતના દૂરના ભાગોમાં તથા કાઠીઆવાડમાં અનેક નાનાં મોટાં રાજપૂત રાજ્યો પાટણ પડયા પછી પણ સ્થપાયાં છે પણ રાજપૂત સામ્રાજ્ય નથી ઉભું થઈ શક્યું. અણહિલપુર પાટણની વિ. સં. ૮૦૨માં સ્થાપના થઈને ધીમે ધીમે ખાસ કરીને સોલંકી સમયમાં મૂળરાજદેવ, ભીમદેવ, કર્ણદેવ પ્હેલો, સિદ્ધરાજ અને કુમારપાલ જેવા પરાક્રમી રાજાઓના રાજ્યકાળમાં સામ્રાજ્યનો ઘણો વિકાસ થયો અને ગૂજરાતનાં શહેરોએ સમૃદ્ધિની ટોચ જોઈ. પછી હિંદુ સામ્રાજ્યના નાશ સાથે હિંદુ સંસ્કૃતિ-સમૃદ્ધિ વગેરેનો કેટલો નાશ થયો, શું બચ્યું પછીના સમયમાં ખીલેલી મુસ્લીમ સલ્તનત નીચે ગૂજરાતનું કેવું રૂપાન્તર થયું વગેરે ઇતિહાસ આ પુસ્તકનો વિષય નથી.

સોલંકીવંશની વાઘેલા શાખાની વંશાવળી

પરિશિષ્ટ ૧

સોલંકી સમયનાં ગુજરાત અને પાટણ

વિ. સં. ૮૦૨ માં જૂના અણહિલપુર પાટણની સ્થાપના થઈ તે પ્હેલાં ગુજરાતની રાજકીય, ધાર્મિક, સામાજીક વગેરે સ્થિતિ કેવી હતી તે આ પુસ્તકના **પૂર્વ સ્થિતિ** નામના પ્હેલા પ્રકરણમાં સવિસ્તર દર્શાવ્યું છે. વિ. સં. ૯૯૮ માં મૂળરાજે સોલંકી વંશની સત્તા સ્થાપી ત્યારે પૂર્વ સ્થિતિમાં કેવો ફેરફાર થયો હતો તે પણ ટુંકમાં પ્રકરણ પાંચમામાં નોંધ્યું છે. અને પછી તો સોલંકી વંશના જુદા જુદા રાજાઓના વર્ણન પ્રસંગમાં ઉપલબ્ધ માહીતી આપી છે એટલે વાંચનાર પોતાની મેળે તત્તત્કાલીન પરિસ્થિતિનો ખ્યાલ બાંધી શકશે. છતાં અહીં સોલંકી સમયનાં ગુજરાત તથા પાટણનું સામાન્ય વર્ણન કરવું યોગ્યછે.

ગુજરાતનો મોટો ભાગ અણહિલપુર પાટણ સ્થપાયા પ્હેલાં જ વસેલો હતો. કેટલાક ખાસ કરીને સુરત ભરૂચનાં કાંઠાનાં અને કાઠીઆવાડનાં ગામોને વસ્યે તો એ વખતે સેંકડો વર્ષો થઈ ગયાં હતાં અને સોલંકી સમયમાં ગુજરાતનો મધ્ય ભાગ પણ ખૂબ વસી ગયો. આ રીતે ખૂબ વસેલા અને બ્હોળા વેપારવાળા તથા પૈસે ટકે સુખી ગુજરાત વિષે વિ. સં. ૧૩૯૩માં કક્કસૂરિએ લખેલા નાભિનંદનોદ્ધાર પ્રબંધમાં એક વેપારી પાસે બીજા વેપારીને મોઢે ગુજરાતનું નીચે પ્રમાણે વર્ણન કરાવ્યું છે. “ગુજરાતના ગુણનું વર્ણન તો હજાર જીભવાળો પણ ન કરી શકે છતાં વર્ણન કરવું હોય તો કહેવાય કે એ દેશની ભૂમિ સર્વ પ્રકારનાં ધાન્યો ઉત્પન્ન કરવામાં સમર્થ છે. ત્યાંના કુવાઓમાં જમીનની નજીક પુષ્કળ પાણી હોય છે. ત્યાં નારંગી, લીંબુ, જાંબુ, લીંમડા, કદંબ, કેળ, સરગવો, કોઠાં, કરમદાં, ચારોળી, પીલુ, આંબા, બહેડાં, સીતાફળ, બીજોરાં, ખજુર, દ્રાખ, શેરડી, ફણસ, તથા બોલસરી, કેવડો, જાઇ, ચંપો

રાયની, માલતી, જાસુદ, જુઈ, વાળો વગેરે અનેક જાતનાં ઝાડો તથા વેલાઓ થાય છે, પણ કેટલાકનાં નામ કહું ? પૃથ્વીમાં જેટલાં ફુલફળનાં ઝાડો થાય છે તે બધાં ગુજરાતમાં થાય" છે (અલબત્ત ઉપલા કથનમાં દેશાભિમાન પ્રેરિત અત્યુક્તિ છે).

"વળી એ ભૂમિના ગુણને લીધે મગ, તુવેર, અડદ, ઘઉં, ડાંગર, જુવાર વગેરે બધી જાતનાં અનાજ ત્યાં થાય છે.

ગુજરાતના વતનીઓ ઘણાં બંદરોમાં પોતાનો વેપાર ખેડે છે અને થોડા વેપારથી અઢળક ધન મેળવે છે, ત્યાં સોપારીના કટકાઓ અને નાગરવેલનાં પાન લોકોનાં મુખને રંગે છે; ત્યાં મુસાફરોને પોતાની સાથે રસ્તામાં ભાતું કે પાણી રાખવાં પડતાં નથી કારણ કે ઠેકેઠેકાણે પરબો, કુવાઓ, સરોવરો છે, અને ગામેગામ અન્નસત્રો છે. ત્યાં મુસાફરોને વૃક્ષોની ઘીચઘટા નીચે ચાલવાનું હોવાથી તડકાનું દુઃખ સહન કરવું પડતું નથી. ત્યાં શત્રુંજય, ગિરનાર, સોમનાથ, બ્રહ્મસ્થાન (ખેડ બ્રહ્મા ?) મૂલસ્થાન (કચ્છના મંડલી ગામના મૂલેશ્વરનું સ્થાન હશે ?) અને સૂર્યનું સ્થાન (મોઢેરા) વગેરે તીર્થો છે. એ દેશના લોકો હમેશાં કસુંબાના અને મજીઠના રંગથી રંગેલાં અને ઉંચી જાતના વણાટવાળાં ભાતભાતનાં કપડાં પહેરે છે. એ દેશના લોકોના ઉપકારો, મીઠા બોલો અને સદાચારોથી ખુશ થયેલા પંડિતો તેને વિવેક બૃહસ્પતિ કહે છે. પૃથ્વીમાં જેટલા દેશો છે તેમાંથી તો કોઈ આના જેવો નથી બાકી સ્વર્ગ તો જોયું નથી એટલે એની સાથે તો કેમ સરખાવી શકું ?

જે દેશનાં ગામડાંઓ પણ અપાર વૈભવવાળાં અને શહેરો જેવાં છે ત્યાં શહેરોની સંખ્યા તો શી રીતે ગણાવું ? અને અણહિલપુર, ખંભાત વગેરે અસંખ્ય સ્વર્ગનાં શહેરો જેવાં શહેરો છે."[૧]

આ સમૃદ્ધિથી ભરપૂર દેશના લોકો વિલાસ પ્રિય હોય

---

૧ જુઓ પુરાતત્ત્વ પુ. ૫ અં. ૧ પૃ. ૧ થી.૬

એ સહજ છે. ખેડુઓ અને તેની સ્ત્રીઓ એક જાતનો દારૂ પીતાં[1]; બળદની ગાડીઓની હોડથી ગામડાના લોકો રમતા અને ક્ષત્રિયો ઘોડેસ્વારીની શરત રમતા[2]; દ્યૂત, દારૂ અને વેશ્યાઓની ખોટ નહોતી[3] વગેરે વિલાસમયતાનાં પુષ્કળ ચિહ્નો પ્રબંધોમાં મળે છે. ગુજરાત જેવું ઉત્સવ પ્રિય આજે છે તેવું પ્હેલાંયે હતું અને દીવાળી તથા નવરાત્રિ જેવા ગુજરાતના મોટા તહેવારોનો ઉલ્લેખ દ્વયાશ્રયમાં મળે છે.[4]

રાજકીય સ્થિતિ–એ વખતની રાજકીય વ્યવસ્થામાં સૌથી અગત્યનું અંગ એટલે રાજા. છેક કૌટિલીય અર્થશાસ્ત્રના વખતથી એ સ્થિતિ હતી. પ્રજામતને અનુસરતી રાજ્ય વ્યવસ્થા વાળાં ગણુ રાજ્યો જૂનાકાળમાં આ દેશમાં હતાં ખરાં પણ ગુપ્ત સમય પછી એ પ્રકારની રાજ્ય પદ્ધતિ તદ્દન લુપ્ત થઇ ગઇ. અને ગુજરાતમાં સોલંકી સમયમાં તો ગ્રામપંચાયત તથા મહાજન વ્યવસ્થાને બાદ કરતાં પ્રજામતનું રાજ્ય વ્યવસ્થામાં કશું પણ સ્થાન હોય એમ દેખાતું નથી. રાજા જ સર્વ સત્તાધીશ. અને તેના અધિકારીઓ મારફત એ બધી રાજ્ય વ્યવસ્થા જાતે કરે એ સ્થિતિ હતી. રાજાઓ અને મંત્રીઓ વિષે મૂળમાં કહેવા જેવું બધું કહેલું છે.

મહેસૂલી વ્યવસ્થા માટે સોલંકી સમયમાં દેશના મંડળ, વિષય, આહાર વગેરે વિભાગો જૂના વખત પેઠેજ ચાલુ રહ્યા છે. અલબત્ત આહાર (જીલ્લા) વગેરેની વ્યવસ્થામાં ફેરફારો થયા હોવાનો સંભવ છે. પણ આ બાબતની વિગતો ક્યાંય નોંધાયેલી નથી. એજ રીતે રાજકીય વ્યવસ્થા માટેના અધિકારીઓની જે નોંધ વલભી તામ્રપત્રો ઉપરથી પૂર્વ સ્થિતિમાં કરી છે તેમાં પણ વિશેષ ઉમેરવા જેવું કાંઇ

---

૧ જુઓ દ્વયાશ્રય સર્ગ ૧૭ શ્લો. ૧૧૯

૨ દ્વયાશ્રય સ. ૧ શ્લો ૬૧ તથા પ્ર. ચિ. પૃ. ૪૩

૩ આજ ગ્રન્થમાં પૃ. ૩૦૪ થી ૩૦૬

૪ દ્વયાશ્રય સ. ૨ શ્લો. ૧૦૬, સ. ૩ શ્લો. ૬

નથી. રાજ્ય વિસ્તાર વધતાં અધિકાર શ્રેણી એની એ રહ્યા છતાં અધિકારોની તથા અધિકારીઓની સંખ્યા વધી હોવાનો સંભવ છે પણ તેની વિગત મળતી નથી.

સામાજીક સ્થિતિ—પાટણની સ્થાપના પ્હેલાં ગુજરાતના સમાજની જે સ્થિતિ હતી તે ઘણી બાબતમાં સોલંકી સમયમાં પણ ચાલુ રહી છે. પણ એક બાબતમાં મોટો ફેરફાર થયો છે. પ્રાચીન ચાર વર્ણની વ્યવસ્થા નામમાં ચાલુ રહેવા છતાં નવી જ્ઞાતિ વ્યવસ્થા જોરમાં આવી છે. બ્રાહ્મણો ઇતર વર્ણની પણ કન્યા પરણી શકતા એ સ્થિતિ બદલાઇને બ્રાહ્મણોમાં અંદર અંદર પણ બેટી વ્યવહારની બાબતમાં દિવાલો ઉભી થઇ છે. બ્રાહ્મણ વાણીઆની અનેક જ્ઞાતિઓનાં નામો આ સમયના ઉત્કીર્ણ લેખોમાં તથા પ્રબંધોમાં મળે છે.[1]

ધાર્મિક સ્થિતિ—ધાર્મિક સ્થિતિમાં સોલંકી સમય દરમીયાન બે મોટા ફેરફારો થયા છે. (૧) બૌદ્ધધર્મનો તદ્દન લોપ અને જૈન ધર્મનો બ્હોળો પ્રચાર; ગુજરાતમાં જૈન ધર્મનું જે જોર અત્યારે દેખાય છે તે સોલંકી સમય દરમીયાન ઉત્પન્ન થયું છે[2] અને (૨) બ્રાહ્મણ ધર્મમાંથી યજ્ઞમાર્ગ લગભગ લુપ્ત થઈ જઈને—અથવા અમુક બ્રાહ્મણ કુળોમાંજ મર્યાદિત રહીને તેને સ્થાને વિષ્ણુ, શિવ, સૂર્ય અને દેવીની ભક્તિના પ્રાધાન્ય વાળો મંદિર, વાવ, કુવા, તળાવ ધર્મશાળા અન્નસત્ર વગેરે પૂર્તધર્મબહુલતા વાળો તથા બ્રાહ્મણે તરવર્ણોના લોકોને પુષ્કળ સમાસ આપતો પૌરાણિક ધર્મ ગુજરાતમાં વ્યાપક થઈ ગયો છે.[3]

---

૧ જુઓ આજપુસ્તકમાં પ્ર. ૧૧ મું તથા પૃ. ૧૪૭, પૃ. ૨૦૨ આદિ

૨ જુઓ કુમારપાલ અને વસ્તુપાલ તેજપાલનાં ચરિત્રો પ્ર. ૧૩ અને ૧૭

૩ બ્રાહ્મણોને બલિચરૂ વૈશ્વદેવ માટે વલભી અને રાષ્ટ્રકૂટદાનો અપાયાં છે; ત્યારે સોલંકી દાનોનો મોટો ભાગ મન્દિરોને તથા તેના પાશુપત આચાર્યોને અપાયો છે. દાખલાઓ માટે જુઓ પૃ. ૧૯૨

વિદ્યા અને અક્ષર જ્ઞાન

બ્રાહ્મણોનું હિંદુ સમાજમાં જે ઉંચું સ્થાન પ્હેલાં હતું અને જેનો ઉલ્લેખ મુસ્લીમ લેખકોએ પણ કર્યો છે.[૧] તે સોલંકી સમયમાં પણ ચાલુ રહ્યું છે. રાજદરબારમાં પુરોહિત, મંત્રી વિદ્વાન કે કવિ તરીકે બ્રાહ્મણોનું સન્માન થતું હોવાના દાખલા પ્રબંધોમાંથી મૂળમાં ઉતાર્યાજ છે. કેટલાક બ્રાહ્મણો અધ્યયન અધ્યાપનનું સ્મૃત્યુક્ત કર્મ કરતા રહ્યાના દાખલા પણ નોંધાયા છે. છતાં સાહિત્યની બાબતમાં જોઇએ છીએ તો છેલ્લાં સો વર્ષને બાદ કરતાં બાકીના વખતમાં જૈનોની જ સાહિત્ય પ્રવૃત્તિ જોવામાં આવે છે. બ્રાહ્મણોના અન્ય દેશકાળમાં રચાયેલા ગ્રન્થોની ગુજરાતમાં હાથપ્રતો લખાઇ છે અને ભંડારોમાં સચવાઇ છે. એટલે લહીઆનો ધંધો ઘણો ચાલતો હશે. પણ બ્રાહ્મણોની ગ્રન્થરચના પ્રવૃત્તિ તો વિ. સં. ૧૨૭૫ પછી જોવામાં આવે છે. પણ બ્રાહ્મણો, જૈનો અને કાયસ્થોમાં અક્ષર જ્ઞાનનો પ્રચાર જરૂર હતો. ક્ષત્રિયોમાંથી માળવાના અને બીજા પણ કેટલાક રાજાઓ સારા સંસ્કૃત વિદ્વાન અને ગ્રન્થકાર તરીકે પણ પ્રખ્યાત થયા છે. પરંતુ ગુજરાતના સોલંકી રાજાઓમાંથી કોઇ વિદ્વાન હોવાનો પુરાવો નથી.

કળાને ઉત્તેજન—સોલંકીકાળની ચિત્રકળાના દાખલા મળતા નથી, જોકે ચિત્રકળા પ્રચલિત હોવાના ઉલ્લેખો છે. સંગીત વિષે એથી પણ ઓછું જાણવામાં આવ્યું છે. પરંતુ શિલ્પ અને સ્થાપત્યને ગુજરાતના રાજાઓ, મંત્રીઓ અને શ્રીમંત વેપારીઓએ ઘણું ઉત્તેજન આપ્યું હતું અને શિલ્પના નહિ પણ સ્થાપત્યકળાના તો ઉત્તમ નમુનાઓ એ કાળે સર્જાયા છે.[૨]

---

૧. જુઓ પૃ. ૧૧૨

૨ જુઓ આબુનાં મંદિરો, ગિરનારનાં મંદિરો, સોમનાથ, મોઢેરા, સહસ્રલિંગ સરોવર વગેરનાં આ ગ્રન્થમાં આપેલાં વર્ણનો.

ન્યાયનું ધોરણ—ન્યાયની તત્કાલીન પ્રથા વિષે પ્રબંધોમાં કશી વિગતો મળતી નથી અને જે દાખલા મળે છે તેમાં રાજાનો હુકમ એ જ ન્યાય એ સ્થિતિ દેખાય છે.[1] છતાં વિગતો તપાસવી પડે તથા કાયદાના જ્ઞાનની જરૂર પડે એવા વારસા હક્કના, લેવડદેવડના કે મારામારીના ઝઘડાઓના ચુકાદા તો ધર્મશાસ્ત્ર અને અર્થશાસ્ત્રના ગ્રન્થો કહે છે તેમ એક કે વધારે તદ્વિદ પંડિત અધિકારીઓ જેને વલભી સમયમાં અધિકરણિક[3] કહેલ છે તેઓની સલાહથી જ લેખિત પુરાવાઓ તથા સાક્ષીઓ તપાસીને અને એ કશું ન હોય ત્યાં દિવ્ય[2] દ્વારા અપાતા હશે. વ્યવહારમાં તો ધર્માધિકરણ (ન્યાયમન્દિર) ના પંડિતો જ સાધારણ રીતે ન્યાય આપવાનું કામ કરતા હશે.[4] ગામડાંઓના નાના ઝઘડાઓ તો ગ્રામ્યપંચોથી પતાવાતા હશે; આવાં પંચોમાં સરપંચ રાજ્ય તરફથી નીમાતા હોવાના પુરાવા અન્યત્ર મળે છે.

વર્ણવ્યવસ્થા—જ્ઞાતિઓના વાડાઓથી બ્રાહ્મણાદિવર્ણની લગ્ન વ્યવહારમાં વર્ણંકતા તુટ્યા છતાં કેટલીક બાબતમાં વર્ણવ્યવસ્થા સોલંકી સમયમાં અત્રુટિત રહી હતી. (૧) બ્રાહ્મણો મોટેભાગે સ્મૃત્યુક્ત યજન અધ્યયનાદિ બ્રહ્મકર્મ કર્યા કરતા અને રાજાઓ, મંત્રીઓ અને શ્રીમંતો પાસેથી મળતાં દાનો વડે નિર્વાહ કરતા. એ રીતે પૂરૂં ન થાય તેઓ યુદ્ધ, ખેતી કે વ્યાપાર પણ કરતા હશે. (૨) ક્ષત્રિયો એટલે હાલના રજપૂતોના પૂર્વજોને એ કાળે તો યુદ્ધાદિની ચાલુ કામગીરી મળ્યા કરે એટલા નાના મોટા બખેડા થવા કરતા. વૈશ્યો અને શૂદ્રોમાંથી સુતાર, લુહાર, કડીઆ, સોની વગેરે કારીગરો તથા ખેડુઓ પોતપોતાના ધંધાઓ બાપદાદાને પગલે ચાલી પોતપોતાના ગામમાં કર્યા કરતા. વણકર, ધોબી, ચમાર વગેરે અન્ત્યજો સમાજનાં આજની પેઠે જ

૧ જુઓ પ્ર. ચિ. પૃ. ૧૯૨ યૂકાવિહાર પ્રબંધ
૨ જુઓ પૃ. ૧૯
૩ જુઓ પૃ. ૨૭ ટિ. ૧
૪ જુઓ લેખ પદ્ધતિ (ગા. ઓ. સી.)માં પૃ. ૧૫માં ન્યાયવાદ.

કેટલાંક ઉપયોગી કામો કરતા અને ચંડાલો ગામબહાર રહેતા અને રાજાજ્ઞાથી મોટા ગુન્હેગારોને મારી નાખવાનું કામ કરતા. દાસો, અને દાસીઓ બજારમાં વેચાતાં, અને તેઓની સ્થિતિ લગભગ પશુ જેવી જ હતી.[1]

વેપાર અને નાણું—સોલંકી સમયની સામાજીક સ્થિતિમાં જે વસ્તુ ખાસ ધ્યાન ખેંચે છે તે ગુજરાતના વેપારની વૃદ્ધિ અને તે દ્વારા વધેલી ગુજરાતની સમૃદ્ધિ. ભરૂચ અને ખંભાતના બંદરોના બહોળા વેપારની ખ્યાતિ આ પહેલાંના કાળમાંયે હતી. પણ સોલંકી સમયમાં જળમાર્ગે તથા સ્થળમાર્ગે ગુજરાતના સાહસિક વેપારીઓએ વેપાર કરીને ગુજરાતમાં ધનની જાણે નદીઓ ચલાવી[2] પણ ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ જે વધારે મહત્ત્વનું છે તે એ કે ગુજરાતમાં વેપારી બુદ્ધિ તે કાળે ખીલી તે આજ સુધી છવતી છે.

જ્યાં બહોળો વેપાર હોય ત્યાં નાણાંની લેવડદેવડ પણ પુષ્કળ થાય. એટલે કોઈક જાતનું નાણું ચાલતું હોવું જોઇએ. દ્રમ્મ, રૂપક તથા સુવર્ણના ઉલ્લેખો મળે છે. છતાં એકાદ અપવાદ શિવાય ગુજરાતના કોઈ સોલંકી રાજાના નામનો સીક્કો મળ્યો નથી. જોકે એ જ સમયના કનોજના ગહડવાલ રાજા ગોવિન્દચન્દ્રના સોનાના તથા ત્રાંબાના સીક્કા મળ્યા છે.[3] એટલે ગધૈયા સીક્કા જ ચાલતા હશે એવું અનુમાન છે. વળી વ્યાજનો દર ચોવીસ ટકા જેટલો ભારે હોવાના ઉલ્લેખો મળે છે.[4]

વિશિષ્ટ લક્ષણો—વેપારથી પૈસો મેળવવાની આવડત અને એ પૈસાના જોરથી વ્યવહારનાં ઘણાંખરાં ક્ષેત્રોમાં રસ્તો કાઢવાની જે કુશળતા ગુજરાતીઓમાં આજે જોવામાં આવે છે, જે લક્ષણથી

૧ જુઓ લેખપદ્ધતિ પૃ. ૪૪માં दासीपत्रविधि.

૨ જુઓ આજ ગ્રન્થમાં પૃ. ૩૨૫

૩ भारतके प्राचीन राजवंश ભા. ૩, પૃ. ૧૦૫

૪ લેખ પદ્ધતિ પૃ. ૩૩ व्यवहारपत्रम्.

ગુજરાતી ભારતભરમાં ઓળખાય છે તે લક્ષણ સોલંકી સમયમાં પહેલીવાર નજરે પડે છે. અહીં એક જ દાખલો બસ છે. વિ. સં. ૧૩૬૯માં શત્રુંજય પરનાં તથા આબુનાં મંદિરોને મુસલમાનોએ તોડયાં હતાં. અને સમરારાસોમાં કહ્યું છે તેમ "ક્ષત્રિયોની તરવારોથી કે સાહસિકોના સાહસથી કાંઈ વળે એવું નહોતું." એ વખતે પાટણના જૈન વેપારી સમરસિંહે ગુજરાતના સુબા અલપખાનને રીઝવી તેની પાસેથી એ મંદિરોના જીર્ણોદ્ધાર માટે પરવાનગી મેળવી, સં. ૧૩૭૧માં શત્રુંજ્યનો અને ૧૩૭૮માં આબુનાં મંદિરોનો જીર્ણોદ્ધાર કર્યો.[1] આ દાખલો પૂરતો સૂચક છે.

બાકી નોંધવાયોગ્ય લક્ષણોમાં ગુજરાતની એ વખતની પ્રજા અતિશય વહેમી–નજર લાગવામાં, શકુનમાં, તથા ચમત્કારોમાં ખૂબ શ્રદ્ધાવાળી હતી.[2] વળી ગુજરાતના લોકોને વિદ્યાનું નહિ પણ બુદ્ધિનું અને ધૂર્તકળાનું પણ અભિમાન હતું.[3] આ વારસો પણ હજી ગુજરાતીઓએ જાળવી રાખ્યો છે. અને બુદ્ધિનું અભિમાન હોવા છતાં ગુપ્તકાળ કરતાં સોલંકી સમયની બુદ્ધિ ઘણી ઉતરતી કક્ષાની દેખાય છે. તત્કાલીન પ્રબંધોમાંથી જે લોકમાનસ દેખાય છે તે ગુપ્તયુગ કરતાં ઘણા ઓછા સંસ્કારવાળું, અલ્પબુદ્ધિવાળું અને મોટી યોજના કે વ્યવસ્થા કરવાની શક્તિ વગરનું, ધંધા તથા ધર્મ શિવાયની બાબતમાં ઉંડી સમજણ વગરનું અને કથાવાર્તામાં આલોચિત રસ લેનારું દેખાય છે.

પાટણ શહેર

સોલંકી સમયમાં અણહિલપુર પાટણ, ખંભાત, ભરૂચ, ધોળકા વગેરે ગુજરાતમાં મોટાં શહેરો હોવાના પુરાવા પ્રબંધોમાંથી મળે છે, પણ અહીં

---

૧ જુઓ સમરારાસો. જિનપ્રભસૂરિકૃત તીર્થકલ્પમા શત્રુંજયકલ્પ, કક્કસૂરિકૃત નાભિનંદનોદ્ધાર પ્રબંધ. જૈન સાહિત્યનો ઇતિહાસ પૃ. ૪૨૪થી ૪૨૭ અને તેની જ ટિ. ૪૧૬ તથા ૪૨૯

૨ જુઓ પ્રબંધ ચિંતામણિ પૃ. ૫૫, ૭૬, ૯૨, ૯૫, ૧૩૩, ૧૮૧, ૧૮૬, ૨૦૧ વગેરે.

૩ જુઓ. પ્ર. ચિં. પૃ. ૯૭ તથા પૃ. ૧૩૧

તો ગુજરાતના રાજપૂત રાજાઓની સાડાપાંચસો વર્ષ સુધી રાજધાની રહેલા અણહિલપુર પાટણનું જ ટુંકામાં વર્ણન કરવાની જરૂર લાગે છે. કારણકે રાજધાનીનું આ ગ્રંથમાં અન્યત્ર વર્ણન કર્યું નથી.

હાલનું પાટણ ઘણું કરી પંદરમા શતકમાં[1] અથવા જૂનાનો નાશ થયા પછી તરતમાં નવું વસેલું છે અને તેનો કિલ્લો ઘણું કરી વિ. સં. ૧૭૯૨માં બંધાયો હશે એવું જૂના ગુટકામાંથી શ્રી. ભોગીલાલ જ. સાંડેસરાને મળી આવેલ એક કુંડલી ઉપરથી અનુમાન થાય છે. રાજપૂત સમયના પાટણનો તો કર્ણની હાર સાથે નાશ થઇ ગયો હતો.[2] જૂનું પાટણ હાલના પાટણની જગ્યાએ પણ ન હતું. પણ તેની પશ્ચિમમાં હતું.[3] એ જૂના પાટણના માત્ર બે અવશેષો રહ્યા છે. એક રાણીની વાવનો ખાડો અને બીજું સહસ્રલિંગ સરોવરની જગ્યા.[4] વડોદરા રાજ્યનાં જૂની શોધખોળનાં ખાતાં તરફથી ત્રણ વર્ષથી ખોદકામ થઇને આ સરોવરના ઓવારા ખોદી કાઢવામાં આવ્યા છે. આ ઉપરાંત મૂર્તિઓ અને કોતરેલા ક્વચિત્ અક્ષરોવાળા જૂના પાટણના મકાનોના પથરાઓ હાલના પાટણના મકાનોમાં મળી આવે તે જુદી વાત. વિવિધ તીર્થ કલ્પ (૨૬મો કલ્પ સિંધી જૈ. ગ્ર. મા. આ. પૃ. ૫૧)માં આપેલી દંતકથા પ્રમાણે લાખ્ખારામ કહેવાતી જગ્યાએ સરસ્વતીને કાંઠે વિ. સં. ૮૦૨માં જૂના પાટણની સ્થાપના થઇ છે એ નિઃસંદેહ છે, પણ સ્થાપના વખતે તો એ એક નાનું ગામ હશે અને ધીમે ધીમે વધતું ગયું હશે. આ વિકાસનો, જોકે ઇતિહાસ

---

૧ જુઓ શ્રી. રામલાલ ચુ. મોદીનું લખેલું પાટણ સિદ્ધપુરનો પ્રવાસ (સયાજીબાલ જ્ઞાનમાળા) પૃ. ૨૬ તથા 'ગુજરાતી'ના ૧૯૯૨ના દીપોત્સવી અંકમાં 'જૂના અને નવા પાટણની સ્થાપના' એ લેખ પૃ. ૧૧૮

૨ જુઓ મું. ગે. ગ્ર. ૭, પૃ. ૯૦૨માંથી ગુજરાતી ૧૯૯૨ના દીવાળી અંકમાં પૃ. ૧૧૮માં કરેલો ઉતારો ટિ. ૨

૩ પાટણ સિદ્ધપુરનો પ્રવાસ પૃ. ૨૫

૪ એજન પૃ. ૨૬

મળવાનો સંભવ નથી પણ સિદ્ધરાજ કુમારપાળના વખતમાં એટલે સોલંકી સામ્રાજ્યની પરમ-ઉન્નતિ વખતે પાટણ શહેરે પણ ઉન્નતિની ટોચ જોઈ હશે એ સોલંકીઓની ચડતી વખતના પાટણનો કાંઈક ખ્યાલ આવે એ માટે પ્રબંધોનાં પાટણનાં વર્ણનોનો સાર નીચે ઉતાર્યો છે. કર્નલ ટૉડે વેસ્ટર્ન ઇન્ડીઆમાં કોઈ પ્રબંધમાંથી પાટણનું વર્ણન ઉતાર્યું છે. જેમાં "અણહિલપુરનો ઘેરાવો બાર ગાઉમાં છે, તેમાં ૮૪ ચોક અને ૮૪ બજાર છે, સોના અને રૂપાના સીક્કા પાડવાની ટંકશાળો છે, દરેક નાતનો જુદો મહોલ્લો છે, તેમજ હાથીદાંત, રેશમ, હીરા, મોતી ઈત્યાદિ માટે જુદાં બજારો છે. એક શરાફોનું ચૌટું છે, એક સુવાસિત તેલો અને લેપોનું ચૌટું છે, એક વૈદ્યોનું, એક કારીગરોનું, એક સોનીઓનું, એક રૂપાના ઘાટ ઘડનારનું બજાર છે." વગેરે વર્ણન છે.[1]

આ 'ચોરાશી ચોક ચોરાશી ચાટાં' વગેરે વર્ણન યથાસ્થિત કરતાં રૂઢિ અનુસાર છે, છતાં પાટણનો વિસ્તાર ઘણો હશે એમાં સંદેહ નથી. ગમે તેમ હો પણ હેમચન્દ્ર, સોમેશ્વર વગેરે સમકાલીન લેખકોએ કરેલાં વર્ણનોમાંથી આલંકારિક અંશ બાદ કરીને નીચે પાટણનું જે વર્ણન ઉતાર્યું છે તેને યથાસ્થિત માનવામાં વાંધો નથી.[2]

---

૧ ટૉડનું આ વર્ણન ઘણાઓએ ઉતાર્યું છે જુઓ રાસમાળા આ. ૩ પૃ. ૩૪૮, ૩૪૯ જૂના ગુજરાતમાં 'ગુજરાતનું જૂનું પાટનગર' નામનો મારો લેખ તથા શ્રી. રા. ચુ. મોદીનું પાટણ સિદ્ધપુર પૃ. ૨૮ ટૉડે આ વર્ણન માટે કુમારપાલચરિતનો હવાલો આપ્યો છે. પણ જયસિંહસૂરિનાં, જિનમંડન ગણિના કે ચારિત્ર સુંદરગણિના કુમારપાલ ચરિતમાં તો આ નથી પણ કવિ ઋષભદાસ (વિ. સં. ૧૬૭૦)ના કુમારપાલ રાસામાં પાટણનું જે વર્ણન છે (જુઓ પૃ. ૧૦ આ. કા. મ. મૌ. ૮) તેના આરંભના કેટલાક ભાગને ટૉડના વર્ણનનો ઘણો ભાગ શબ્દશઃ મળતો આવે છે.

૨ જુઓ મોહપરાજય સ. ૪ શ્લો. ૫૮, તથા દ્વયાશ્રય, કીર્તિકૌમુદી સુકૃતસંકીર્તન, હમ્મીરમદ મર્દન વગેરે ગ્રન્થોમાંથી 'ગૂર્જર રાજધાની' વિષે પુરાતત્ત્વ પુ. ૪ પૃ. ૨૦૫ થી ૨૨૯માં કરેલા ઉતારાઓ.

શહેરની બાજુમાં સરસ્વતી નદી, તેથી થોડે દૂર રાણીની વાવ, તેની વાયવ્યે અને શહેરથી ઉત્તર દિશાએ સહસ્રલિંગ સરોવર, સરોવરની પશ્ચિમે નદીમાંથી વાળેલી નહેર, દક્ષિણમાં સિદ્ધરાજે બંધાવેલો ઉંચો કીર્તિસ્તંભ, અને શહેરને ફરતો ધોળો કાંગરાઓવાળો ઉંચો કોટ અને તેને ફરતી ખાઇ (પરિખા) એટલું સામાન્ય વર્ણન મળે છે. પછી સહસ્રલિંગ સરોવરને કાંઠે દશાવતાર વગેરે વિષ્ણુનાં અને બીજાં દેવદેવીઓનાં મન્દિરો હતાં અને જે જે દેવના મન્દિર આગળ સરોવરના જે ઓવારા હતા તે તે તે દેવનાં તીર્થ નામથી ઓળખાતા હતા એમ સરસ્વતી પુરાણમાં લખ્યું છે અને એજ પુરાણમાં એવાં તીર્થોનું વર્ણન પણ કરેલું છે. આ ઉપરાંત શિવનાં હજાર કે ઘણું કરી ૧૦૦૮ લિંગો સરોવરના કાંઠા ઉપર કે પગથાળ ઉપર નાની દેરીઓમાં બેસારેલાં હશે.[1] અને એ ઉપરથી જ સરોવરનું નામ સહસ્રલિંગ પડેલું છે. ઘણું કરી સરોવર વચ્ચે મન્દિરયુક્ત બેટ હતો, સરોવરથી આગળ જતાં મહાવન હતું, એમ સરસ્વતી પુરાણમાં કહ્યું છે અને શહેરની બ્હાર અનેક વાડીઓ હોવાનું બીજા પ્રબંધકારોએ કહ્યું છે.[2] શહેરની બ્હારજ ઘણું કરી જલાશય પાસે ધર્મશાળાઓ પાઠશાળાઓ અને અન્નસત્રો પણ હતાં.[3]

આ શહેરનો બ્હારનો ભાગ થયો. હવે શહેરની અંદર વચ્ચે રાજમહેલ હોવો જોઇએ, પ્રબંધકારો એને ધવલગૃહ કહે છે પણ તેનું વર્ણન કરતા નથી, માત્ર સાતમાળનું કહે છે. છતાં હેમચન્દ્રે કુમારપાલચરિતમાં કુમારપાલની દિનચર્યાનું જે વર્ણન કર્યું છે તથા મોહપરાજય (સ. ૩)માં કુબેર નામના કોટિપતિના ઘરનું જે વર્ણન કરેલું છે તે ઉપરથી રાજમહેલનું અનુમાન થઈ શકે છે. રાજાને પોતાને વસવાનાં મકાનો, સભામંડપો, અંતઃપુર, પરિજનોનાં મકાનો, હસ્તિશાળા,

૧ જુઓ ૧૯૯૨ના ગુજરાતીના દીવાળી અંકમાં શ્રી. રા. ચુ. મોદીનો 'સહસ્રલિંગની યોજના' નામનો લેખ પૃ. ૫૭.

૧ કીર્તિકૌમુદી સ. ૨ શ્લો. ૫.

૨ જુઓ ગુજરાતીના ઉપર કહેલા લેખની ૨૩મી ટિપ્પણી.